ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLVI

С 11 ЛИСТА ЛИТОГРАФИСАНИХ НАЦРТА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1878

ГЛАСНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

КЊИГА XLVI

С 11 ЛИСТА ЛИТОГРАФИСАНИХ НАЦРТА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1878

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТО.

КАКО ДЕЈСТВУЈЕ АЗОТНА КИСЕЛИНА НА СЛОЖЕНА УРА, ГУАНИДИНЕ И УРЕТАНЕ

У последњој седници саопштио сам друштву неколико реакција, које сам добио, дејствујући азотном киселином на сулфокарбанилид, трифенил-гуанидин и на етил-фенил-уретан. Ја сам тај рад даље продужио, резултате тих реакција анализама сам утврдио и о томе хоћу друштво сада да известим.

1. Сулфокарбанилид (дифенил-сулфо-карбамид, дифенил-сулфо-уре) $CS<\substack{NH.C_6H_5 \\ NH.C_6H_5}$ раствара се нагло и у ладној азотној киселини, развијајући доста црвене паре. Реакцију ову кувањем сам довршио, и при томе се још одвојише из врелог раствора жути призмасти кристали; кад се пак овај раствор оладио, одпуштао је из себе један жут талог, који се из ситних кристалних листића састојао; кад сам пак у остатак раствора воду сипао, одвојио се један жут аморфан талог. Реакције ових тела показаше, да су истоветно јединење хемијско, што је за тим и анализа утврдила. Ово се јединење у води не раствара ни мало, а у алкохолу и етару раствара се нешто мало; топи се преко 200°; са алкалним хидратима даје једно црвено јединење, које се од киселина распада, ослобађајући оно прво јединење. Ово добивено ново јединење из сулфокарбанилида не садржи више сумпора, а анализа показа да је оно

Тетранитро-карбанилид (тетранитро-дифенил-карбамид, тетранитро-дифенил-уре)

$$CO<\begin{matrix}NH.C_6H_3(NO_2)_2\\NH.C_6H_3(NO_2)_2\end{matrix}$$

Анализа. Узето је од једињења за анализу 0,3382 грм.; добивено је: CO_2 0,4864 грм. $C = 39,23\%$; H_2O 0,0688 грм. $H = 2,26\%$

За одредбу азота узето је од једињења 0,2916 грм. добивено је азота 53,8 куб. с.м. Температура 17°. Барометар 755 м.м. $N = 21,06\%$

Израчунато према

$C_{13}H_8N_6O_9$			Анализа
C_{13} =	156. . . .	39,79. . . .	39,23.
H_8 =	8. . . .	2,04. . . .	2,26.
N_6 =	84. . . .	21,42. . . .	21,06.
O_9 =	144. . . .	36,75.	—
$C_{13}H_8N_6O_9$ =	392. . . .	100,00.	

Тетранитро-карбанилид даје неко амидо-једињење под утицајем амон-сулфида, но нити сама база, нити њене соли, па ни њена двогуба платинска со нису постојана тела.

2. Динитросулфокарбанилид (динитро-дифенил-сулфокарбамид, динитро-дифенил-сулфоуре)

$$CS<\begin{matrix}NH.C_6H_4NO_2\\NH.C_6H_4NO_2\end{matrix}$$

раствара се такође у азотној киселини развијајући црвену пару, а прелазећи у поменуто тетранитро-једињење.

3. Карбанилид (дифенил-карбамид, дифенил-уре) $CO<\begin{matrix}NH.C_6H_5\\NH.C_6H_5\end{matrix}$ даје такође поменути тетранитро-продукт растварајући га у азотној киселини.

4. Трифенил-гуанидин $C\begin{matrix}NH.C_6H_5\\=N.C_6H_5\\NH.C_6H_5\end{matrix}$ раствара се мирно у азотној киселини, но брзо за тим наступа процес

нитрисања, јер се из тог раствора почне црвена пара развијати. Овај процес кувањем сам подстакао, а после неког времена одвајаху се жути призмасти кристали, који су у свему подобни тетранитро-карбанилиду, што је и анализом потврђено. Значајно је, да трифенил-гуанидин исто тако измењује са кисеоником своју имидогрупу $=N-C_6H_5$, као год што сулфокарбанилид свој сумпор измењује.

5. Етил-фенил-сулфоуретан $CS<^{NH.C_6H_5}_{O.C_2H_5}$ раствара се у азотној киселини развијајући црвену пару; а из врелог раствора, кад се оладии, одвајају се бели игласти кристали, који се у води ни мало, а у алкохолу и етару врло лако растварају; топе се око 210°, а за тим сублимишу у беле сјајне листиће. Ово тело гради такође угасито-црвено једињење са алкалним хидратима. Анализа показа да је оно динитрофенил-етил-уретан $CO<^{NH.C_6H_3(NO_2)_2}_{O.C_2H_5}$

Анализа. Узето је од једињења за анализу 0,2905 грм.; добивено је: CO_2 0,4503 грм. $C=42,25\%$; H_2O 0,0787 грм. $H=3,10\%$

Израчунато према

$C_9H_9N_3O_6$			Анализа
$C_9 =$	108. . . .	42,35. . . .	42,25
$H_9 =$	9. . . .	3,53. . . .	3,10
$N_3 =$	42. . . .	16,47	—
$O_6 =$	96. . . .	37,65	—
$C_9H_9N_3O_6 =$	255. . . .	100,00.	

Из хемијске лабораторије на вел. школи.

Београд 20 марта 1877.

С. М. Лозанић

СПРЕГНУТИ ПРЕЧНИЦИ

на елипси и хиперболи и полупречник кривине на параболи

ОД ПРОФЕСОРА

Д. СТОЈАНОВИЋА

На првом ово-годишњем састанку одсека за науке математичке и јестаствене г. професор Клерић саопштио је друштву интересантне доказе о спрегнутим пречницима и полупречницима кривине коничких влакова на основу динамијских закона. Остављајући из те лепе расправе на страну све оно што је досад већ познато било, разумевајући под тим и конструкцију тангенте на параболи, која прелази у обичну конструкцију, кад се додирна тачка узме за пресек ходографа са брзом правом, — ја сам се занимао са осталим делом расправе и покушавао сам, да тамо наведене геометријске законе изведем само на основу чисто геометријских посматрања. То сам радио једно с тога, што само на такав начин ове истине могу ући у обичан геометријски систем а нарочито још и са тога, што ја држим, да је за извађање геометријских истина чисто геометријски доказ најприроднији и најпростији.

И заиста мени је испало за руком, да све те доказе изведем на врло прост начин. При том раду нађох још и на нека друга особена својства, с тога налазим за вредно, да резултат тих мојих студија саопштим друштву.

I.

Ја ћу најпре да говорим о конструкцији спрегнутих пречника елипсе. Као што је познато за ову конструкцију има више метода но најобичнији је онај помоћу круга као афине фигуре елипсе, што се тиме одмах добија и дужина пречника. Међутим да би се из афинитета круга и елипсе извела конструкција, о којој је овде реч, ја посматрам једно елементарно својство круга и то ово.

Повлачим у кругу ABA_1B_1 (сл. 1.) два поводна ортогонална пречника AA_1 и BB_1, цртам описан квадрат CC_1D_1D кроз крајеве тих пречника и повлачим његове дијагонале CD_1 и C_1D. Даље узимам на кругу поволну тачку P и одређујем њему противположену симетричку тачку P_1 у односу на пречник AA_1, тако да је $PE=EP_1$. Напослетку из тачке P_1 повлачим две ортогоналне праве паралелно пречницима AA_1 и BB_1 до њихових пресека M и Q са дијагоналом C_1D и из те две једнаке дужи образујем квадрат MP_1QN те тако добијам ка тачки P_1 противположну тачку N, која притежава то особено својство, да су полупречници OP и ON једно на друго управни.

И заиста је према самој конструкцији

$$\sphericalangle(POA)=\sphericalangle(AOP_1)$$

$$\sphericalangle(P_1OM)=\sphericalangle(MON)$$

а тако исто

$$\sphericalangle(AOP_1)+\sphericalangle(P_1OM)=45.^{\circ}$$

а отуда следује простим сабирањем

$$\sphericalangle(POA)+\sphericalangle(AOP_1)+\sphericalangle(P_1OM)+\sphericalangle(MON)=90^{\circ}$$

као што се и хтело да докаже.

Ако сад окренемо круг око пречника AA_1 док се B и B_1 не пројектују у $B^{\times}$ и $B_1^{\times}$, онда као што је познато

круг прелази у елипсу, којој је AA_1 велика а $B''B_1''$ мала осовина. Притом дијагонала C_1D квадрата CC_1D_1D прелази у дијагоналу $C_1''D''$ правоугаоника $C''C_1''D_1''D''$, који је елипси описан кроз њена темена. Исто тако за симетричке тачке P и P_1, добијамо познатим начином њихове хомологе P'' и P_1'' и место квадрата P_1MNQ правоугаоник $P_1''M''N''A''$. Из тога сљедује, да су OP'' и ON'' један пар спрегнутих пречника, као пројекције ортогоналних пречника OP и ON.

Из овога није тешко речима исказати целу конструкцију.

Оволико говори г. Клерић о конструкцији спрегнутих пречника елипсе. Међутим ја сам овде сматрао само ортогонални афинитет а кад би се прешло на коси афинитет, изгледа да би могли добити подобне конструкције и онда, кад би елипса дата била са два спрегнута пречника. И заиста ако су AA_1 и $B''B_1''$ два спрегнута пречника елипсе, онда је можемо сматрати као афину круга ABA_1B_1 за правац афинитета BB''. Ја ћу и овде (сл. 2.) за повољну тачку P круга поновити све оно, што је у сл. 1. рађено, да добијем квадрвт P_1MNQ и ортогоналне пречнике OP и ON и одредићу њихове хомологе $P_1''M''N''Q''$, OP'', OP_1''.

Из тога следује, да су OP'' и OP_1'' један пар спрегнутих пречника а опште конструктивно правило могло би се исказати овако.

За дату тачку P'' елипсе одређује се њена противположна симетричка тачка P_1'' у односу на један од датих спрегнутих пречника тако да је $P''E=EP_1''$ и из ове повлаче се две праве паралелно ка спрегнутим пречницима до њихових пресека M'' и Q'' са дијагоналом $C_1''D''$ паралелограма, који је елипси описан кроз крајеве спрегнутих пречника. Из ових правих склапа се паралелограм $P_1''Q''N''M''$

и тиме добија противположена тачка N", тако да су OP и ON'' један пар спрегнутих пречника.

II.

Као што је познато спрегнути пречници хиперболе притежавају то особено својство, да само један од њих сече хиперболу а крајеви другог леже на тако званој конјугованој или спрегнутој хиперболи, која са датом има исте асимптоте и потенцију с том само разликом што једну асимптоту треба окренути за 180°. Према томе реални пречници у једној појављују се као уображени у другој и обрнуто.

За тачку P на датој хиперболи (сл. 3) налазимо њену спрегнуту, ако CN пренесемо на противној страни асимптоте и из тачака N_1 и P повучемо паралелне ка асимптотама, па је њихов пресек P'' тражена спрегнута тачка а OP и OP'' један пар спрегнутих пречника.

Спрегнуте тачке P, P'' са тачкама O, O_1 образују паралелограм, коме се дијагонале полове у тачки M. Место овог паралелограма можемо узети и сваки други, који има исте дијагонале и једно теме у датој тачки P, па ћемо за спрегнуту тачку добијати увек тачку P''. Тако на прилику ако је $RM=MT$ и из RPT образујемо паралелограм, добијемо опет тачку P''. Међутим ако хоћемо да паралелограм пређе у правоугаоник, онда из лако појмљивих узрока његове стране морају бити паралелне осовинама хиперболе и према томе ако из дате тачке P повучемо две паралелне ка осовинама до њихових пресека R_1 и T_1 са асимптотом и из ових образујемо правоугаоник добијамо тачку P''.

То је конструкција о којој је овде реч.

III.

Кривине влакова не спадају у тако звана дескриптивна или пројективна својства и према томе посматрања таког рода у опште и не решавају се геометријским путем. Само су конични влаци изузетак у томе погледу, од како је чувени немачки геометар Штајнер њихову теорију кривине увео у новију геометрију. Ја ћу овде говорити само о кривини параболиних тачака, али да би ова расправа имала неке целине, налазим да треба да је изведем систематички.

Нека је (сл. 4.) d вођица и G жижа параболе а P и P_1 две њене тачке. Тетива P_1P сече осовину у T а нормала кроз тачку P у N. Кроз ове три тачке TPN описаћу круг и одредити ка тачки P дијаметралну тачку $P^{::}$, али пошто су углови $PTP^{::}$ и $PNP^{::}$ прави, јер леже над пречником круга, то можемо себи представити, да смо тачку $P^{::}$ добили и на тај начин, да из T и N подигнемо управне на тетиву и нормалу PN. Напослетку због даље употребе тачку $P^{::}$ можемо добити и на овај начин. Узимајући да је тачка $P^{::}$ ма којим начином одређена, спустиђу из ње управну на осовину параболе до пресека M. Из лако појмљивих планиметријских истина дознајемо, да је $TR=MN$ а из тога закључујемо и обрнуто, ако тачку M на осовини параболе тако одредимо, да је $TR=MN$ и по величини и по положају и из T и M подигнемо управне на тетиву и осовину, онда и управна из N на нормалу PN мора ићи кроз њихову пресечну тачку $P^{::}$.

Исто тако конструисаћу у тачки P_1 нормалу P_1N_1 и кроз све три тачке TP_1N_1 положићу круг. Дијаметралну тачку ка P_1 у односу на овај круг означићу са $P_1^{::}$, коју из подобних разлога можемо добити и у пресеку управних кроз T и N_1 на тетиву и нормалу P_1N_1. Цела ствар састоји се сада у томе, да се докаже, да се тачка $P^{::}$ и $P_1^{::}$

поклапају. Код параболе све су субнормале једнаке и равне параметру. Према томе је

$$RN = R_1 N_1$$

или ако њихову заједничку дуж $R'N$ одузмемо

$$RR_1 = NN_1$$

али пошто је већ поменуто да је

$$TR = MN$$

то следује да је и

$$TR_1 = MN_1$$

а то значи да и тачку $P_1^{::}$ добијамо у пресеку управних из T и M на тетиву и особину и зато се мора поклапати са тачком $P^{::}$. Дакле и управна из N_1 на нормалу PN_1 иде кроз тачку $P^{::}$. Све четири тачке $TMNN_1$ јесу темена правих углова, од којих по један крак иде кроз сталну тачку $P^{::}$ и зато остала четири крака додирују параболу, којој је та стална тачка жижа а особина дате параболе тангента у темену M.

Дакле тетива параболе, обе нормале на крајевима тетиве и особина параболе одређују нову параболу, којој је особина дате параболе тангента у темену.

Кад тачке P и P_1 образују елеменат параболе, тетива прелази у тангенту а обе се нормале поклапају. Из тога следује да тангента, нормала и особина параболе одређују нову параболу, која је потпуно опредељена, јер је осем три тангенте дата и додирна тачка на бескрајно удаљеној правој, пошто је особина дате параболе темена тангента на новој параболи. Средсреда кривине сматра се у опште као пресек две узастопне нормале и с тога је додирна тачка нормале на новој параболи средсреда кривине а њено одстојање од тачке P полупречник кривине.

Жижа и водица ове параболе одређују се врло лако. Тангента и њена нормала стоје управно једно на друго и зато је осовина параболе пречник круга TPN (сл. 5.) а жижа G његова средсреда, јер она увек полови онај део осовине између тангенте и нормале. Према томе добијамо жижу спомоћне параболе, ако зрак тачке P пренесемо на на супротној страни до P_1. Њена водица d_1 иде паралелно ка t_1 кроз тачку P, јер ова је удаљена од осовине исто толико колико и њена попречна тачка P_1.

Свака конструкција, којом се одређује додирно место на тангенти параболе, може се и овде употребити за конструкцију средсреде и полупречника кривине. Ја ћу све те конструкције по реду сматрати.

1. Општа метода за конструисање додирног места на тангенти коничних влакова састоји се у примени Бријаншоновог шестоугла. Означујући краткоће ради са t_1 осовину дате параболе а са t и n тангенту и нормалу у тачки P (сл. 5) и на послетку са p_x бескрајно удаљену праву, ја узимам да оне у реду $t_1 t n n p_x p_x$ образују описан шестоугао а тада добијам бријаншонову тачку B у пресеку ординате дате тачке P са управном из T на тангенту PT. Пресек узастопних нормали nn као тражено додирно место јесте пресек нормале с правом, која сајужава тачку B са тачком $(t_1 p_x)$. Из тога следује ова конструкција полупречника кривине.

Из пресека T тангенте са осовином подиже се управна до пресека са ординатом дате тачке. Из ове последње повучена паралелна сече нормалу у средсреди кривине.

Из четири праве могу се у опште склопити три различна четвороугла и по томе са бријаншованом теоремом можемо конструјисати на три различна начина средсреду кривине. Осем оног четвороугла, који сам већ посматрао, имамо још ова два

$$tt_1\ nn\ p_x p_x$$
$$t_1\ nn\ t\ p_x p_x.$$

Из првог четвороугла добијамо бријаншонову тачку B_2 у пресеку дијагонале tt_1, np_x са дијагоналом t_1n, p_xp_x и ако сад из тачке B_2 повучемо праву кроз тачту p_xt т. ј. паралелну ка тангенти, онда ова сече нормалу у средсреди кривине. Према таме имамо ову конструкцију.

Из пресека тангенте са осовином параболе повлачи се паралелна нормали а из пресека нормале са осовином управна на ову последњу. Њихов пресек даје бријаншонову тачку B_2 и из ове паралелна тангенти сече нормалу у средсреди кривине.

У другом четвороуглу добијамо бријаншонову тачку B_1 у пресеку дијагонале t_1n, tp_x са дијагоналом nt, p_xt_1 и из ове положена права кроз тачку p_xp_x т. ј. управна на осовину сече такође нормалу у средсреди кривине. Из тога сљедује ова конструкција за средсреду кривине.

Из пресека нормале са осовином повлачи се управна на прву а из тачке P паралелна осовини. Из њиховог пресека спуштена управна на осовину сече нормалу у средсреди кривине.

Ова последња конструкција може се доказати још и на други начин, о чему ћу доцније говорити.

2. Жиже коничних влакова представљају темена циркуларно инволуторних прамена у односу на њихов влак. Полара параболине жиже јесте њена вођица. Ако сад на вођици d (сл. 5) узмемо повољну тачку Q као пол, њена полара мора ићи кроз жижу и стојати управно на зрак GQ, али како је њена пресечна тачка P додирно место параболине тангенте из тачке Q, то сљедује да права GQ, која иде кроз жижу и пресек тангенте са вођицом стоји управно на зрок GP додирне тачке и обрнуто. Нормала

PN као тангента на спомоћној параболи сече њену воћицу у P и с тога зрак P_1N_1 за додирно место N_1 стоји управно на праву PP_1. Из тога слeдује позната конструкција полупречника кривине за све коничне влаке.

Из тачке N као пресека осовине са нормалом повлачи се на ову последњу управна до пресека P_1 са вектором дате тачке. Управна из P_1 на вектор PP_1 сече нормалу у средсреди кривине.

Подизање управне NP_1 која служи за одређивање тачке P_1, може се обићи са пренашањем вектора GP на супротној страни. И ову конструкцију не је тешко речма изказати.

3. Из жиже G подићњу управну на зрак GP, дакле паралелну ка P_1N_1 до пресека Q_1 са нормалом. Из подобних троуглова PGQ_1 и PP_1N_1 слeдује да је $PQ_1 = \frac{1}{2} PN_1$ али како је и права QG управна на вектор услед показаног својства параболе, то се GQ_1 може сматрати као продужење праве QG. Из тога се изводи ова теорема.

Од сваког-циркуларно-инволуторног пара, један зрак полови полупречник кривине за ону параболину тачку, кроз коју иде његов хомологи зрак. Другим речма права, која сајужава жижу и пресек тангенте са воћицом полови полупречник кривине за додирно место тангенте.

4. Свака тачка на параболи удаљена је подједнако од жиже и воћице т. ј. $PG = PD$. Из тога изводим да су правоугли троугли PGQ_1 и PDN подударни, јер је $\sphericalangle (GPQ_1) = \sphericalangle (Q_1PD_1) = \sphericalangle (DPN_1)$ а отуда слeдује ово познато својство полупречника кривине.

Дужина нормале од додирне тачке до пресека са воћицом равна је половини полупречника кривине.

5. Додирно место на тангенти параболе може се добити и тако, да се из жиже спусти управна на тангенту до пресека са воћицом и из ове повуче паралелна осовини

па је пресек ове парлелне са тангентом тражено додирно место. Међутим као што је познато управна из жиже на тангенту мора ићи кроз пресек ове са тангентом у темену.

Према томе нормала PN_1 као тангента спомоћне параболе сече темену тангенту t_1 у N. Управна из N на нормалу да је на њеној вођици d_1 тачку D_1 и зато управна из D_1 на вођицу d_1 сече нормалу PN у средсреди кривине.

Ова конструкција стоји у свези са апсцисом за средсреду кривине. И заиста пошто је $P_1R_1 = D_1S$, то су правоугли троугли P_1R_1N и D_1SN подударни а из тога сљедује

$$NS = R_1N = TR = 2x$$

а према томе ова позната конструкција. Од тачке N као пресека нормале са x осовином пренаша се двострука апсциса у положном правцу, па ордината те тачке сече нормалу у средсреди кривине. Ако означимо са ξ апсцису за средсреду кривине, онда је

$$\xi = AN + NS$$
$$= 3x + p$$

као познати однос из аналитичне геометрије.

Из ових односа може се извести још једна конструкција за полупречник кривине. И заиста ако из тачке T као пресека тангенте са осовином повучемо ординату до пресека N'' са нормалом, то је $N''P = NN_1$.

6. Ако дужину полупречника кривине PN_1 означимо са ϱ а пречник круга TPN са d онда је

$$\varrho \sin \alpha = d$$

где је α угао нагиба тангенте спрам осовине. Даље ако

дужину тангенте TP означимо са t а субтангенту TR са s, онда је

$$d = \frac{t^2}{s}$$

и отуда

$$\rho \sin \alpha = \frac{t^2}{s}$$

а то је познати однос г. Клерићев, кад се додирна тачка узме за пресек ходографа са брзом правом, који је налик на познате односе између спрегнутих пречника и полупречника кривине на елипси и хиперболи. Овде дакле тангента и субтангента заступају у неку руку спрегнуте пречнике код елипсе и хиперболе. Конструктивно овај се образац врши, ако из тачке R спустимо управну RR'' и ову сајузимо са T. Управна из T_1 на TR'' сече нормалу средсреди кривине.

7. Ако са n означимо дужину нормале PN а параметар са p, онда имамо

$$\rho \sin \alpha = d = \frac{n^2}{p}$$

који се израз такође употребити може за конструисање полупречника кривине. Тако ако између осталог повучемо из R управну RR'' и из PR'' и NP одредимо ρ по средњој сразмери. Кад из ове једначине елиминишемо угао α помоћу нормале и параметра онда добијамо познати аналитички израз

$$\rho = \frac{n^3}{p^2}$$

који вреди за све коничне влаке.

Мени се чини да је са овим промадрањем теорија кривине параболиних тачака систематички и потпуно ис-

црпљена и да ће се тешко моћи придодати што ново. Међутим од особита је интереса, да се овом приликом проматрају још и ове две околности. Кад тачка P (сл. 5) опише дату параболу, жижа P_1 описује такође влак, који са датом параболом образује централну симетрију за центар G. Такве се конгрујентне системе поклапају кад се једна од њих окрене за 180^0 око центра G а из тога следује, да је геометријско место жижа конфокална парабола са истим параметром и осовином, само што ова последња има противположене правце за обе параболе. У сл. 5 нацртана је парабола жижа.

Ово се може и аналитичким путем лако доказати. И заиста ако означимо са xy координате тачке P а са $\xi\eta$ оне за тачку P_1, онда је

$$\xi = p - x$$
$$\eta = - \sqrt{2px}$$

где је p параметар дате параболе и ако овде елиминишемо x, добијамо

$$\eta^2 = -2p(\xi - p)$$

или ако почетак координата померимо у положном правцу за параметар p и затим положну апсцису узмемо за одречну имамо

$$\eta^2 = 2p\xi$$

дакле параболу као што се и хтело да докаже.

Померајући жиже по овој новој параболи, добијамо све друге и друге спомоћне параболе за одређивање средсреде кривине. Скуп свију тих безкрајно многих парабола обавија нов влак. И заиста две узастопне нормале дате параболе одређују у свом пресеку средсреду кривине а тако исто и две спомоћне параболе имају заједнички елеменат

на нормали. Из тога следује, да се узастопне параболе не само секу но и да обвијају истих влак, који обвијају и нормале дате параболе, дакле тако звану семикубичну параболу, која је такође у сл. 5 нацртана.

И о овоме можемо се уверити аналитичким путем. Све спомоћне параболе имају темене тангенте у осовини дате параболе. Тако за жижу P_1 имамо за једначину спомоћне параболе

$$(\xi - a)^2 = 4h\eta$$

ако AR_1 означимо са a а P_1R_1 са h. Али је

$$a = p - x$$
$$h = \sqrt{2ph}$$

и отуда за једначину спомоћне параболе, која одгавара тачки x дате параболе

$$(\xi - p + x)^2 = 4\eta\sqrt{2px}.$$

Да би елиминисали x из ове једначине, треба најпре образовати њен први диференцијални количник

$$\sqrt{x}\,(\xi - p + x) = \eta\sqrt{2p}$$

Из ове обе једначине елиминишемо x најлакше, ако другу једначину на квадрат подигнемо и са првом поделимо, јер тада добијамо

$$x^3 = \tfrac{1}{8}\,p\eta^2$$

и отуда за једначину обвијеног влака

$$\left[\xi - p + \sqrt[3]{\tfrac{1}{8}\,p\eta^2}\right]^2 = 4\eta\sqrt{2p}.\sqrt[6]{\tfrac{1}{8}\,p\eta^2}$$

или ако све то сведемо на најкраћи вид, добијамо

$$\eta^2 = \frac{8}{27} \frac{(\xi - p)^2}{p}$$

а то је позната једначина семикубичне параболе као еволуте дате параболе.

20 Марта 1877.

Кривина параболе.

1. Карактеристика спомоћне параболе, њена вођица и жижа.
2. Бријаншонови шестоуглн: t_1tnnpp; tt_1nnpp; t_1nntpp.
3. Помоћу управне из жиже спомоћне параболе.
4. Један зрак циркуларно инволуторног пара полови полупр. кр. за тачку на хомологом зраку.
5. Дужина нормале од тачке до вођице равна половини полупреч. кривине.
6. Помоћу тачке D_1.
7. Апсциса средсреде кривине.
8. Помоћу тангенте и субтангенте, т. ј. $\varrho \sin \alpha = \frac{t^2}{s}$
8. Односи помоћу нормале и параметра т. ј. n^3/p^2.
9. Геометријско место жижа.
10. Еволута.

Кривина елипсе и хиперболе

1. Карактеристике параболе, која одређује кривину.
2. Бријаншонови шестоугли: $abt(nn)p_\infty$, $bat(nn)p_\infty$; $ab(nn)tp_\infty$; $ba(nn)tp_\infty$; $atb(nn)p_\infty$, $bta(nn)p_\infty$; $tab(nn)p_\infty$, $tba(nn)p_\infty$, $a(nn)btp_\infty$, $b(nn)atp_\infty$; $a(nn)tbp_\infty$, $b(nn)tap_\infty$.
3. Вођица спомоћне параболе.
4. Жиже: a, као пол; b, помоћу четири круга; c, својство круга кроз жиже; d, помоћу две праве.
5. Две конструкције помоћу жиже.
6. Средсреда кривине без тангенте и нормале.
7. Помоћу спрегнутих пречника.

8. Помоћу поларе круга r.
9. Разлика код хиперболе кад је конјугац. угао већи од 90°. Конструкција за равнострану хиперболу.
10. Геометријско место жижа; поларна једначина, њено тумачење. Конструкција. Четири хар. тачке. Инволуција.
11. Разлике за хиперболу, облик влака.
12. Кратак преглед, хармонички влаци.

ПОЛУПРЕЧНИК КРИВИНЕ

на елипси и хиперболи

ОД ПРОФЕСОРА

Д. СТОЈАНОВИЋА.

Пошто сам свршио први чланак о спрегнутим пречницима коничних влакова и кривини параболиних тачака, ја сам се занимао са полупречницима кривине на елипси и хиперболи. И при овом раду нашао сам на занимљива нова својства тих влакова, с тога налазим за вредно да резултат и тих студија саопштим друштву.

Ја се поглавито занимам са дескриптивним својствима фигура, с тога ми и у овом раду беше полазна тачка познато својство параболе, која додирује нормалу у средсреди кривине. Ово је својство параболе веома налик на оно, о коме говорах у првом чланку, али се у неколико и разликује од њега, што је парабола специалитет коничних влакова. Овом приликом да напоменем још и то, да елипса и хипербола притежавају у овом погледу иста својства и зато ћу овде говорити само о елипси, а кад се што разликовало буде за хиперболу, ја ћу изречно напомињати.

У тој цељи описујем сасредан круг са датом елипсом $KPLN$ (сл. 2) коме је пречник раван збиру њене велике и мале осовине. Нормала PA сече овај круг у тачки S, тако да је PS дужина конјунгованог полупречника ка по-

лупречнику OP, даље $P_1S = OP_2$ мала и OP_1 велика осовина елипсе. Из подобних троугала BSO и PSP_1 имамо

$$\frac{PB}{B} = \frac{a}{b}$$

где је a половина велике а b половина мале осовине и напослетку B дужина конјугованог полупречника PS. Тако исто из подобних троугала ASO и PSP_2 имамо

$$\frac{PA}{B} = \frac{b}{a}$$

и ако сад обе једначине једанпут поделимо а други пут помножимо, добијамо

$$\frac{PA}{PB} = \frac{b^2}{a^2}$$

$$\overline{PA}.\ \overline{PB} = B^2.$$

Исто тако кад у повољној тачки P' елипсе конструишемо нормалу и са A' и B' означимо њене пресеке са великом и малом осовином а са B' дужину конјугованог полупречника ка полупречнику OP', имамо

$$\frac{P'A'}{P'B'} = \frac{b^2}{a^2}$$

$$P'A'.\ P'B' = B'^2.$$

Сравњујући сад прве једначине за тачке P и P', дознајемо да тетиво PP' и обе осовине елипсе секу обе нормале у два колинеарно-подобна низа а из тога следује даље, да су сви пет правих тангенте на извесној потпуно одређеној параболи.

Кад тачке P и P' образују елеменат влака, тетиво прелази у тангенту а обе се нормале поклапају. Из тога

следује да тангента, њена нормала и обе осовине влака одређују параболу, која притежава то особито својство, да је додирно место нормале уједно и средсреда кривине за тачку влака, кроз коју је тангента и нормала положена, јер у опште код сваког влака ми сматрамо средсреду кривине као пресек две узастопне нормале. Разуме се по себи да одстојање средсреде кривине од тачке P, кроз коју је тангента и нормала положена, представља полупречник кривине.

Свака метода, по којој се одређује додирно место на тангенти параболе, може се и овде употребити за конструкцију средсреде кривине. Међутим како је ова парабола непосредно дата са пет тангената, најприродније је и ако ја сад први пут то показујем, да се додирно место на нормали одреди помоћу бријаншоновог шестоугла, сматрајући нормалу као двоструку тангенту а њено додирно место као једно теме шестоугла.

Из n правих могу се у опште склопити $\frac{(n-1)!}{2}$ различних полигона и по томе из пет правих 12 различних полигона, који ће нам у овом специјалном случају дати 12 различних бријаншонових тачака, дакле и 12 различних конструкција за средсреду кривине. Међутим по два полигона стоје увек у дуалном односу спрам конструкције додирног места и зато ја приређујем све те полигоне у шест група у свакој по два и то у овом реду

$$\left.\begin{array}{l} a\,b\,t\,(n\,n)\,p_\infty \\ b\,a\,t\,(n\,n)\,p_\infty \end{array}\right\} \ldots\ldots 1.$$

$$\left.\begin{array}{l} a\,b\,(n\,n)\,t\,p_\infty \\ b\,a\,(n\,n)\,t\,p_\infty \end{array}\right\} \ldots\ldots 2.$$

$$\left.\begin{array}{l} a\,t\,b\,(n\,n)\,p_\infty \\ b\,t\,a\,(n\,n)\,p_\infty \end{array}\right\} \ldots\ldots 3.$$

$$\left.\begin{array}{l} t\,a\,b\,(n\,n)\,p_x \\ t\,b\,a\,(n\,n)\,p_x \end{array}\right\} \ldots\ldots 4.$$

$$\left.\begin{array}{l} a\,(n\,n)\,b\,t\,p_x \\ b\,(n\,n)\,a\,t\,p_x \end{array}\right\} \ldots\ldots 5.$$

$$\left.\begin{array}{l} a\,(n\,n)\,t\,b\,p_x \\ b\,(n\,n)\,t\,a\,p_x \end{array}\right\} \ldots\ldots 6.$$

где је a велика, b мала осовина, t тангента и n нормала елипсе и напослетку p_x бескрајно удаљена права у равни елипсе.

Све ове конструкције раде се на исти начин, зато ћу ја да покажем конструкцију само на једном полигону а за све остале навешћу само резултате. На прилику први полигон у првој групи има ове тако зване просте дијагонале.

$$ab,\ nn$$

$$bt,\ np_x$$

$$tn,\ p_x a$$

разумевајући под ab пресек праве a са правом b, дакле оно теме полигона између страна a и b и т. д. Од ових дијагонала две су дате и то друга и трећа а од прве знамо само једно теме ab т. ј. центар елипсе, кроз који она пролази, јер се теме (nn) као додирно место тражи. Цела ствар састоји се дакле у томе, да се одреди ова дијагонала, јер њен пресек са нормалом даје средсредy кривине, а то добијамо из бријаншонове теореме, по којој се све три дијагонале морају сећи у једној, бријаншоновој тачки. Друга дијагонала иде кроз тачку T_1 (сл. 1) као пресек тангенте t са малом осовином b и кроз тачку np_x т. ј. она је паралелна нормали, а трећа дијагонала иде кроз тачку P као пресек тангенте и нормале и кроз тачку $p_x a$, т. ј. она је паралелна великој осовини. Њихов пресек

даје бријаншонову тачку B_1, кроз коју мора ићи и прва дијагонала. Из тога изводим ову врло просту конструкцију за средсреду кривине:

Из пресека тангенте са малом осовином повлачи се паралелна нормали а из тачке P паралелна великој осовини. Пресек тих паралелних сајужен са центром елипсе даје праву, која сече нормалу у средсреди кривине.

Исто тако други полигон прве групе има ове просте дијагонале

$$ba,\ nn$$

$$at,\ np_\infty$$

$$tn,\ p_\infty b$$

које се секу у бријаншоновој тачки B'_1. Права, која сајужава ову тачку са центром елипсе сече нормалу такође у средсреди кривине за тачку P.

Није тешко увидети на први поглед да ове обе конструкције стоје у дуалном односу спрам осовина и да једна допуњује другу. Према томе конструктивно правило за обе могло би се речма изказати овако:

Из пресека тангенте са једном осовином повлачи се паралелна нормали а из тачке, којој се тражи кривина, паралелна другој осовини. Права, која сајужава пресек тих паралелних са центром влака, сече нормалу у средсреди кривине.

У другој групи први полигон има ове просте дијагонале

$$ab,\ nt$$

$$bn,\ tp_\infty$$

$$nn,\ pa_\infty$$

које се секу у бријаншоновој тачки B_2 (сл. 1) и зато права

из B_2 кроз тачку $p_x a$ т. ј. паралелна великој осовини сече нормалу у средсреди кривине.

Исто тако други полигон ове групе има дијагонале

$$ba,\ nt$$

$$an,\ tp_x$$

$$nn,\ p_x b$$

које се секу у бријаншоновој тачки B'_2. Додирно место налазимо, ако ову тачку B'_2 сајузимо са тачком $p_x b$ т. ј. повучемо паралелну ка малој осовини, па ће и она сећи нормалу у средсреди кривине. Посматрајући и овде начин, како се бријаншонове тачке и средсреда добијају, изводим ову врло просту дуалну конструкцију:

Из пресека нормале са једном осовином повлачи се паралелна тангенти до пресека са централним зраком тачке P, којој се одређује кривина. Из ове пресечне тачке паралелна ка другој осовини сече нормалу у средсреди кривине.

Трећа група даје нам, као што је лако увидети из саме слике, ове две дуалне конструкције. Из пресека тангенте и нормале са једном осовином повлаче се паралелне нормали и другој осовини. Њихов пресек даје бријаншонову тачку B_3 односно B'_3. Ако ову тачку и пресек тангенте са другом осовином сајузимо правом, ова сече нормалу у средсреди кривине.

Из четврте групе добијамо даље ове две дуалне конструкције. Из центра влака повлачи се паралелна нормали а из пресека нормале са једном осовином паралелна тангенти. Пресек ових двеју правих даје бријаншонову тачку B'_4 односно B'_4. Једну од ових тачака и пресек тангенте са другом осовином треба сајузити правом, која сече нормалу такође у средсреди кривине.

Из пете групе изводим ове две дуалне конструкције.

Сајужава се пресек тангенте и нормале с осовинама т. ј. пресек тангенте са једном и пресек нормале са другом осовином, даље из другог пресека нормале са осовином повлачи се управна на ову. Тиме добијамо у пресеку ових правих две бријаншонове тачке B_5 и B'_5. Из ових тачака управне на нормалу секу ову у средсреди кривине.

Напослетку из шесте групе добијамо ове две дуалне конструкције. Сајужава се пресек тангенте и нормале са осовинама влака т. ј. пресек тангенте са једном а пресек нормале са другом осовином а из тачке P, којој се одређује кривина, повлачи се паралелна ка оној осовини, на којој је узета и пресечна тачка са нормалом. Те две праве дају бријаншонову тачку B_6 односно B'_6. Из ових тачака паралелне ка оној осовини влака, на којој је узет и пресек тангенте, секу нормалу у средсреди кривине.

Мислим да се нећу преварити, ако кажем, да су све ове конструкције нове и овде први пут саопштене.

За извађање даљих конструкција средсреде кривине потребно је пре свега да се одреди војица и жижа параболе. Познато је својство параболе, да је њена војица геометријско место пресека ортогоналних тангената т. ј. ако из поволне тачке на војици положимо тангенте на параболу, онда оне стоје ортогонално једно на друго а из тога следује и обрнуто, да војица мора ићи кроз пресеке ортогоналних тангената параболе. У случају који се овде проматра парабола је дата са два пара ортогоналних тангената, које се секу у центру елипсе и тачки P, којој се одређује средсреда кривине и зато је централни зрак OP (сл. 2) војица параболе.

Жижа се може одредити на више начина, које ћу ја по реду проматрати. За прву познату конструкцијуваља само да приметим, да обе осовине, тангента и нормала обра-

зују око параболе описан четвороугао, коме је вођица OP једна дијагонала. Даље у сваком тако описаном четвороуглу пресек двеју дијагонала увек је пол треће дијагонале у односу на влак, коме је тај четвороугао описан, па пошто је жижа пол вођице, то је добијамо у пресеку остале две дијагонале AT_1 и BT_2 (сл. 2) у тачки F.

Парабола није одређена са три тангенте, јер их има бескрајно много, које додирују три дате праве, међутим све те параболе притежавају то особено својство, да њихове жиже леже на периферији круга, који је описан око троугла тих правих. Ако сад додамо још и четврту тангенту, онда је парабола дакле и њена жижа потпуно определена. Међутим четири праве образују четири различна троугла и ако по реду условљамо, да парабола додирује стране тих троугала, лако је појмљиво да њена жижа мора лежати на периферији четири круга, који су описани око тих троугала а тако исто и да се сва четири круга морају сећи у једној тачки, пошто парабола као потпуно одређена има само једну жижу. У сл. 1 нацртана су сва четири круга и њихов заједнички пресек F.

Међу овим круговима од особите је важности због даље употребе онај, који иде кроз пресеке тангенте и нормале са малом осовином, јер он по познатом својству елипсе и хиперболе мора ићи кроз њихове жиже. Из тога изводим као ново својство тога круга, да на његовој периферији леже шест карактеристичних тачака и то обе жиже G и H влака, пресеци тангенте и нормале са малом осовином, тачка P, којој се одређује кривина и напослетку жижа F параболе, помоћу које се одређује кривина у тачки P.

Напослетку показаћу овде још једну нову линијарну конструкцију жиже, која се оснива на једном познатом својству параболиних тангената. Кад се пресек тангенте и вођице са-

јузи са жижом параболе, тангента из лако појмљивих узрока полови угао, који та права закључује са вођицом. Овде је непосредно дата вођица и два пара тангената, с тога је врло лако одредити два зрака, који морају ићи кроз жижу. Конструктивно ради се овако. Ка тачки P (сл. 2) одређује се противположна симетричка тачка P' у односу на велику осовину елипсе (у слици ова тачка пада близу тачке F па с тога и није нацртана) и сајужава са центром елипсе. Није тешко увидети, да ова права закључује са великом осовином, као тангентом параболе, исти угао као и вођица OP и зато она мора ићи кроз жижу параболе. Даље из тачке P' треба повући праву PF, која закључује са нормалом PA исти угао, који закључује и вођица. Њихов пресек F јесте тражена жижа.

Кад је позната жижа параболе, онда се средсреда кривине може одредити на више начина. Тако на прилику нормала PA као параболина тангента сече вођицу у тачки P и зато управна из жиже на праву FP сече нормалу у средсреди кривине. Даље ако из жиже спустимо управну на нормалу до пресека R са вођицом и из ове тачке подигнемо на њу управну и ова сече нормалу у средсреди кривине.

Ове две конструкције важне су још и са тога, што се помоћу њих може одредити средсреда кривине а да се предходно не мора конструисати тангента и нормала. И заиста цела ствар састоји се само у томе, да се без помоћи тангенте и нормале одреди параболина жижа F, која одговара тачки P, којој се кривина тражи а то се добија овако. Нацрта се круг, који иде кроз обе жиже G и H и тачку P, затим одреди ка тачки P противположна симетричка тачка у односу на велику осовину и напослетку ова и центар елипсе сајузе правом. Ја сам већ напред показао, да параболина жижа мора лежати и на том кругу

и на последњој правој и зато је њихов пресек тражена жижа. Истина права сече круг у две тачке, али овде неможе бити сумње, коју од тих тачака треба узети, пошто су тачка P и жижа F увек раздвојене великом осовином а тако исто и пресеци праве са кругом. Даље знамо већ да управна из F на праву PF мора ћи кроз средсреду кривине а пошто је из лако појимљивих узрока $PF = PR$, то имамо и тачку R дакле и управну RC (сл. 2) на вођицу, која такође мора ићи кроз средсреду кривине. Пресек тих двеју правих одређује потпуно средсреду кривине.

Са овим мојим посматрањима стоје у свези још и две познате Штајнерове конструкције. На једну од њих као свезу између полупречника кривине и спрегнутих пречника наишао је и г. Клерић динамичким путем у познатом чланку а друга стоји у свези и са мојом конструкцијом из тачке R (сл. 1), с тога налазим за вредно, да их овде у кратко изведем.

Показао сам већ да је $\angle OPA = \angle APF$ а тако је исто $\angle ABT_1 = \angle AFP$, јер леже на заједничком тетиву PT_1 и зато је $\triangle ABT_1 \sim \triangle PAF$ и према томе

$$PA.\ PB = OP.\ PF$$

или ако полупречник OP тачке P означимо са A а њему конјугован са B, онда са обзиром на показани однос још у почетку овог чланка

$$PA.\ PB = B^2$$

имамо

$$PF = \frac{B^2}{A}$$

или ако конјуговани угао DCT_2 означимо са α а полупречник кривине PC са ϱ

$$\varrho \sin\alpha = \frac{B^2}{A}$$

и то је позната веза између полупречника кривине и спрегнутих полупречника. Конструктивно овај се израз може применити најлакше тако, да од тачке P пренесемо на обе стране тангенте полупречник B, описујући из P круг са полупречником PS до пресека S_1 и S_2 са тангентом и затим из центра спустимо управну на нормалу до пресека R_1. Ако сад тачку R_1 сајузимо са S_2 и из S_1 спустимо на ову управну онда из лако појмљивих узрока ова последња права сече нормалу у средсреди кривине.

Из познатог односа

$$A^2 + B^2 = a^2 + b^2 = r^2$$

елеменишући полупречник B са полупречником кривине имамо

$$r^2 = A^2 + A\varrho . \sin\alpha$$

даље ако од тачке P пренесемо на нормали половину полупречника кривине до тачке M и ову пројектујемо на полупречник OP у тачки M'_1, онда је

$$\overline{OM'^2_1} = (OP + PM'_1)^2$$

$$= A^2 + \overline{PM^2_1} + 2A . PM \sin\alpha$$

и отуда с обзиром на претпоследњу једначину

$$OM_1^2 - PM_1^2 = r^2$$

или у другом виду

$$(OM_1 + r) . (OM_1 - r) = \overline{PM_1^2}$$

Да би се ова последња једначина протумачила, треба само да напоменем познато својство хармоничких тачака, по коме је квадрат из половине одстојања једног конју-

гованог пара раван правоугаонику из одстојања половне тачке од обе друге конјуговане тачке. Према томе тачка M_1 полови дуж PD у предпоставци да је D пресек поларе тачке P у односу на концентрични круг са полупречником $r = \sqrt{a^2 + b^2}$ и зрака OP. Пошто је даље полара тачке P управна на OP, дакле паралелна правој MM_1, то следује да је $PM = ME = \frac{1}{2}\varrho$ и отуда $PE = \varrho$. Из тога се изводи ова конструкција.

Одреди се полара тачке P у односу на круг $r = \sqrt{a^2 + b^2}$ и њен пресек E са нормалом. Одстојање тачке E од тачке P равно је полупречнику кривине.

Мимогред да напоменем још и то, да се из наведених односа дознаје, да круг из тачке M са полупречником $MP = \frac{1}{2}\varrho$ сече круг r ортогонално, јер је

$$OM^2 = r^2 + MP^2$$

т. ј. квадрат одстојања њихових средреда раван је збиру квадрата њихових полупречника. Даље лако је увидети, да $PD = PR = PF$, дакле моја конструкција из тачке R подобна овој, само што су различни докази и што се у противном правцу конструише.

Код хиперболе ова се конструкција разликује и то само онда, кад је асимптотни угао већи од 90°, кад је дакле имагинарна осовина већа од реалне, јер тада је и круг r имагинаран. Геометријски то значи, да у равни хиперболе нема тачака, из којих се могу повући ортогонални парови тангената. У томе случају ради се помоћу круга $r^2 = b^2 - a^2$ конјуговане хиперболе и то овако.

Половина полупречника кривине PC тачке P (сл. 3.) пренаша се на противној страни нормале од тачке P, тако да је $PM = \frac{1}{2} PC$. Даље из тачке M спушта се управна на зрак OP до пресека M_1, тако да је

$$PM_1 = PM.\ sin.\ \alpha$$

ако са α означимо конјугациони угао за тачку P. Даље је

$$\overline{OM}^2{}_1 = (OP - M_1P)^2$$

$$= A^2 + \overline{M_1P}^2 - A\varrho\ sin\,\alpha.$$

али је опет с друге стране по познатом односу између спрегнутих пречника и осовина хиперболе

$$r^2 = b^2 - a^2 = B^2 - A^2$$

$$= A\varrho\ sin\ \alpha - A^2$$

и отуда

$$OM_1{}^2 = M_1P^2 - r^2$$

Помоћу ове последње једничине може се врло лако конструисати тачка M_1. И заиста ако из центра хиперболе подигнемо управну на зрак OP до пресека B са кругом r конјугованe хиперболе, онда је $M_1B = M_1P$, т. ј. на зраку OP треба одредити средсреду круга, који иде кроз тачку B и B', што је из елементарне геометрије позната ствар. Овај круг сече зрак OP и у тачки D и ако из ове подигнемо управну на OP до пресека E са нормалом, онда имамо

$$PM = ME = \frac{1}{2}\ \varrho$$

$$PE = \varrho.$$

што је лако и речма исказати.

Од особита је значаја овде прелаз из једне конструкције у другу т. ј. кад је асимптотни угао 90°, дакле $a = b$. Тада је и $r = o$ а отуда по преднопоследњој једначини

$$OM_1 = M_1P$$

а то значи, да из центра равностране хиперболе подигнута управна на централни зрак OP тачке P сече нормалу у тачки E, која је од тачке P исто толико удаљена као и средсреда кривине само у противноложеном правцу.

Мени се чини, да и на ову просту теорему није до сад обраћана пажња.

Из досадањих посматрања могло се увидети да жижа помоћне параболе игра врло важну улогу при одређивању средсреде кривине, с тога ћу ја и овде посматрати геометријско место жижа свију парабола, које одговарају тачкама елипсе. У тој цељи узећу повољну тачку P, на елипси сл. 4. са координатама $x_1 y_1$ и ако сад означимо по реду са α, n и ϱ углове нагиба праве PO, нормале PC и праве P, која са нормалом закључује исти угао β као и зрак PO, онда имамо

$$tg\,\alpha = \frac{y_1}{x_1}$$

$$tg\,n = \frac{a^2 y_1}{b^2 x_1}$$

$$\gamma = 2n - \alpha$$

$$tg\,\gamma = tg\,(2n - \alpha)$$

$$tg\,\gamma = \frac{2\,tg n - tg\,\alpha + tg\,\alpha\, tg^2 n}{1 - tg^2 n + 2 tg\alpha\, tgn}$$

или ако у овој последњој једначини ставимо за $tg\,\alpha$ и $tg\,n$ њихове вредности

$$tg\,\gamma = \frac{y_1}{x_1}\,\frac{a^4 y_1^2 - b^4 x_1^2 + 2a^2 b^2 x_1^2}{b^4 x_1^2 - a^2 y^2 (a^2 - 2b^2)}.$$

Према самој услови задатка тачка P лежи на елипси и зато су њене координате везане за услову

$$b^2 x_1^2 + a^2 y_1^2 = a^2 b^2$$

у предпоставци да је овде као и досад a половина велике а b половина мале осовине и према томе ако из једначина за $tg\alpha$ и $tg\gamma$, што нам је доцније од потребе, елиминишемо једну од координата на прилику y_1, добијамо

$$tg.\alpha = \frac{b\sqrt{a^2 - x_1^2}}{a x_1} \quad . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; 1,$$

$$tg.\gamma = \frac{b\sqrt{a^2 - x_1^2}}{a x_1} \; \frac{c^2 x_1^2 + a^4}{c^2 x_1^2 - a^4 + 2a^2 b^2}, \quad . \; . \; 2,$$

где је са c означен линијарни ексцентрицитет елипсе. Ја сам напред већ показао, да се жиже параболе, које одговарају тачкама елипсе, могу одредити на више начина, међутим мени се чини, да је за аналитичко извађање геометријског места најлакши онај начин помоћу пресека правих PF и OF. Њихове су једначине, у претпоставци да жижа xy лежи у првом квадранту а према томе тачка $x_1 y_1$ у четвртом квадранту

$$y = + \frac{b\sqrt{a^2 - x_1^2}}{a x_1} x \quad . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; . \; 3$$

$$y = -(x - x_1)\, tg.\gamma - \frac{b}{a} \sqrt{a^2 - x_1^2} \quad . \; . \; . \; 4$$

из којих треба само елиминисати x_1, пошто се предходно из једначине 2., стави у последњој вредност за $tg.\gamma$ као функције од x_1. Али како је израз за $tg.\gamma$ доста компликован, практичније је, да се из једначине 3., одреди вредност за x_1 и ова стави у једначину за $tg\gamma$. Тада имамо

$$x_1^2 = \frac{a^2 b^2 x^2}{a^2 y^2 + b^2 x^2}$$

$$x_1 = + \frac{abx}{\sqrt{a^2 y^2 + b^2 x^2}}.$$

На први мах изгледа, да десној страни последње једначине припадају два знака, али знак мање одпада са обзиром на једначину 3., јер у противном случају она не би представљала зрак OP^1 него зрак OP, те би тако добили дату елипсу за тражено геометријско место. Стављајући сада у једначину 2., вредност за x и $\sqrt{a^2 - x^2}$, имамо

$$tg_\circ y = + \frac{y}{x} \frac{b^2x^2(2a^2 - b^2) + a^4y^2}{a^2y^2(2b^2 - a^2) + b^4x^2}$$

$$= + \frac{y}{x} \frac{P}{Q}$$

и напослетку ако ову вредност за $tg\, y$ ставимо у једначину 4., добијамо

$$1 = - \frac{P}{Q} + \frac{ab}{\sqrt{a^2y^2 + b^2x^2}} \frac{P}{Q} - \frac{ab}{\sqrt{a^2y^2 + b^2x^2}}$$

или ослобођавајући од именилаца

$$\sqrt{a^2y^2 + b^2x^2}\ (Q + P) + ab\,(QP) = O$$

али је

$$(Q + P = \quad 2a^2b^2\,(x^2 + y^2)$$

$$(Q - P) = \ -\ 2c^2\,(a^2y^2 + b^2x^2)$$

и зато после кратке редукције добијамо једначину

$$a^2b^2\,(x^2 + y^2)^2 - c^4(a^2y^2 + b^2x^2) = O$$

као тражено геометријско место жижа. У слици 4., нацртана је само половина овога влака испод x — осовине.

Од особита је интереса, да ову последњу једначину изразимо у поларним координатама, јер тада имамо

$$\varrho^2 = \frac{c^4\,(b^2cos^2\varphi + a^2sin^2\varphi)}{a^2b^2}$$

који се израз још знатно скратити може. И заиста зрак ϱ под углом φ спрам x — осовине сече дату елипсу у тачки P са координатама $x^1 y^1$ и ако још означимо са r његову дужину OP_1 онда је

$$x^1 = r \cos\varphi$$

$$y^1 = r \sin\varphi$$

и сад стављајући у једначину елипсе, добијамо

$$r^2 = \frac{a^2 b^2}{b^2 \cos^2\varphi + a^2 \sin^2\varphi}$$

и према томе за поларну једначину геометријског места жижа

$$\varrho r = c^2,$$

која нам једначина казује, да је линијарни ексцентрицитет средња геометријска размера између вектора елипсе и овога влака на истом централном зраку. Из овога својства можемо сад извести још једну нову конструкцију за геометријско место жижа. Тако на прилику за тачку P_1 (сл. 4) елипсе налазимо ону F_1 на влаку, ако из P_1 подигнемо управну на OP_1 до пресека D са концентричним кругом $GE_1E_2HE_3E_4$, коме је дакле полупречник линијарни ексцентрицитет и из ове последње тачке подигнемо управну на OB. Пресек ове управне DF са зраком OP^1 даје тражену тачку F влака. Кад тачка P_1 лежи ван круга GH, онда се ради обрнуто т. ј. полаже се из ње тангента на круг GH и из додирног места спуста управна на зрак OP. Њихов је пресек тражена тачка F.

Исто тако није тешко дознати, којој тачки на елипси одговара ова тачка F у односу на одређивање кривине, јер она је ка тачки P_1 противположна симетричка тачка P у односу на велику осовину елипсе. Разуме се по себи да ова

конструкција вреди и обрнуто, кад је т. ј. тачка P дата, па се траже тачке P_1 и F.

Влак за геометријско место жижа притежава млого врло занимљива својства, од којих ћу овде показати најважнија кратком дискусијом његове поларне једначине. Пре свега пошто је код елипсе $a > r > b$, то следује да је и ϱ увек крајња количина, дакле је влак закључана и у односу на центар елипсе симетричка фигура. Даље за

$$r = a \text{ и } r = b$$

добијамо

$$\varrho = \frac{c^2}{a} \text{ и } \varrho = \frac{c^2}{b}$$

а то значи, да влак сече осовине елипсе у центрима кривине за њена темена. Даље за пресек влака са елипсом имамо $r = c$, али пошто се зна, да је опет $r < b$, то ћемо само онда добити пресек ако је $c > b$. У првом случају имамо четири пресечне тачке, које су у сл. 4., означене са $E_1 E_2 E_3 E_4$ а у другом случају оба се влака додирују у теминима мале осовине.

Но најважнија је теоретичка и конструктивна карактеристика овога влака, да сваки централни зрак сече концентрички круг GH, елипсу и влак у једном квадранту у четири хармоничке тачке, тако да су на прилику $FH'PG'$ такве четири тачке и то P_1F један а HG' други конјуговани пар. Ја сам већ једном напоменуо својство хармоничких тачака, да је квадрат из половине одстојања једног конјугованог пара раван правоугаонику из одстојања половне тачке од обе друге конјуговане тачке. Овде је центар елипсе половна тачка а c као полупречник половина одстојања конјугованог пара $H'G'$, дакле $G'H'P_1F$ заиста четири хармоничке тачке. Према томе свака метода, по којој се од-

ређује четврта хармонична тачка, може се и овде употребити за конструисање геометријског места жижа. Као што је познато таквих конструкција има врло много, с тога ћу овде навести само једну, за коју ми се чини, да је у овом случају најпрактичнија. Повољно тетиво кроз тачку P_1 сече круг GH у две тачке K и L и ако сад K са H' и L са G' и обрнуто сајузимо правима, добијамо у њиховом пресеку тачку J, кроз коју мора ићи полара тачке P_1 у односу на круг GH а ова опет из познатих узрока стоји управно на пречник $G'H'$. С тога управна из J сече зрак OP_1 у траженој тачки F. Спустање управне из J на зрак OP, може се обићи тиме, да се одреди и друга тачка J' поларе.

Даље зрак OP_1 сече елипсу и влак жижа и у противположеном квадранту у две тачке P^1 и F^1, које са G^1 и H^1 образују такође четири хармоничке тачке. Међутим зна се из новије геометрије да су шест тачака у инволуцији, кад два пара образују са трећим хармоничку размеру. Ми имамо дакле ову важну теорему.

Сваки централни зрак сече круг GH, елипсу и влак жижа у шест тачака у инволуцији, којима су G и H двоструче или асимптотне тачке а центар елипсе уједно и центар инволуције.

Напослетку за $b=a$, влак жижа прелази у тачку, центар круга, као што мора и бити по познатом својству круга а за $b=o$, влак прелази у две паралелне малој осовини кроз темена елипсе ка великој осовини.

Код хиперболе добијамо једначину за влак жижа, ако место b^2 ставимо $-b^2$, јер то је аналитичка разлика између елипсе и хиперболе. Према томе је једначина влака у ортогоналним координатама

$$a^2b^2(x^2+y^2)^2 - c^4\,(b^2x^2 - a^2y^2) = 0,$$

а у поларним координатама, радећи онако исто као и код елипсе,

$$r\rho = c^2$$

дакле ова оба влака имају исту једначину у поларним координатама а из тога закључујемо, да оба притежавају и иста карактеристичка својства. Међутим облик овог влака знатно се разликује од облика првог влака, јер он лежи као и хипербола између асимптота, пошто је зрак r реалан само у тим правцима. Даље код хиперболе r може имати све вредности између a и ∞, а из тога следује, да вредност за ρ лежи између $\frac{c^2}{a}$ и O, влак има дакле облик лемнискате, коме су асимптоте по свој прилици тангенте за центар. Код равностране хиперболе т. ј. за $a=b$, влак жижа прелази у обичну лемнискату, којој су сталне тачке жиже хиперболе. И напослетку пошто је c увек веће од a, влак сече хиперболу у четири тачке.

Да бацимо сад још кратак поглед на свезу између сва три влака жижа. На први мах изгледа, да влак жижа за параболу неспада у исту категорију са остала два влака. Али кад се узме у обзир, да је жижа дате параболе симетричка тачка у односу на обе параболе а ордината кроз жижу симетричка осовина за ортогоналну симетрију обе параболе, — даље кад се узме на ум, да код параболе круг GH прелази у ординату кроз жижу, дакле у симетричку осовину и да је сваки централни зрак паралелан осовини; напослетку да сваки такав зрак сече обе параболе и симетричку осовину у три тачке, које са четвртом безкрајно удаљеном образују четири хармоничке тачке — онда је велим лако увидети, да сва три влака имају иста карактеристична својства и према томе да се могу упоредити у једну врсту.

Ово тврђење може се правдати још и тиме, ако одредимо свезу између вектора обе параболе. И заиста ако означимо са r и ϱ њихове векторе под углом φ из жиже а на једној страни осовине, онда из познате поларне једначине за параболу имамо

$$r = \frac{p}{1 + \cos\varphi}$$

$$\varrho = \frac{p}{1 - \cos\varphi}$$

и отуда множећи обе једначине

$$r\,\varrho = \frac{p^2}{1 - \cos^2\varphi}$$

$$= \frac{p^2}{\sin^2\varphi}$$

дакле једначину истог облика као и за остала два влака. Сваки зрак из жиже сече обе параболе и круг са полупречником $\frac{p}{\sin\varphi}$ у четири хармоничке тачке, узимајући само оне пресеке на параболама, које леже на једној страни осовине. Полупречник круга има одређени значај т. ј. он је раван дужини управног зрака на вектор параболе између жиже и вођице. Од особите је важности овде та околност, што се ови кругови са промењљивим полупречницима могу заменити са две праве, које су паралелне осовини а од ње удаљене за параметар p. Кад се узму параболни пресеци и на противној страни осовине, онда имамо шест тачака у инволуцији. О свима овим влацима жижа говорићу другом приликом опширније.

У колико сам могао дознати а чини ми се, нећу се преварити, овакви влаци ни су досад ни испитивани, нити

имају особена имена, с тога би их ја назвао хармонички влаци коничних пресека (curvae charmonicales sectionum conicarum).

Напослетку да приметим, да све параболе, помоћу којих се одређују кривине коничних влакова, обвијају њихове еволуте, као што сам показао на параболи у првом чланку.

15. Априла 1877. год.

ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ,

национална мисао у старо, средње и ново време и начело оптега гласања (плебисцит).

Историјска студија из међународног живота.

I.

У свако доба и у свима вековима људске историје било је разних територијалних промена, које беху последци мирнога уступања, трампе, продаје, владалачких бракова и наслеђа или резултати ратова и освајања. Дакле се одмах овде у самоме почетку може питати: јесу ли те територијалне промене тако нешто необично, ново и замашно, да је вредно о њима говорити у засебном чланку? Доиста те промене по себи нису никаква нова и необична појава у историји међународнога живота, оне су се напротив збиља догађале непрестано у целоме дугоме току човечанске повеснице почев од старога па до данашњег најновијег доба. Са те стране оне дакле не би могле бити предмет некога засебнога новог претресања у данашњој публицистици. Али кад се пита: је ли се у свима епохама историјским сасвим једнако гледало на те промене, је ли се једнако судило о њима? онда се тиме додирује сасвим нова страна те целе ствари и она доиста постаје предметом публицистичке дискусије, која има великога теоријског и практичног интереса и значења у данашње време. Да видимо зашто.

Данашњи територијални склоп јевропских држава поникао је већином у дугој историјској парници као производ разних повесничких претпоставака и агената, од којих се сами фундаменти повлаче још из старога и средњега века. Затим су долазили од времена на време велики међународни актови и уговори, којима беше главна цељ, да тај територијални склоп јевропски на писмено утврде и ујемче и који обично беху завршетци дугих, општих ратова и великих криза, које су поменути склоп јако поколебале и потресле, те га је нужно било у тим уговорима мира наново успоставити, дотерати и утврдити. То онда постаде „законитом географијом наше земље“, као што је Ламартин казао. Такви велики међународни актови и уговори беху нарочито уговор у Минстеру и Оснабрику г. 1648. обично т. н. вестфалски мир, затим уговор у Утрехту г. 1713. и најзад уговори бечкога конгреса г. 1815., на којима као на основи својој почива у главним цртама још и данашњи систем од држава јевропских. Свакојако је дакле тај систем у своме спољном облику и склопу новијега датума и порекла, ма да му корени леже у крилу дугих векова. Поменути велики међународни уговори, који сачињавају међународно-правну основу данашњој законитој географији јевропској, разуме се да су увек грађени и склапани под упливом оних политичких и државних максима и погледа, који су у међународној практици тога доба владали.

За време средњега века беше основни карактер државног стварања сталешки, а затим нарочито у 17. и 18. столећу сталешки се карактер губи и слаби све више пред свемоћном снагом монархије по „божијој милости“, која ојачава и сву државу у себи усредсређује и тако онда основни карактер државне формације постаје династички, а никако ни у једном ни у другом случају националан.

Држава то беше власт т. ј. монарх и његови чиновници и као што и данас још католичка црква клир и јерархију сматра управо као израз и преставнике свога бића, као цркву у правоме смислу, а остале лајике само тек као стадо њиховоме пастирству поверено, тако исто и апсолутни монарси 17. и 18. века сматраху себе као државу, а поданицима беше свако учествовање у држави одузето осим само те дужности да плаћају порезу, да иду у рат и да слушају краљевске чиновнике. Само остатци некадашњих сталежа задржаше још неке привилегије. И тако ту беше уведен у државни живот тај дуализам, по коме држава као таква беше нешто засебно, преставлено у монарху и његовим непосредним органима, а затим опет сâм народ, који је био истина објект, предмет државног старања и државних експеримената, али никакав субјект, никаква државна личност. Ово су све веома познате и толико пута напомињане ствари, и ми их овде само зато наводимо, да би могли отуда извести послетке по само међународно правно схватање у то време. Династички карактер тадашње државне формације морао је разуме се одмах да утиче и на облик тадашњих међународних односа и уредаба; државно схватање морало је да се огледа и на међународном пољу, као што то увек бива услед тесне везе и узајмног утицаја, који од увек постоји међу унутарњим државним и међународним правом. И то се доиста и огледало на уговорима вестфалскога и утрехтскога мира. При одређивању граница појединих држава, при распоређивању њиховога територијалног склопа једино су се узимали у рачун интереси појединих династија и ништа више: масе и групе људи одмераване су једна према другој, да би се угодило захтевима неке тобожње измајсторисане јевропске равнотеже.

Истина да је изгледало као да ће велика францеска револуција тој старој кабинетској политици смрсити конце

и учинити крај; и она је доиста у првоме своме полету отпочела нову епоху прогласивши право народног самоопредељења и показавши тиме очевидно сав несмисао дотадашњег политичког и државног схватања. Изгледало је да ће сада доиста већ једном народи изићи на позорницу међународног живота као самоопредељиве личности, као прави подмети државног и међународног права. Али је тај лепи изглед и почетак за мало трајао. Дође олујина наполеонских ратова и поче да обара и из темеља да измаљује мучну зграду толиких столећа; на место интереса многих династија стаде интерес само једне, на место многих држава прећаше да дође једно универсално ћесарство. Наполеон најзад паде и изгуби се као неки историјски метеор, а дође бечки конгрес да изврши дело и да отпочне периоду ресторације. У тој периоди опет је већином погажено и насилно збрисано оно, што је француски покрет за ослобођење и самоопредељење народа отпочео био. Она је баш и названа по томе, што јој је једини задатак био, да поврати, успостави, ресторише све онако, како је пре француске револуције и наполеонских ратова постојало у Јевропи. А то је онда значило повратак старе кабинетске политике са свима њеним династичким традицијама и средњевечним погледима. Велики бечки конгрес доказао је то најочигледније самим својим делом. Ту се опет није ни мало гледало на народе и њихове интересе, него они беху предмети трговине, трампе, у опште разних дипломатских и властољубивих спекулација. Безобзирце су се ту комади великих народа цепали и давали у баштину разним ресторисаним династијама. А напротив други народи, међу којима је највећа народна супротност и нетрпљивост, бише насилно и против њихове воље скрпљени и слепљени у једну државу, као што је учињено са Белгијом и Холандијом. То дакле не беше ништа друго до уговорно формулисање онога, што је захтевала реакција

против новога покрета, који је са француском револуцијом отпочео био у јевропском државном и међународном животу.

То је кратка историјска генеза новијег територијалног склопа јевропских држава и свечани међународни уговори, на којима се он оснива, валало је да буду тако да кажемо велике међународне баштинске књиге, у којима је та законита географија јевропска поново забележена и „за свагда“ утврђена и ујемчена. Ми овде сад нећемо понављати оне веома познате и скоро већ истрвене тужбе и замерке, које су са толиких страна подизане и писане против тих уговора и њиховиx територијалних опредeлаја. То је све у бесконачним варијацијама казивано и претресано са теорijске и практично политичке стране. Нама је овде довољно само да констатујемо то, да је из досада казанога сасвим јасно, зашто је тај на тим уговорима основани територијални склоп испао тако провизоран, такав дипломатски крпеж, тако супротан толиким дубоко укорењеним народним осећајима, историјским предањима и великим интересима. Кад се на народе није обзирало, но само на династичке и дипломатске интересе, онда није могло друкче ни бити. Са париским уговором од г. 1856. ушао је и јевропски исток у ту опште-јевропску територијалну комбинацију. Турска је примљена у јевропски концерат („admise à participer aux avantages du droit public et du concert européen)“ и њој је гарантована независност и неповредљивост (интегритет) њене територије и то се одмах у самоме уводу означује баш као главна цел тога уговора[1]. У томе

[1] „ont résolu de s'entendre.... sur les bases à donner au rétablissement et à la consolidation de la paix, en assurant, par des garanties efficaces et réciproques, l'indépendance et l'intégrité de l'empire Ottoman“. То је казано у уводу. А у члану 7 каже се још поближе: »Leurs Majestés s'engagent, chacune de son coté, à respecter l'independance et l'intégrité territoriale de l'empire Ottoman, garantissent en commun la stricte observation de cet engagement“ etc.

погледу дакле париски уговор беше за исток оно исто, што и уговори бечкога конгреса за целокупни систем од држава јевропских.

Према томе тако свечаном уговорном утврђењу и гарантовању територијалнога склопа на истоку и западу, могло би се помислити, да ту неће моћи бити никаквих знатнијих територијалних промена, пошто би се тиме реметила и поколебала сама основа постојећем међународно-правноме поретку и пошто то не би могле допустити оне државе, које су у скупу дотичне уговоре потписале. Па ипак је та цела уговорна међународна зграда стојала на веома лабавим ногама, пошто јој, као што смо видели, сам темељ беше несавремен, на застарелим средњевечним погледима основан. То све никако није одговарало захтевима новијег политичког и националног образовања, пробуђеној тежњи разних раскомаданих и туђем господарству потчињених народа за својим ослобођењем и самоопредељењем. Што је мање при грађењу тих уговора вођено рачуна о народима и њиховој народној индивидуалности, тим је силније у тим народима расла одвратност и противност према томе силом наметнутом јарму и национална мисао, која се све више будила и добијала маха, беше само сасвим природна реакција према тим династичким и ненародним државним створовима. Мисао народности није остала само теоријска идеја, него она се претворила у политички принцип и тражи политичког задовољења у практичном међународном и државном животу. То је сасвим природна фаза у историјском развијању јевропског државног и међународног живота, и државна формација мора кроз ту фазу проћи, као што је некада из сталешко-феудалне прешла у апсолутно-монархијску или династичку. То начело народности из темеља покреће и подрива цео тај из средњега века наслеђени династички државни систем Јевропе и хоће да га

оснује на новим националним темељима. А то разуме се не може никако да буде без многих замашних територијалних промена. И оне су се у овоме веку већ догађале и још се једнако догађају у територијалноме склопу јевропском. Ми видесмо где се многи комади старих држава одцепљују и отпадају, где многе државе нестају са лица земље, а нове се стварају.

Лако је увидети, да такве основне и замашне промене и преображаји у тој законитој географији јевропској не могу да се изврше лаким и мирним путем. Ниједна се држава неће тако лако одрећи ма каквога дела свога државног земљишта, нијedна га неће уступити само из платонске љубави према некоме ново истакнутом начелу. Зна се да је државна територија у својој целокупности у своме историјскоме склопу један од конститутивних делова сваке државе, да је она физичка основа самој државној екзистенци и да се она баш зато сматра обично као неотуђива и нераздељива, као што је то у свима уставима јевропским изречно казано. Ретко се дакле такве територијалне промене могу догодити без крви, без борбе и великих потреса. То дакле обично бива или путем унутарњих устанака, или спољних ратова или најзад једнога и другога у свези. Свакојако се дакле те промене морају у великој већини случајева извојевати. Историја међународнога живота у нашем веку даје нам о томе довољно примера.

По кад се збиља било путем унутарње револуције или спољнога рата таква територијална промена догоди, онда настаје питање: како стоји са том променом са гледишта данашњега међународног права, да ли је сам факт такве промене довољан, па да је међународно право одмах сматра као правно основану или се ту траже неки услови, нека правила, по којима та промена мора бити извршена,

на да се пред форумом међународнога права може одобрити и да не садржи у себи никакву повреду његових определаја? Баш зато што су те територијалне промене јако учестале у данашњој периједи историје међународнога права и што оне јако задиру и засецају у модерни државни живот и постојећи међународни систем, зато је одговор на горње питање од великог теоријског и практичног интереса за данашњу историју и за данашње јавно мишљење. Ми ћемо покушати, да то питање расветлимо и претресемо са гледишта данашњега међународнога права узимајући у обзир како то питање стоји: 1) у данашњој н а у ц и о међународном праву са обзиром на историјско развиће међународнога живота; и 2) у данашњој међународној практици.

II.

Има новијих политичких философа и публициста, којима је то питање о територијалним променама сасвим просто, који га без икаквих великих тешкоћа решавају начином, који им изгледа сасвим природан и рационалан. Они полазе пре свега од те претпоставке, да је данас већ једном за свагда прошло време некадашњем феудалном схватању државе, а да је тако исто за свагда пало оно апсолутно-монархичко „божанско право" и начело династичке легитимности, чији су Дон Гијоти кројили поменуте свечане међународне уговоре. Народи и њихове територије не могу више бити предмети наслеђа, трампе и самовољне деобе; то баш и јесте један од највећих напредака данашње цивилизације и политичког развијћа, да је јавно право једном већ после вековитих борба и напора нашло своју човечанску основу и дошло до тога схватања, да су јавне власти у служби народа а никако народи на милости и самовољном расположењу тих власти и зато је баш саизвољење и саде-

ловање народа постало основом данашњег државног устројства и управе, а то онда значи да је признато начело народног самоопредељења. Некадашња формула „по божјој милости“ замењена је формулом „по вољи народној“. Кад је то све тако, онда поменути писци отуда изводе по њиховом мишљењу сасвим логичан закључак погледом на територијалне промене. Међу тим писцима стоје на првоме месту два знаменита политичка философа новијега доба, а то су Џ. Стј. Миљ и Пинхејро Ферејра. Они су дошли до истоветнога закључка у питању о коме је овде реч. Миљ је казао: „Не види се доиста шта би нека група људи могла бити власна да учини ако не то, да сама тражи са којом од разних колективних заједница људских хоће да се удружи[1]“. Пинхејро Ферејра тако исто вели: „Il sera toujours libre à chaque peuple de se séparer de la communauté de ceux avec lesquels il ne faisait auparavant qu'une seule nation, pour se réunir à un autre dont l'alliance lui présente de plus grands avantages, sauf à dédommager l'Etat dont il se sépare des pertes et préjudices qui pourront résulter de cette résiliation du contrat qui les liait[2]“. Зар то није сасвим просто и јасно? Сваки народ је властан да слободно сам себе опредељује и собом располаже, по томе мора бити и властан, да територију на којој живи према своме увиђењу одцени из досадашње државне свезе, те да се придружи онамо, куда га вуку веће симпатије и већи интереси. То доиста изгледа сасвим логично. Али на жалост то питање није тако просто, као што се чини на први поглед; оно се не може решити самим логичким закључцима, који се чине у кабинету фило-

[1] В. Миљ, о преставничкој влади, превео Влад. Јовановић, гл. XVI.

[2] В. Коментар Пинхејра Ферејре уз §. 333. Мартенсовог дела Précis du droit d. gens moderne de l'Europe II. стр. 367.

софском. Историја људског развића и људског заједничког живота у својим веома сложеним појавама не иде увек правим глатким путем, који јој субјективна логика прописује, него она има обично своју засебну логику, која неопходно излази из разних историјских претпоставака, друштвених односа и уплетених интереса и храпави, искривудани путеви историјске јаве много и много пута далеко одмичу од онога чистог логичнога правца, који се у уму човекољубивих философа и логичара замишља.

Мил и Ферејра дотерују начело народнога самоопредељења до својих крајњих консеквенца. Осим тога они свој горњи логични закључак изричу у тако општем, доволно не прецизованом облику, да сваки подробнији разговор и претрес о такој општој пропозицији сваки час може довести до апсурдних и зло схваћених последака. Ал толико је тек свакојако извесно, да оба та публициста не признају као правно основану ниједну територијалну промену, која не би била одобрена вотумом становништва које на дотичној територији живи. То је онда оно начело плебисцита, начело општег народног гласања (suffrage universel), које је у новије доба на среду изнесено не само у науци, него и у самој међународној практици.

Ту сад долазимо на питање о праву освојења (droit de conquête), које је од вајкада тако велику улогу играло у историји светској. Ако се и данас још од стране међународнога права признаје право освојења само по себи, онда је и питање о територијалним променама одмах решено и онда нема ништа даље да се говори. У старијем међународном праву то је збиља тако и било. Ту се просто сматрало да уступање извесне области може без икаквог даљег разговора да буде потпуно легитиман и правно основан услов мира после некога рата и није се ни помишљало на то, да се испитује на каквим разлозима и обзирима

може по правним начелима да се оснује такав захтев победночев. Ту је довољно било, кад се победилац осећао доста јак да такав захтев постави и изнуди[1]. И кад је побеђени на тај његов захтев пристао и уговором о миру га потврдио, онда беше све испуњено што је старија међународно-правна теорија[2] за правну важност неке територијалне промене захтевала. Сам голи факт учињеног уступања у уговору о миру беше потпуно довољан; некадашња се теорија дакле задовољавала са правом формалним, које се оснивало на уговору о миру. А то онда не беше ништа друго до у неку правну форму увијено завојевање. Данас је то већ знак напретка у јавној свести и политичком мишљењу, што и сам победилац осећа потребу, да даде рачуна о своме поступању и својим захтевима. Док се некада задовољавало са самим правом формалним, данас се од стране међународно-правне науке и јавнога мишљења истражује осим тога још и унутарњи основ тога права.—

Нека држава поведе рат са другом државом и оружаном руком заузме и поседне извесну територију свога противника. Је ли она тиме одмах добила и дифинитивно суверенско право (jus imperii) над том заузетом и освојеном облашћу? Није и не може га добити, пошто сам прости факт насилнога заузећа, сама та сила по себи не може још бити непосредни извор и основ некоме праву. То је и старија међународно-правна наука признавала. Па и сами победиоци и освојачи су то осећали, те се нису задовољавали само тиме, да констатују факт освојења ору-

[1] „La conquête, en effet, n'est autre chose que l'incorporation politique appelée par les rapports internationaux et consommée par le droit de la force". Proudhon, La guerre et la pait стр. 286.

[2] Којој беху главни преставници Фател, Мартенс, Клибер и т. д.

жаном руком, него су се увек побринули зато, да имају бар *форму права* за се, те да тим путем околишећи дођу опет до истога резултата. Они су дакле дали себи уступити тражену и освојену област у уговору о миру. А кад сама она држава, чије је извесно земљиште заузето и од које се то тражи, то земљиште уговором уступи, онда је форма права спасена и онда право победиочево изгледа сасвим основано и несумњиво. Питајте старије писце Фатела, Мартенса, Клибера и др. и они ће вам одговорити, да је то доиста тако. Па ипак то по данашњем међународноправноме схватању није тако, јер и ако је уговором о миру формално потврђено оно, што је донде само фактички постојало, ипак се данас више не признаје победиоцу *неограничено* право, да побеђеноме диктира своје услове мира нити му се признаје да је његова сила уједно и мерило његовом *праву*. У кратко дакле, данас не постоји више и не признаје се *право освојења*, јер се и сам тај израз „право освојења или завојевања“ сматра као јуридички несмисао.[1]

Доиста, право освојења могло је још имати некога смисла и бити у сагласности са установама и наравима онда, кад је освојач водио у ропство оне заробљенике којима је опростио живот ма да је имао признато право над животом и смрћу њиховом; кад је дакле постојала установа ропства или бар још установа кметства или феудалног подаништва, те се могло по логици тадашњег друштвеног и државног

[1] „Nous tenons l'expression *droit de conquête* pour un véritable non-sens.“ *Rolin-Jaequemyns*, у својим примедбама уз чланак: L. A. *de Montluc*, Le droit de conquête (Revue de droit internat. Tom. III. 1871. стр. 531—539.) који писац исто мишљење изриче о томе „праву освојења.“ — в. још: *Berner*, art. Eroberung (Staatswörterbuch III. Bd.) стр. 427 и 428. — *Holtzendorff*, Eroberungen und Eroberungsrecht, Berlin 1872.

стања и схватања разумети, кад се извесна маса људи без икаквог свога саизволења предаје и уступа од стране једне државе другој. Али у данашње време, где су права људске индивидуије свечано проглашена и призната у свију народа, који су у великој међународној дружини јевропској, данас није могућно разумети и признати да се може самовољно располагати са разумним и слободним створењима, која ма да су и побеђена ипак потпуно задржавају сва незастарива права човечије личности. То дакле свакојако стоји да се при територијалним променама просто тобожње „право“ освојења не може сматрати као основ, који их довољно оправдава пред данашњом политичком свешћу и данашњом науком о међународном праву.

У опште је данас цивилизована међународна дружина већ израсла из оне периоде, у којој је могло да буде чисто освојачких похода и ратова; простом грубом освајању данас је већ време прошло и као живи доказ томе стоји на самоме прагу деветнајестог века грандиозна фигура првога Наполеона као слика последњег освојача. Један је од новијих писаца имао право кад је казао: „То је начело, које све већма у опште облађује, да сваки рат предузет једино у цељи освајања заслужује да буде жигосан историјом као преступневређенога човечанства.“[1] (Crime de lèse-humanité). Такво научно мишљење има тим већу не само теоријску но и практичну вредност, кад се изриче од стране писаца, који припадају великим народима, у којих је могућност и сила, да би могли чинити освајања, а ти писци зна се да имају великога утицаја на правац њиховога јавног политичког мишљења и према томе се могу сматрати као овлашћени, да се у име тих народа одрекну освојачких намера. А међу такве писце извесно спада Холцендорф.

[1] Holtzendorff, Eroberungen und Eroberungsrecht стр. 32.

Но кад је таквим начином данашња наука о међународном праву одбацила и оборила некадашње „право" освојења као основ при територијалним променама, онда је она тиме уједно морала примити на се задатак, да тај застарели и одбачени основ замени другим, који више одговара данашњем стању образованости и потребама цивилизованог међународнога друштва. Је ли она тај задатак доиста извршила и решила или је тек сада у томе послу да га реши? То је управо главно питање у целој овој расправи.

Нема сумње да је већ тиме учињен и ако негативан али ипак знатан напредак у међународном правноме схватању, кад је већ једном напуштена та вера, да се једном за свагда у параграфима неког великог свечаног уговора или неким општим обавезним определајима може учинити међународно-правни завршетак и застанак у свима тим историјским процесима државног стварања и растварања. А то је баш била такође једна обмана старије међународноправне теорије. Зна се да је у време, кад су закључени бечки уговори од г. 1815, не само дипломација, него и сама тадашња наука о међународном праву била тврдо уверена, да је тиме створено дело које ће вековима трајати као гранитна стена усред таласања историјске струје; шта више скоро је тако изгледало, као да верују у јуристички завршетак и застанак светске историје: све ствари ваљало је да имају своје черило у буквалном смислу постојећих уговора, који бејаху крајеугодни камен у једном за свагда довршеној згради међународнога историјског развића. У опште су они дакле сматрали постојање извесних обавезних правила и стално, **непроменљиво уређење територијалних одношаја** као полазну тачку практичном међународном праву и тврдо су се тога схватања држали све дотле, док није на бојним пољима данашњега времена светска историја гвозденом логиком факата решила, да су

збиља имале јакога основа оне жалбе и тужбе, којима су погажени и раскомадани народи ишли на уништење тих дипломатски скованих уговорних уза. И да нису сами догађаји тако громовито проговорили, да нису потреси и преображаји у државном и међународном животу претходили, тешко да би теорија сама за се успела, да се тако брзо отресе поменутога погрешног схватања. Благодет је по човечанство, што је то схватање, као што смо казали, данас већ напуштено.

Пошто се схватање изменуло и пошто дакле данас међународно право постанак и пропадање држава сматра као просту историјску парницу, то је оно одмах било у стању, да много непристрасније, праведније и са ширим погледом суди о природноме факту револуција, преображаја и промена[1] и да призна, да оснивање и распадање државних заједница у опште не може бити предмет некога у напред смишљеног и утврђеног правног опредељивања, јер би се то звало хтети применити неке трајне уговорне облике, чија би измена увек морала зависити од сагласности свију уговорача, на такве интересе и одношаје, који су по самој природи својој подложни историјским променама и обрту. Кад је данашње међународно право дошло до таквога убеђења, онда је управо ради тога његово гледиште постало много више и слободније, но гледиште

---

[1] в. Bluntschli, Völkerr. der civil. Staten, предговор и увод. — Holtzendorff, Völkerr. §. §. 9 и 13. — Rolin-Jaequemyns, De l'étude du droit international et de législation comparée (Revue d. droit intern. I.) стр. 240. где каже: „Un grand État peut, par une révolution extérieure, se fractionner en plusieurs petits. Plusieurs petits États peuvent se fondre ou se fédérer en un grand. Tout cela peut arriver en vertu de lois naturelles ou historiques, sans que personne ait titre ni pouvoir pour l'empêcher.“ — в. још: Wheaton, Élém. d. droit international, I. стр. 34—37. — Beach-Lawrence, Commentaire I. стр. 190—204.

државног права. Занимљиво је учинити кратко поређење у томе погледу.

Државно се право свуда оснива на тој правној претпоставци или фикцији, да извесна држава, која у датоме тренутку постоји, има вечни живот и да је њен уставни облик у својим основним начелима непроменљив. Нема ни једнога државног устава, који би садржавао у себи какво определење о томе, у каквим се околностима и у каквој форми може република у монархију или обратно монархија у републику претворити. Ниједан основни закон државни не може револуцију као средство уставне промене узети у обзир, па ма то било само **фактички** са погледом на њене последице: доиста то ниједан основни закон државни није до данас учинио. Ту обично има посла само кривични законик, чија је ствар да доноси определења о преврату и издајству. С друге стране опет сваки устав, сваки основни закон определује, што се већ и само по себи разуме: неодговорност суверена.

Старије је међународно право усвојило било све те државно-правне определаје и претпоставке, оно се њих држало развијајући своју теорију и таквим је начином онда дошло до погрешних закључака, до заблуда, које су веома убитачне биле у извесно доба новије међународне историје. Признање нових устава, који су из револуције поникли, нових династија, нових државних формација и облика владе беше тада предмет најозбиљније сумње и одвратности за позване заступнике међународног права. То се најбоље види по томе, кад се т. н. ресторациона периода од г. 1815—1830 упореди са новијом периодом међународнога живота, која отпочиње са 1856. годином; колико је требало у оној прошлој периоди муке, напора и другог дипломатског разговора и отезања, док најзад у веома тешком и мучном порођају изиђоше на видик свега две сразмерно мале нове

државне формације, као што је краљевина Грчка и Белгија; колико је разних докумената и атестата ваљало да се извуку из прашљивих дипломатских архива, колико је било саветовања и дугих дипломатских аката, док најзад једва признаше ту грчку и белгијску „револуцију“ те створише неке ипак дипломатски осакаћене државне створове! Напротив новија периода од г. 1856. на овамо износи нам сасвим друге резултате, који се крећу у сасвим новоме другоме правцу. Кад је г. 1848. настао скоро општи политички земљотрес у Јевропи, онда је у марту те знамените године тадашњи министар спољних послова нове француске републике Ламартин у својој окружници француским посланицима објавио, да уговори од г. 1815 правно не важе и не постоје више у очима француске републике. И то као да је постао општи одзив, општа лозинка толиким покретима разних нápõда и држава јевропских. Попадаше толики престоли, нестадоше толике државице, скројене династичком политиком бечкога конгреса, одцепише се толики народни комади из уза туђега господарства, изађоше на среду нове замашне територијалне промене и државне формације. Све то беше на супрот свечаним међународним уговорима, и на супрот старијој међународно-правној теорији.

Али је данас већ продрло у међународном праву то схватање, да правно правило у опште не сме бити у противусловљу са историјски насталим и свршеним фактима, који се исказују као нужне основе и услови природнога развијћа и живота народног и међународног у извесном времену.[1] То већ онда нису више проста факта, него то је историјски даљи развијтак самога права. По

[1] Holtzendorff, D. Streitfragen des neueren Völkerrechts, стр. 70. — Bluntschli, D. mod. Völkerr. увод 48.

томе схватању право само већ није више неки окорели систем извесних утврђених спољних закона, којима је једина цељ да људско делање ограничавају. Напротив право је неки живи развитљиви ред у самоме човечанству, а никако мртви ред ван човечанства, и само такво живо право може бити способно, да са народима заједно живи и напред корача. Право природнога растења нарòда и држава, право развијћа човечанства и право напредујућег живота то су све елементи, који данашњем правноме појму дају живот и развитљивост: пре тога он беше мртав и ладан. Увиђајући истину и поучена историјом данашња наука о међународном праву полази од других фундаменталних назора, него поситивно државно право.

За међународно право данас у опште више никако не постоји државно-правна легитимност извесне форме устава или владе; република или монархија пред њим су само факта, при чијој оцени у међународном саобраћају решава сталност и трајање, тако да кажемо способност располагања извесних носилаца владе према народној вољи, која их признаје. Осим тога данашње међународно право поставља као своју претпоставку ту велику историјску истину, да никаква земаљска сила, била она оличена у републиканској народној маси или у крунисаној глави, не може у истини бити неодговорна, ма да јој наука о државном праву и уставно право то својство приписују. У унутарњем државном животу та неодговорност има свога потпунога основа, на међународном пољу, у додиру са другим државама она већ не може постојати као неко стално непоколебиво начело; напротив у томе додиру свако се земаљско господарство осећа смртно и одговорно. Нека на бојном пољу разбијена и сатрвена републиканска народна војска, неки у ропство одведени монарх, неко врхом мача извојевано закључење мира, то су све велики историјски призори и

догађаји, који се издижу у дну историјске позорнице и у којима се крајња и највиша одговорност земаљских сувереназ огледа. На према куршумима непријатељским нема неповредљивости, нема освећенога величанства, нема неприкосновености владалачке воље.

При таквом данашњем схватању од стране међународнога права, наравно да се и не помишља више на неко међународно-правно гарантовање апсолутно непроменљивога територијалнога склопа у јевропском систему од држава. Шта више у томе се баш огледа велика провала, која дели данашње међународно-правно схватање од онога, што је још владало у почетку овога века, што има новијих публициста, који чак сматрају, да би такво непроменљиво територијално гарантовање било још и од највеће штете по међународни и унутарњи државни живот. У истоме тренутку, веле они, кад би замислили тај територијални склоп у апсолутној непроменљивости гарантован, одмах би нестало осећања оне горе поменуте последње и највише одговорности у народима и владаоцима. Та неразоривост држава не би била истоветна са вечном младошћу, но напротив са старошћу онога митијскога Грка, који вечно дрема у наручју зорином. Онда истина не би било спољних ратова, који би ишли за одцепљењем ове или оне територије, али би на место њихово извесно дошли унутарњи грађански ратови, који би најзад морали да се заврше пропашћу и разорењем самога првобитног народног живота.

Најјача устава и граница, која се само може замислити за унутарње партајским страстима распаљене грађанске зађевице и раздоре, та устава и граница лежи само у ономе отачаственом осећању, које је проникнуто том свешћу, да би могли ти раздори изазвати спољну опасност и слабост. Кад би дакле доиста постојала таква истинска међународно-правна гаранција територијалног склопа свију са-

дашњих држава, онда би у напредак нове државне формације могле да се догађају једино путем успешних унутарњих грађанских ратова. На шта би био најзад крајњи резултат свега тога? Посредни би крајњи резултат свега тога очевидно био тај, да би се постанак и образовање све самих омањих путем непрестанога дељења и растварања пониклих државних створова поставио као идеал историје људскога развијића: а то би са крајњим културним циљима људске повеснице већ због тога било у супротности, што баш тај узајамни утицај и дејствовање већих и мањих држава једне на другу и трвење међу ривалишућим силама излази као битни захтев за напредовање цивилизације. Да ли је баш сасвим основано овакво резоновање неких новијих публициста, да ли су сви њихови закључци истинити и оправдани, то је разуме се друго питање, о коме би могло још да се говори, али које ми засада на овоме месту нећемо решавати. Нама је главно било само то, да износећи то доста занимљиво резоновање покажемо, како доиста данашња компетентна публицистика стоји на сасма супротноме гледишту, но што је стојала старија међународно-правна теорија погледом на питање о територијалноме склопу.

Уређење територијалних одношаја ни данас се истина не сматра нити се може сматрати као са правног гледишта сасвим равнодушна ствар, али се оно тек никако више не може сматрати као неки за свагда утврђени принцип општег међународног права. Оно се увек мора схватати само као условно признање некога извесног постојећег стања остављајући у извесној мери отворено поље доцнијим променама и преображајима.[1]

Пошто смо тако одредили и изложили опште начелно гледиште данашњег међународног права што се тиче уре-

[1] Holtzendorff, Streitfragen des neueren Völkerr. стр. 71.

ђења територијалнога склопа држава јевропских и промена, које се у њему могу догодити и догађају, сад нам ваља већ једном прећи на позитивна правила, која је данашње међународно право установило погледом на те промене.

III.

У колико је већа сагласност међу данашњим компетентним заступницима међународне теорије и практике у томе тако да кажемо негативном погледу, по коме се већ више не сматра гарантовање непромењивога територијалног уређења као основни услов и претпоставка самоме практичном међународном праву, у толико је већи спор међу њима бар засада још око тога питања, кад и у коме је случају нека територијална промена правно основана према данашњем међународно-правноме схватању. Доиста мора се признати да то данас још спада међу спорна питања у међународном праву. Ниједна новија територијална промена у међународном склопу јевропском није ту спорност и теоријску несагласност толико изнела на видик, као она, која се догодила услед последњег немачко-францеског рата обзиром на Елсас и Лотрингију. Питање о Елсасу и Лотрингији постаде по речима једног писца „la question brûlante d'aujourdhui," оно постаде предметом најпространијега и најживљега претреса и дискусије у савременој штампи и публицистици.[1] Најкомпетентнији писци из раз-

[1] Да напоменемо само неке од тих публикација: H. de Sybel, Les droits de l'Allemagne sur l'Alsace et la Lorraine, 1871. — A. Michiels, Les droits de la France sur l'Alsace et la Lorraine Bruxelles 1871. — Pradier-Fodéré, Les deux droits des gens (у Mémorial Diplomatique 1872). — F. Dahn, Der deutsch-Französ. Krieg u. d. Völkerrecht, 1871 и 1872. — Bluntschli, Völkerrechtliche Betrachtungen üb. d. französ.-deutschen Krieg 1872. —

них земаља па чак и с оне стране океана умешали су свој глас у тај велики спор и мишљења су се поделила у више табора. Много оштроумља, много научних и практичних разлога, много финих правничких дистинкција утрошено је у ту доиста интересну и важну дискусију. Питање о Елсасу и Лотрингији постало је питањем о територијалним променама у опште.

Разлика и несагласност у научним мишљењима, која је и том приликом изишла на видик у питању о територијалним променама, може се објаснити пре свега тиме, што и сами најглавнији писци који су писали о међународном праву, не могу ипак толико да се узвисе до научне објективности, да се у њима не би ма у колико огледао рефлекс онога стања и положаја, који је у њиховој непосредној околини. Доиста, иоле дубља студија историје међународног права и теоријског развијања оних доктрина, које му као основа служе, посведочиће нам истинитост тога факта, да збиља има веома тесног одноша и везе између међународно-правне литературе и важних, животних политичких интереса оне државе, којој поједини аутори припадају. Већ у самоме постанку појединих међународно-правних начела огледа се велики утицај, који имадоше најближи практични интереси извесних држава на постављање тих општих правних начела. Тако су Холандци били први и најжешћи браниоци слободне морске пловидбе и њихови су аутори, на челу оснивач науке о међународном праву Хуго Грот, то начело слободне пловидбе заступали, а међутим

Holtzendorff, Eroberungen und Eroberungsrecht, 1872. — Ch. Lucas, Le droit de légitime défense dans la pénalité et dans la guerre etc. Paris, 1873. И одговор на ту књигу од Холцендорфа: Le droit de légitime défense dans la guerre (Revue de droit internat. 1873. № I. и II. стр. 255—260). — У часопису „Revue de droit international et de législation comparée“ изишло је још повише главнијих чланака о томе питању.

знамо врло добро, да је баш Холандија имала увек највећег практичног интереса у томе, да то начеле продре; док напротив видимо Инглезе и Португалце, где су противни начелу слободне пловидбе, па тако исто и њихови писци и публицисти, а овамо је добро познато, да ту под маском правних начела стоје у самој ствари већином интереси њиховог маритимног господарства и трговинског монопола.[1]

То је дакле један разлог, који нам објашњава разлику и несагласност међу писцима у теоријском претресању и правној оцени територијалних промена. Но осим тога та се несагласност објашњава још једном значајном појавом у новијој међународно-правној литератури. Истина да је тачније и правилније схватање и разумевање државе у њеном унутарњем животу и њеним спољним односима јако нарасло и напредовало почев од краја прошлога века, где су се све већма почели отресати философских метафизичарских категорија и правничко-богословске догматике; но при свем томе ипак и данас још видимо знатне разлике у теоријском разрађивању задатака из државне науке. Још никако савременој теорији није могло да испадне за руком, да потпуно утврди и одреди одношај међу постојећим склопом држава и поделом силе с једне и међу правним и моралним идејама данашње културне периоде с друге стране. У томе погледу можемо у новије доба обележити два главна супротна правца или две школе, које су се појавиле. На једној страни стоји модерна историјска школа,

[1] То је веома основано приметио међу осталима Holtzendorff, Le principe des nationalités et la littérature italienne du droit des gens (Revue d. dr. internat. Г. 1870.) стр. 92., а тако исто и у својој већ наведеној расправи: D. Streitfragen des neueren Völkerrechts, стр. 64. А такође и Guido Padeletti, L'Alsace et la Lorraine, et le droit des gens, стр. 477.

модерни историзам, на другој је страни новији радикални идеализам.

Историјска школа међу осталим при оцени великих међународних спорова полази од онога стања моћи појединих држава, какво је историјски постало те се у датоме тренутку затекло, и према томе јачину утицаја, што ваља појединa држава да га има споља, мери једино према правој фактички показаној снази и моћи. По закону економне и научне деобе рада она је дошла до тога, да при описивању и излагању историјских догађаја и појава све више проницава и продире у испитивање појединости и чињеница народнога живота, на које су се онда као на изворе своје сводили и радови у спољној политици. Разуме се да је при томе сасвим на страну бачен обзир на вредност самих намера у руководних личности, на значење самих циљ, на моралну садржину побуда, на оправдање појединих предузећа са гледишта позитивних закона. За историка право је само последица и извођење из неких већ пре тога постојавших односаја по мерилу унутарње прикладности, тако, да рушење и пад јавних правних односаја не може друкче да се схвати до једино као пад неке зграде, која беше подигнута на колебљивим основама и без обзира на механичке законе. Ту дакле право као такво постаје просто физиолошком функцијом народнога живота. Каогод што народни економ свима својим теоријама као темељ поставља непобитни факт онога самољубља и себичности, која из инстинкта самоодржања произлази, те слабо покушава да мерилом религије или морала те теорије ограничи, оцени и оправда, тако исто и пред очима новије историјографије међународно се право не појављује друкчије, до као свагдашња сагласност појединих држава у таквим интересима, који сваком од њих владају; па баш зато није ни могућно једино путем и средствима историјског испитивања и истраживања наћи и

поставити неку морално утврђену границу међу оправданом себезналошћу и тежњом за сопственом коришћу и међу неоправданим грамзењем за господарством и облађивањем: а то је као што се зна веома близу једно до другога. За историка право једне државе у њеном суседном одношају према другим државама зависи сасвим и једино од мере њене сопствене снаге на према супротним интересима других држава. Он ће дакле увек морати да дође до тога крајњег закључка, да међународно-правна правила и уговорна опредељења немају никакве вредности, ако нема нужних животних услова неке моћи, која их подржава и заштићује. Историку је главно и једино до чега је стало у гаранцији, која се на историјским фактима оснива, дакле гаранција чињеница, т. и. логика факата, и кад он са свога историјског гледишта оцењује поједине личне носиоце спољне политике, онда његов суд само од тога може зависити: да ли су ти носиоци умели да се користе оним чињеницама, које су у њиховом времену већ на видик изашле, или су их превидели, кратковидо одрицали, или пак у сасвим свесној намери пред очима света извртали, утајивали, те их себично експлоатисали у цељи обмане и преваре. Лична се снага појединих државника само у толико узима у обзир, у колико им се историјски може урачунати какав успех или не. Ту се онда често појављује тај чудни резултат, да баш ти историци много преценују увићавност и политичку генијалност државника, који управљају, обзиром на неке простим сретним случајем произведене успехе. Ту се онда од прилике то исто дешава, што раде понекад филолози и естетичари према некоме песничкоме генију, који је пре толико стотина година живио; ту се изналазе коректнији текстови и ту му се од сасвим прозаичких људи пришивају неке дубоке спекулације и тајанствене намере да би му се узвисила слава. — Свакојако је та историогра-

фија новијој међународно-правној науци тиме велику услугу учинила, што је из основа потресла и разорила некадашње безусловно уздање и веровање у вредност јуристичких форма показавши, да је опстанак и трајање државних уговора осим добре воље поштених политичара условљено још читавим низом других фактора и да се о повреди међународно-правних опредељаја у међудржавном саобраћају не може тако исто судити, као н. пр. о радњи некога трговца или фабричара, који у преварној намери банкротира на још и своје повериоце обмане и оштети. Кад дакле историк са свога гледишта изриче осуду, онда ту не решава нити му служи као основ његовој осуди сама доцнија повреда међународних уговора, него напротив то, што су закључени такви уговори, који су одмах у тренутку свога постанка већ носили у себи клицу раздора или су шта више били намењени томе, да дају згодан повод доцнијим распрама и споровима.

Други положај него та новија историографија заузима радикални идеализам према проблемима међународног права. Он је у неколико наследник оне природно-правне школе прошлих столећа, у колико је у ње била та иста наклоност да поставља неке светске законе. Само што ти учитељи некадашњег „природног права“ не имадоше на супрот себи неку на дубљој историјској студији основану државну науку, него неку систематику правничких догма, која беше сродна са теологијом. Као што радикализам на политичком државном пољу полази од претпоставке потпуне равноправности свега онога, што носи на себи „облик човечији“, тако исто он мора ради консеквентности у међудржавним одношајима своје поставке да изводи из једнаке вредности и једнакога права свију државно-организованих народних тела. Моћ и сила великих држава, која историку изгледа као гаранција њихове правне воље, радикализму

се појављује просто као извор свега зла, као узрок раздорима и непријатељству у крилу човечанства. На крају свога посматрања он долази до тога, да као идеални завршетак своје философије историје сматра то, кад се велике државе раствore у све саме мање комуналне заједнице или у „савезне државе“ Јеврoпе, Америке, Азије и т. д.[1] тако, да ниједна поједина држава остале у моћи и сили иоле знатније не надмашује.

Према његовоме основном погледу на ствари радикализму не могу историјски конфликти и спорови новијега доба бити ништа друго до само производи и плодови властољубља, и они, који управљају земљама и државама, могу једино бити криви зато, што се ратови рађају и пустоше земљу. Као што је већ крајње и с правом непопуларна била тајна кабинетска дипломација у почетку овога века, то није ни мало чудно, што су се сви заплети и замршаји сматрали као плодови њених плетака и завера. Према томе радикални идеализам у својим системима поуздано рачуна на то, да се целим светом може управљати добром вољом и паметном увиђавношћу, само кад би се природним осећајима **братства** међу народима дало довољно маха и покрченога поља. По томе дакле изгледа као да је само до тога стало, да се неки морални закон изрече и постави, па да се одмах може на сигурно рачунати и на његову примену у спољноме саобраћају међу државама. Посебице рат за радикализам не може бити ништа друго, до само неко самовољно варварство, разорљиво бесило. Према томе се велике војске сматрају не само као узроци ратовима него и као извори економног осиромашења или као непрестана опасност и претња

[1] В. н. пр. D. E. Löwenthal, D. preussische Völker-Dressur-System und die europäische Föderativ-Republik der Zukunft, Zürich 1871. и многе друге списе о томе.

унутарњим народним слободама. Дакле радикализам мора сматрати потпуно остварење демокрације као полагање темеља за храм вечнога мира.[1] Кад се сви велики међународни спорови и спорна питања оснивају просто на обмани или себичности, онда би то све могло да се исправи енергичним гласом јавног мишљења, кад би се своме само дало довољно маха и времена да се развије и себи важност прибави. У многобројним расправама и списима о милитаризму, о изборним судовима, међународном трибуналу, о начелу народности и т. д. иду пристасци овога правца за тим да утичу на јавно мишљење нашега доба.

Нема сумње да оваква систематика међународнога живота, као што ова школа хоће да је оствари, преставља истински напредак, и да је тај идеализам у својим крајњим цељима достојан поштовања. Нама није овде ни цељ ни место, да се упустимо у потанко оцењивање и резоновање о једноме и другоме од нас карактерисаноме правцу; по томе дакле нећемо ни то испитивати да ли је основана примедба неких новијих признатих међународно-правних аутора[2], да се тешко може доказати и уздати, да би се потпуним остварењем чисто демократских начела у државним уставима уједно умложиле и утврдиле гаранције за правни живот. Уз то се додаје од стране тих писаца, да ће се питања спољне политике, ма колико да су незгодна, ипак и будућим демократским републикама наметати те ће се у

---

[1] В. о томе н. пр. Annales du Congrès de Genève (9—12 Septembre 1867) Genève 1868, где је саопштена велика маса говора, програма, писама и конгреских закључака, у којима има довољно материјала, да се сваки може упознати са мишљењем и начелима радикалног идеализма. В. о томе још међу осталима: Marc Dufraisse, Histoire du droit de guerre et de paix de 1789 a 1815., Paris 1868.

[2] Као н. пр. Holtzendorff, Streitfragen des neueren Völkerrechts, стр. 63.

јавним народним скуповима у Лондону, Уашингтону и Паризу по свој прилици са толиком истом или још већом страсношћу претресати и препирати, но што пре толико векова беше у старој Атини, Риму и Картаги. „По законима политичке тежине разумност у познавању самих ствари и брижљивост у оцењивању стоји у обрнутоме одношају према масама, које суверено решавају у државним стварима и у ниједној области демократије нису показивале обично тако велику слабост, као у расправљању и оцењивању спољних ствари и послова", веле ти писци. На ово би се имало много штошта приметити, али, као што смо казали, ми се за сада у то нећемо упуштати, јер то није задатак овоме чланку. Ми смо и онако та два правца, те две школе, које су се у новије доба појавиле у државној науци, само тек у кратко и летимично карактерисали по њиховом мишљењу о *међународно-правним* проблемима и то само зато, да објаснимо разлику и несагласност у самој данашњој теорији у питању о територијалним променама, које је предмет овоме чланку. Зато дакле нећемо ни улазити у неко дубље претресање једнога и другога правца, него ћемо само то још споменути, да је то поменуто радикално гледиште у међународном праву свакојако имало великога утицаја и користи по сам, тако да кажемо, међународни морал. Оно пре свега преставља веома добру и корисну супротност и препреку на према сувише великом преовлађивању политике интереса и енергично изриче тај потпуно оправдани захтев, да би ваљало у већој мери но досада *правна мисао* да постане руководним фактором у међународним одношајима држава међу собом.

Према овоме, што смо досад казали, лако је увидети, како на питање: шта важи по данашњем међународном праву о територијалним променама? нећемо моћи да добијемо сагласна и прецизно утврђена решења и одговора ни од стране

писаца ни од стране праксе. То је питање данас још у стадији контроверзе, спорнога питања. Но зато оно ни мало не губи од своје важности и занимљивости. При излагању онога, што је данас о томе на среду изнесено у теорији и практици, вала дакле свакојако имати на уму, да ми данас још једнако стојимо у средини између старих, већим делом извешталих традиција пређашње државне практике и између читавога низа ново изнесених и постављених учења, која још нису дошла до опште примене, а којима је основа неки човечански идеал у будућности. Ми се по томе налазимо у веома значајној прелазној стадији, о којој је тешко са извесношћу претсказати како ће се она најзад у свима појединостима завршити. А имали у осталом строго узевши некога потпунога завршетка, некога потпуно готовог у себи завршенога стања у људској историји? Зар није у целоме томе непрестаном историјском току једина **промена** стална, једини **прелаз** вечан? Зар није свако историјско стање мање више неки прелаз, у коме се прошлост и будућност сусретају и једна у другу преливају? Таман се мисли да је извесно неко стање довршено и за векове удешено, а оно овамо већ носи клице преображаја, клице нових створова у сопственом крилу своме. Сва је разлика само у томе, што у некоме извесном времену супротност између старога и новог, између прошлости и будућности већма на **видик** искаче, оштрија и акутнија бива, противности се силније боре и ломе око коначнога решења и онда се такво време по превасходству зове **прелазним стањем**. А такво је данашње стање у међународно-правноме погледу.

IV.

Међу разним теоријским мишљењима, која су се појавила у питању о територијалним променама, морамо сва-

којако на првоме месту споменути оно, које у томе погледу износи на среду и као заставу у вис диже начело народности. Томе начелу већ потоме припада прво место у овоме излагању, што оно сачињава, тако да кажемо сигнатуру и критеријум данашње политичке и међународне епохе. Нема сумње да је услед разних историјских узрока, које смо у неколико у почетку ове расправе напоменули, национална мисао постала у теорији и у практици силним покретачем данашњих политичких покрета и борба, постала скоро искључивим агентом при данашњој државној формацији, у тим процесима државног стварања и растварања. И тако то начело народности постаде данас практичким политичким начелом. Као да имају право они писци[1] који данашњу периоду у јевропском међународном животу означују као периоду националне државне формације. Скоро је банално, сада још хтети говорити о великом значењу, о историјској и политичкој оправданости начела народности, кад је то досада већ учињено у толикој маси књига, брошира, чланака, говора па и самих државних актова. Доиста је обилата та данашња литература о начелу народности и многобројни су његови теоријски пристаоци, који га бране и заступају. Но ниједна јевропска земља није толики низ најжешћих и духовитих браналаца тога начела на среду изнела, као Италија. Велика революција на пољу религије поникла је из Немачке, посилац и заставник револуционих и преображајних начела у политичкој области беше Францеска, а сад се опет појављује Италија као првоборац начела народности у међународној теорији и практици. У њој је

[1] Као н. пр. Bluntschli, Die nati nale Staatenbildung und der moderne deutsche Staat, Berlin 1870. стр. 7. — Fr. Lieber, On nationalism and inter-nationalism, New-York 1868 где каже: „The national polity is the normal type of Modern Government".

поникла читава нова школа у теорији државног и међународног права, чији су признати оснивачи Ст. Манчини[1] и Мамијани[2], којима су међутим још пре спремили терен и прокрчили пут Роси, Романьози и Џоберти. Међу њиховим многим следбеницима, који су непрестано до данашњега дана искршавали у међународно-правној литератури талијанској, овде ћемо још као најглавније напоменути Паск. Фијора („Di un nuovo diritto internazionale publico secondo i bisogni della civiltà moderna")[3], Пијерантона и Л. Палму, који је међу свима тим писцима талијанским написао најпространије дело о начелу народности под насловом: „Del principio di nazionalità nella moderna Società Europea". И већ сама та обилата литература о тој ствари, тај ред добрих и даровитих писаца, који су са научним методом, систематски и са богатим апаратом философске и историјске студије разрадили начело народности као фундаментални принцип новог међународног права, већ то само осигурава Италији прво место у данашњем националном покрету.

Ми се наравно нећемо и не можемо упуштати овде у потању анализу целога тога научнога рада на пољу новијег међународног права, јер би то далеко премашило границе своме чланку[1]. За нашу нам је цељ довољно, да само кон-

---

[1] Он је г. 1851 прогнан из Напуља и поставши у Турину професором на университету отпочео је своја предавања са знаменитим уводним говором о темату: „Dela nazionalità come fondamento del diritto delle genti". (О народности као основи међународнога права).

[2] Поглавито са његовим делом: „Dell' ottima congregazione umana e del principio di nazionalitá. — Di un nuovo diritto pubblico Europeo", 1859.

[3] То је Фијорово дело Прадије-Фодере превео на француски језик под насловом: Nouveau Droit international public suivant les besoins de la civilisation moderne, par Pasquale Fiore, Paris, 1868 и 1869.

[1] Ко хоће да прочита такву дубљу анализу и критички преглед те новије талијанске међународно-правне литературе нека загледа:

статујемо како ти писци разуме се сви из реда сматрају сва територијална питања и територијалне промене са гледишта начела народности и према томе је за њих једини оправдани основ при територијалним променама само то начело народности. То је међу њима најпрецизније изразио Палма казавши: „Les changements territoriaux ne se justifient que s'ils tendent à réaliser le principe des nationalités, soit par voie de cessions volontaires, soit par la guerre qui ne doit être considérée que comme moyen de défense légitime, lorsqu' elle est entreprise au profit de ce droit". Осим тога исти Палма и сви остали пристаоци те школе потпуно су у томе сложни, да је право народности неповредљиво и да оно влада уговорима, који могу бити повређени кад то захтева установљење и стварање народне државе. Отуда дакле излази да за њих они свечани међународни уговори, који су територијалан склоп јевропских држава ујемчили и „за свагда" утврдили, немају правне обвезне снаге ни вредности чим су у супротности са незастаривим захтевима права народности. И оно што су ти многобројни преставници новије међународно-правне науке у Италији са доиста необичном сагласношћу у теорији исповедали и заступали, то је новија талијинска државна политика у практици применила и остварила позивајући се такође на право и начело народности; ми знамо да је Кавур међу осталим у седници талијанског парламента од 9 Априла 1861 год. званично изразио се: „Le changement qui vient de s'accomplir chez

Holtzendorff, Le principe des nationalités et la litterature italienne du droit des gens (Revue d. dr. intern. II. 1870, стр. 92 до 106). — G. Padelletti, L'Alsace et la Lorraine et le droit des gens II. Du principe de nationalité 1871. — Aug. Pierantoni, Storia degli studi del diritto internazionale in Italia (Modena 1869).

nous n'a pas été seulement inspiré par le principe de la liberté, comme la révolution anglaise de 1688, il a été fondé encore sur le droit de nationalité qui lui donne une force nouvelle[1]".

Сувишно је да напомињемо, да се то теоријско заступање и практично примењивање начела народности није ограничило само на Италију, него је обузело и остале земље јевропске, као што смо горе већ казали. Разуме се дакле да је и по другим земљама а нарочито у Француској, Немачкој па и у Инглеској начело народности постало предметом обилатог и живог научног и публицистичког претресања, те се и ту нагомилала читава засебна литература о томе питању[2]. —

Нема сумње да кад загледамо у историју, ми ћемо одмах наћи на велико и пресудно значење народности већ у самоме првобитном постанку и формацији људских политичких заједница или држава. То су нарочито темељито доказали сер Х. Мен и Беџхот у својој у примедби наведеној књизи. Али је у старо доба засебна на-

[1] B. Beach-Lawrence, Commentaire sur les Elém. du droit international etc. de H. Wheaton, I. стр. 157.

[2] Ми не можемо овде исцрпсти библиографију те литературе него ћемо само примера ради напоменути неке главније списе о томе као: J. St. Mill, Le gouvernement représentatif, chap. XVI. De la nationalité dans ses rapports avec le gouvernement représentatif. стр. 337—349. — W. Bagehot, Über den Ursprung der Nationen (ауторисан превод у „Internationale wissenschaftliche Bibliothek" Bd. IV) 1874. — R. Mohl, Die Nationalitätsfrage (Staatsrecht, Völkerr. und Politik II. Bd.) стр. 333—372. — Max. Deloche, Du principe des nationalités, Paris 1860. — H. Grignan, Résurrection des nationalités en Orient, Paris 1863. — Pradier-Fodérè, Principes généraux de droit, de politique et de législation, стр. 188—197. — R. Schmid, Die politische Bedeutung des Nationalitätsprincipes (Deutsche Vierteljahrschrift Nr. 96. 1861. стр. 105 do 135). Овамо још долазе већ наведени и напоменути списи Блунчлија, Либера и т. д.

родност уједно значила и искључивост према свему, што је страно, што не припада тој народности. Ту су националне противности и разлике биле још у свој својој првобитној енергији и оштрини, и што се погледом враћамо дубље у далеку прошлост, то је та племенска и национална искључивост, непријатељски партикуларизам све јачи и већи. Доиста има интереса за историју међународнога права, да се узме у обзир та мисао, која се кроз цео стари век повлачи, а коју су и саме националне религије најобилатије потхрањивале, а то је мисао: да постоји нека природна самим божанством установљена разлика између народа, која их у извесне границе затвара. Ту мисао налазимо на једнако, како у источним теокрацијама Индији, Персији, Мисиру, у старих Јевреја, тако исто и у Грка и Римљана. Дакле то свакојако беше општа црта у староме свету, да се народи и племена опасују народном искључивошћу и усамљивањем једно према другоме и да погледају са неким презирањем и неком гордошћу на остале стране народе. „L'isolement, le haine de l'étranger etaient la loi des peuples anciennes. Les peuples vivaient dans un sauvage isolement", каже Лоран[1], један од најтемељитијих новијих испитивача у области историје међународнога живота свију векова. А није ли сасвим природно морало тако бити?

Зна се по данашњој науци да разноликост, која се огледа међу разним деловима човечанства у спољном обличју и физичкој организацији а услед тога и у умној моћи, у наравима, језику и целоме начину цивилизације, да се та разноликост не може друкчије објаснити до владом физичких агенција, дакле климата, земљишта, хране и осталих

[1] B. Laurent, Histoire du droit des gens et des relations internationales, Tome III. Rome, стр. 268 и 336.

чисто материјалних околности над организацијом човековом[1]. Што је раније које историјско доба, што је нижи ступањ развића и опште културе, тим је јача и силнија влада тих природних агената над човеком: баш зато су у староме веку сви они узроци, који људе и нације деле и разликују, били много јачи, него они поступном цивилизацијом произведени и изумевани моменти, који те физичке услове савлађују, уметно изједначују, а тиме и на њима основане разлике ублажују и мало по мало бришу. На вишем ступњу цивилизације човек тежи за тим да позна природу и познавши је да њоме све више овлада те вештачким изналасцима и изумештинама да ублажује и изједначује безусловни утицај природних услова и агенција. Климат и метеоролошке разлике таким се начином све више изједначују и отуда онда међу људима све више слични обичаји и подобна физиолошка конституција. А тиме се све више одузима мах оним физичким упливима, којима су људи изложени; ови све више долазе под неку средњу типичку меру, а тиме се онда приближују један другоме и осећањем и обичајима, па и самим начином мишљења.

Али такво вештинама цивилизације учињено културно изједначење и зближавање људских друштава, то све веће ослобађање од разноликих природних утицаја није и не може бити посао једнога нараштаја и једнога века, но то је спори, са толиким сметњама скопчани тешки и огромни рад толиких векова и толиких нараштаја, од којих многи морадоше да ишчезну са лица земље и да крвљу својом натопе оно земљиште, из кога ће полако и трудно понићати поменути историјски резултати. Стари век не беше никако

[1] В. о томе међу осталима Дрепер, Историја умнога развића Јевропе I. део. стр. 8—18. — Laurent, Etudes sur l'histoire de l'humanité I. стр. 5.

у стању то да изврши. У њему пре свега позитивно знање о природи и свету око себе беше још тако малено и неразвијено и у самих философа а камо ли у маси народној[1], географска откривења и саобраћајна средства још тако незнатна, оскудна и с огромним тегобама скопчана, услед тога економне и трговинске везе и додири тако ретки и неразвити, у опште дакле уметна свеза, која културом постаје, између народа тако мала, да је тим веће значење морала имати природна веза крви и племена, и да су још врло мало могле да се савладају природним утицајима условљене супротности и преграде међу народима и државама. Такво стање морало је у те оделите нације сасвим природно улити то мишљење, да су њихови животни интереси како су се историјски затекли а то су: језик, породица, религија, обичаји, право и т. д. тесно скопчани са њиховом посебном државном општином и да се они могу са тим својим посебним животним интересима одржати само или ограђујући се према осталима непријатељском искључивошћу или овлађујући и господарећи над њима. И зато видимо где се међународни живот старога света непрестано врзе у томе колосеку колебајући се између та два основна правца, којима су се народи старога века руководили, а којима се руководе и данас још већином оријенталне државе[2]: та су два правца

---

[1] „Ничим се наша модерна јевропска култура већма не разликује од осталих култура него својим знањем о природи“ каже сасвим основано E. Petsche, Geschichte der Geschichtschreibung unserer Zeit, Leipzig 1865, стр. 130. А да одкуда би иначе могло бити да један од највећих философа и природњака старога века, Аристотељ, сасвим озбиљно и с убеђењем доказује, како се установа ропства оснива на „природном“ закону!

[2] По у последње време и оне већ почињу мало по мало да отступају од своје националне искључивости; о Мисиру то је већ познато. По што се тиче Јапана и самога Китаја интересно ће бити да овде мимогред напоменемо, како је год. 1860 знаменито дело

као што смо казали, ограђивање и одлучење од сваке свезе и саобраћаја са другим нацијама или покушаји и тежње за господарством над осталим народима и оснивање светских универзалних монархија[1]. И у једноме и у другоме случају разуме се да је народност имала главно, пресудно значење и то у првоме случају као принцип одељивања и ексклузивности, у другоме као принцип завлађивања и господарства.

Сви из реда освојачки народи старога света као Мисирци, Персијанци, Маћедонци и најзад Римљани имају једну општу црту, ма да се иначе међу собом разликују, а та је у томе, што они мисле, да су нарочито одређени и позвани, да над другима господаре и да им путем оружја наметну своју цивилизацију и свој посебни народни политички тип. Из Мисира, те колевке јевропске цивилизације, поникоше још у прозорју јевропске историје први велики освојачи чији су походи завијени у басновиту одећу тако, да је први Волтер а иза њега многи други новији историци почели сумњати у опште о историјској истинитости тих похода, те су изразили мишљење да су ти фараони освојачи просто митијске личности. Па ипак је новија историја доцније доказала, да су они збиља постојали и да се не може више

Хвитнове (Wheaton) „Elém. du droit international" преведено на јапански, а г. 1864 на китајски језик, па је шта више влада китајска званично усвојила то дело Хвитново као прави ауторитет у свима сумњивим и спорним случајевима. В. Rolin-Jaequemyns, De l'étude du droit intern. et de la législation comparée (Revue du droit intern. T. I) стр. 238. прим. 1. — Beach-Lawrence, Commentaire sur les Elém. d. droit intern. etc. I. стр. 146.

[1] О међународном животу и праву старога века најбоља дела: F. Laurent, Etudes sur l'histoire de l'humanité (други наслов: Histoire du droit d. gens et des relations internationales) T. I—III. — Müller-Jochmus, Geschichte des Völkerrechts im Alterthum, 1848. — Pütter, Beiträge zur Völkerrechtsgeschichte und Wissenschaft и т. д.

сумњати о њиховим освојачким походима. Ни једна древна цивилизација није оставила за собом толико монументалних споменика са написима, колико мисирска. Ти нам споменици доста јасно казују погледе Мисираца на себе и на остале народе. Као и све остале источне теократије и Мисир је гледао на остале народе као на нека нижа нечиста створења; Мисирци су изабрани народ, они су човечанска раса „par excellence"; Мисир је то што и свет, а Мисирци то што и човечанство[1]. Оне варварске нације, које се усуђују да се противе фараонима, то су преступници, јер су богови обећали мисирским краљевима, да ће цео свет бити „подножје ногу њихових" и победе фараона представљене су у мисирским споменицима увек као казна коју богови шиљу народима нечистим, као што и један натпис Сезостриса јасно ресимира мисирску политику: он (т. ј. Фараон) влада Мисиром, а казни стране земље. Код Персијанаца, другога освојачког народа старога века, који је основао велику светску монархију, налазимо такво исто мишљење као и код Мисираца. По сведоџби Иродотовој Персијанци сматраху себе као први народ на свету[2], а свога краља као позванога господара целога света, коме припада сва земља и вода, па зато су ти краљеви одмах узели титулу „великих кралева" или „краљ кралева" и отпочели своје освојачке походе и оснивање универсалнога царства. У опште су дакле Персијанци били „чисти, свети, велики народ, који мора ту своју чистоту очувати и све победити, који су му непријатељи" а други народи беху пред њиховим очима само оруђа за подмирење њихових потреба, ћефова и уживања.

[1] В. о томе међу осталима Ampère, Recherches et voyages en Egypte (Revue de deux mondes 1846 T. III. стр. 100). — Laurent, Études etc. I. 264—270.

[2] Müller-Jochmus, Gesch. des Völkerr. im Alterth. стр. 96. — Laurent, Études, I. стр. 426—450.

Можда ће нам когод овде приметити, да смо ми нарочито при овим источним освојачким теокрацијама погрешно означили народност као онај момент, који је имао главни, пресудни утицај на то њихово поменуто мишљење и да би боље погодили да смо казали да је религија била управо главни мотор и извор таквим погледима њиховим, као што и Лоран каже: „La source de ces prétentions est l'orgueil religieux“. На такву примедбу ми одговарамо, да ваља то имати на уму, да су те старовечне нарочито источне политеистичке религије биле махом строго националне; свако племе, сваки народ имаде своје засебне народне богове, дакле је религија ту управо један из саставних фактора те извесне народности, као што међу осталима сам Лоран на другоме месту о Персијанцима примећује: „Le religion de Zoroastre qui fait le fond de la nationalité persane“ etc. а тиме онда сам своју горњу изреку побија. Кад смо већ овде додирнули тај одношај између религије и народности, онда мислимо да неће бити сувишно, да мимогред нешто напоменемо о тој ствари са гледишта новије културне историје. Наравно са гледишта теолошко-догматичког свака је религија неко откривење, т. ј. сопствено божије дело, у коме се он сам људима јавља. И некадашња метафизика Хеглова, Шелингова и др. гледала је тако исто на ту ствар. По њима нису народи образовали и створили себи своје религиозне назоре и појмове, него је бог у тим народима религију створио, а у религији самога себе. Данас се таква философија преживела. Пред испитивачким погледом данашње културне историје то је све бивало сасма природним историјским путем. Религија свакога народа израсла је и поникла из његовог целокупног друштвеног стања, она није узрок, него је последица његовога начина мишљења и ступња његове цивилизације. То су новији културни историци Дрепер,

Бокл и др. јасно доказали[1]. Свакојако дакле постоји најтешња веза међу религијом и интелектуалним развићем извесног народа и историја нам сведочи да сви народи на нижем културном ступњу правилно и свуда нагињу политеистичкој религији пуној чудеса, врачбина и маћионништва и да се никаквом силом не би могла у њих одомаћити каква блага философска религија. Осим Бокла и Дрепера још је један знаменити културни историк Леки у нарочитој глави своје књиге навео доказе „да покаже, како се преставе о суштаству божјем и о влади над светом непрестано мењају под упливом напредујућега знања и да разложи узроке, од којих те промене зависе[2]". Ми не можемо на овоме месту много и на широко говорити о тој занимљивој културно-историјској појави, него ћемо само још то напоменути, да нам баш сама историја рођаја, развитка и распростирања хришћанства даје најбоље сведоџбе и доказе о томе, како религија стоји под утицајем народнога карактера и мишљења и како и сама најуниверсалнија религија, као што је хришћанство, добија неки мање више национални тип и како она под упливом народнога духа излази у национално модификованом облику. Многи су писци имајући пред очима та историјска факта дошли до тога закључка да је религија просто „веран одсјајак природе разних земаља". Можда ће се ово објашњење многима учинити сувише материјалистичко и једнострано, пошто се у њему баш сасвим искључује спонтана акција људске свести и воље и народни се ум преставља као чисто пасивно, по себи празно, само за примање спољних утицаја способно

[1] В. н. пр. Buckle, Gesch. der Civilisation in England I. 218—229. А такође и: Felix Dahn, Zur Rechtsfilosofie (Kritische Vierteljahrschrift für Gesetzgeb. u. Rechtswissensch. 12 B.3. H.) стр. 389.

[2] В. W. E. H. Lecky, Gesch. des Ursprunges und Einflusses der Aufklärung in Europa (немачки превод II изд. г. 1873) I стр. 148.

огледало земљишта, на коме извесан народ живи. Но ма да се то тако може чинити, ипак је у главном и великом доиста тако, јер кад „постање, екзистенција и смрт народа зависи од физичких утицаја, који су непроменит резултат закона", као што Дрепер каже, онда отуда излази да и поједине интелектуалне манифестације народнога живота, међу које спада и религија, бивају под тим истим физичким утицајима. Но и сами они писци, који се с таквим материјалистичким објашњењем у опште не слажу, као н. пр. Лазарус, познати оснивач новије науке о психологији народа (Völkerpsychologie), ипак што се религије тиче, долазе до истога закључка. Лазарус каже: „Не треба се ни о томе варати: сваки народ има своју религију; католицитет јесте и беше немогућан. Немац, Талијанац и Грк имају и имали су у свима временима различне религије, јер су различни народи[1]".

Сад би се овде могла развити још и даља посматрања о томе одношају између народности и религије, али то већ више не би спадало у оквир ове расправе. Мислимо да смо довољно и у овим сасвим летимичним примедбама доказали оно, што смо хтели а то је да нисмо погрешили, кад смо народност, т. ј. етнички елемент, означили као главну агенцију, која је опредељивала основне правце међународнога живота у старом веку, а да то није била религија, ма да тако може изгледати. Кад новији темељити културни историци чак и за саме монотеистичке религије, а посебице за хришћанство које поставља универсалан човечански принцип, ипак признају, да подлежу модификацији и утицају националних разлика, онда у колико већој мери то мораде важити о

[1] В. Dr. M. Lazarus, Einleitende Gedanken über Völkerpsychologie (Zeitschrift für Völkerpsychologie u. Sprachwissenschaft I. Band) стр. 48.

старим политеистичким религијама, које су све из реда оснивале се на строго националноме принципу![1]

Национални партикуларизам старога века могао је према тадашњем стању цивилизације једино да се утопи у неко на освојењу основано универсално светско царство. У староме веку беше више таквих покушаја, да се такво царство оснује, али сви ти покушаји имадоше истина неки тренутни ефект и успех, али се то све опет на брзо изгубило и распало у своје елементе. Сви освојачки ратови мисирски, персијски па и самога Александра маћедонског означују само неке прелазне историјске моменте, који су са оном истом брзином и рапидношћу пролазили и губили се, са којом су и постајали, дакле не могоше ни у својим резултатима и последицама оставити за собом тако трајних трагова у међународно-правноме и културном погледу. Али „la mission de conquérir et de gouvernər les nations était réservée à Rome“, као што каже Лоран. И доиста римска нација беше међу свима у староме веку како по географском положају, тако и по осталим етнолошким условима најспособнија за то, да овлада светом, да оснује неко трајније светско царство, чији су се послетци и трагови у историји, међународном и културном животу јевропскога човечанства огледали и осећали још дуго чак у далеким вековима, кад је римскога народа и његовога царства већ давно нестало било са лица земље, па се и данас још осећају. Кад је био довршен круг римског освајања, кад је био готов тај „феномен од царства“, као што га Дрепер зове, који се простирао од Еркулових стубова до Еуфрата и од Сахаре до Дунава и кад су сви ти разни народи и

[1] В. још о томе Müller-Jochmus, Gesch. d. Völkerr. im Altert. стр. 217. — R. Schmid, Die polit. Bedeutung des Nationalitäts-principes стр. 109 и 110. — Berner, art. Völkerrecht (Deutsches Staatswörterbuch 102 и 103 Heft) стр. 81.

народићи били утерани у коло римскога господарства, онда је посебни национални живот њихов претопио се у велику уједињену масу, која је представљала уједињено човечанство у онаквом облику, какав је једино могућан био према појмовима и односајима старога века[1].

Није нам овде задатак, да свестрано оцењујемо целокупно историјско значење римске империје[2]. Јели то био добитак или губитак по опшгу човечанску културу, по политички и међународни живот Јевропе, што је Рим толике оделите и засебне народности гвозденом руком обухватио и стопио у једну огромну државу, каква донде а и потада беше невиђена у историји? То није тако лако оценити ни пресудити, а нарочито није лако узети право објективно историјско мерило при таквој оцени. Нема сумње, да су ти у римској империји апсорбовани народи старога века тешко стењали под притиском оних спољних и умних уза, у које их је Рим стегао био, и да их је много столетне муке и борбе стало, док им је испало за руком да тај јарам са себе стресу. Па ипак има писаца који кажу да „добитак што га је историја и што су га ти народи сами отуда имали, да тај добитак потпуно накнађује оне незгоде, које су морали претрпети“. Је ли то тако?

Ми на овоме месту у место опширнога и темељитога одговора на то замашно питање можемо учинити само неколике кратке и летимичне напомене, јер би иначе и сувише

[1] „La monarchie universelle est la seule forme sous laquelle l'antiquité ait conçu l'unité“. Laurent, Etudes, III. 1.

[2] В. о томе међу осталима: Aug. Comte, Cours de philosophie positive IV. 508, 510. V. 190—194. VI. 418. — F. Laurent, Etudes sur l'hist. de l'humanité III. 1—8, 107—109, 267—269. — Дрепер, Истор. умн. развића Јевропе I, 208—210. — Ihering, Geist des römischen Rechtes I. 1, 2. — Kuntze, Excurse über röm. Recht, стр. 229—232. — Fr. v. Hellwald, Culturgeschichte in ihrer natürl. Entwicklung, стр. 333, 360, 373 и 374.

угазили у те историјске екскурзије и сувише удалили се од самога предмета ове расправе. Много се пута Римљанима уписује у грех, што су разорили и угушили све народности и посебне националне цивилизације старога века. Нама не пада на ум, да римску тиранију и римска освајања правдамо неким „божијим промислом,“ који влада у историји, као што то још и међу најновијим писцима чине не само теолози, него и сами многи иначе озбиљни и темељити историци.[1] У новијој историјској науци такво објашњење нема никакве вредности; за њу извесни историјски догађај и извесно стање нити је срећа ни несрећа, него просто историјски факт и историјска појава, која је као таква морала имати своје одређене узроке и за собом повући извесне последице; а то се онда обоје иститује и објашњава и отуда се онда изводе закони историјског развића. То је метод новије историјске науке.

Кад је римска нација као нова концентрисана сила изишла на позорницу историјску, онда су народности старога века биле у двојаком стању; већина од њих живљаше још једнако у својој првобитној дивљој усамљености, мржњи и искључивости од саобраћаја са другима и међу њима не беше скоро никаквог другог додира осим крвничког на бој-

---

[1] Међу осталима и сам већ више пута наведени Лоран, да не спомињемо Рошера, Блунчлија, Аренса и остале, који се врло радо служе фразама, као „морални светски ред,“ „промисао божји,“ те њима тобож објашњавају оно, што нису у стању научно да испитају и објасне. в. о томе осим Бокла још и Petsche, Geschichte der Geschichtschreibung unserer Zeit, 1865. Примера ради навешћемо Лоранове речи: „Aujourd'hui que le dogme d'une intervention divine dans les choses humaines est devenu une croyance générale, personne ne doute plus que les guerres séculaires de Rome n'aient eu un but providentiel.“! Има извесних укорењених предрасуда и наслеђених фраза, којих много пута ни иначе озбиљни научници не могу лако да се отресу!

боје пољу. Друге опет народности, код којих се беше развио неко виши ступањ националне културе, као Мисир, Грчка и др. беху тада већ у добу свога потпунога опадања и умне преживелости. А народи кад опадају и старе, обично постају плен извеснога освојача нарочито у таквој историјској епоси,[1] где су ратови и освојања на дневноме реду и где претстављају шта више неку социјалну и културну нужност.[2] Доиста, у време римских освојачких похода Мисир већ не беше више она некадашња тајанствена земља мудрости и врело средоземној цивилизацији, тај стари Мисир је био мртав, а на место тога стојала је прво од Персијанаца, а затим од Александра мађедонског освојена земља, која је сад под последницима Александровим ишла на сусрет своме потпуном паду и просто чекала јачег и свежијег освојача, који ће је својој власти подвргнути. Па тако исто и Грчка, кад је потпала под римску власт, не беше више она Грчка Темистоклова и Периклова, и као што Дрепер веома основано примећује „унутрашње стање Грчке било је прави мамац за освојача."[3] И баш у доба умне преживелости и старости Грчке, кад је њено унутарње стање било крајње раздерано и кад је она истрошила последњу снагу своју у мађедонској експедицији, онда се римски војник истакао на позорницу и заузео место

---

[1] Коју О. Конт зове „préambule de l'humanité" и која се по њему карактерише претежношћу уображења над разумом и радње ратне над мирном радиношћу.

[2] „La querre était pour ainsi dire un devoir dans l'antiquité." Laurent, Études, I. стр. 8. — в. такође Bagehot, Ursprung der Nationeo, стр. 245. — Holtzendorff, Europ. Völkerr. §. 2. — Сасвим опширно говорио је о томе социјалном и културном значењу рата и освајања у извесној стадији човечанскога прогреса писац овога чланка у својој студији: „Рат и ратно право у свези са напретком човечанским" (в. Летопис Матице српске. Књ. 116 и 117).

[3] Ист. умн. разв. Јевропе I. стр. 104.

грчкога мисленика. Грчко се племе показало неспособно да влада светом и да га цивилизује. Оно је под старост своју потпало под концентрисану силу римскога народа, који беше одређен да резултате грчке цивилизације на врху мача свога пронесе по тада познатоме свету. А о Картаги, супарници Рима, још је Хердер казао како у њеној политичкој и социјалној организацији не беше никаквога начела од будућности, јер она је у староме веку преставља̀ла ћифтинску државу, којој не беше цељ, да распростире извесну цивилизацију, него да нагомилава богаство и да освојеним народима наметне африканско ропство.[1] Она је истина постала врло богата, али баш то њено богатство или управо начин, којим је дошла до њега ослабили су је јако, а тако исто и политичка аномалија, у којој је живела „јер аномалија је кад се један азијатски народ обуче у демократске форме,“ каже Дрепер.

А шта да кажемо о тадашњим још сасвим варварским племенима и народима Шпаније, Галије и Британије и о италијским племенима око Рима? Ту беше још у потпуној јачини и примитивности народна и племенска искључивост и мржња, вечни малени ратови и бојеви, разбојништва и плачке; никакав скоро мирни и правни саобраћај и додир међу њима, осим једино крвавога судара на бојноме пољу. Кад Бокл казује,[2] како је после пуне две хиљаде година још у последњим вековима пре овога нашега, дакле у времену новије цивилизације, био један од јаких узрока који подхрањиваше склоност на ратовање тај, што још није био саобраћај олакшан употребом паре, те се народи нису још довољно познавали него су имали један према другоме оно глупо незналичко презирање, на које су тако лако скло-

[1] в. Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte, XII. 4.
[2] Gesch. der Civilis. in England I. 187—189.

њени, па кад онда наводи занимљив пример о томе презирању међу самим „првим“ народима, као што су Енглези и Французи, онда се човек доиста мора зачудити, кад прочита, шта је старија литература једног и другог народа казивала у томе погледу.[1] Кад је дакле то могло да буде у последњим вековима међу самим најцивилизованијим европским народима, онда нам је тим лакше представити себи стање, које је морало постојати у ономе толико удаљеном историјском добу међу нацијама, које су још биле на примитивном ступњу развића и међу којима саобраћај не беше никакав и међусобно знање никакво: ту је дакле могло само бити крвничке мржње и суровога ратовања. И то беше доиста главни карактер тога старовечног друштва, јер су ти варварски и примитивни народи сачињавали претежну већину у њему.

Да је у такоме стању неки процес заједничког свечовечанског развића могао отпочети једино путем **рата** и **освајања**, то је сасвим јасно. И у томе је цивилизаторско и културно значење рата и освајања у извесној периоди људске историје. У томе времену, као што каже **Бецхот**[2] „ратови и освајања, која ми данас у опште и с правом сматрамо као велика зла, често доносише са собом велике користи и сасвим особене благодети.“ И ако је који народ у староме свету срећним стицајем повољних физичких и

---

[1] По томе дакле беше време „кад је сваки поштен Енглез тврдо убеђен био, да може десетину Француза савладати, једну сорту људи која беше мала и кржљава и коју је он најдубље презирао, која је пила црно вино у место ракије и ранила се самим жабама; јадни неверници, који сваке недеље иду на службу, обожавају кипове па чак и самога папу,“ прича **Бокл**.

[2] W. **Bagehot**, Ursprung der Nationen, стр. 245. То исто казује и **Laurent**, Études I. на стр. 7.: „Oui, la guerre a été universelle (dans l'antiquité), parce qu'elle était necessaire au développement et à l'extension de la civilisation.“

етничких услова, развио неку вишу цивилизацију, он је ипак њене резултате ван својих националних граница могао саопштити и отворити процесу усвајања од стране других једино средством ратовања и освајања. И зато је морала у старом свету национална мисао да падне и да се утопи у универсалној светској монархији, јер је у тадашњој својој чисто етнолошкој примитивности представљала принцип супротан јединип и заједници културног човечанског развитка, принцип оштре и вечне националне антипатије, ограђивања и антагонизма. Међународни живот по историјским законима свога развитка мора да се креће између две полуге, да почива на двема основним мислима, а то је с једне стране мисао јединие и заједнице човечанства, а с друге стране начело националне индивидуалности и равноправности, које је представљено у дружини од држава, што мирно једна уз другу постоје. У хармонији, у узајамном допуњавању тих двеју основних мисли састоји се нормално, историјски оправдано стање међународнога живота, коме он једнако тежи и све се више приближује. Неразвијеност староведног међународног живота баш се у томе састојала, што те харморније, тога узајмног допуњавања, није било. Националност испрва је владала сама, у апсолутној и примитивној једностраности немајући још ни појма о каквој заједници и јединии човечанства: она је стала као неки апсолутан принцип, према коме је мисао човечанства сасвим затурена била и тек се само у појединим философском умовима слутила и помаљала. И у тој својој апсолутној једностраности морала је национална мисао најзад саму себе прогутати и изметнути се у противну крајност, у овлађивање и господарство једне нације над другима, у тежњу за светском владом, која се, као што смо већ напоменули, толико пута појављивала у староме веку, док није напослетку остварена била у рим-

ској империји. Један је новији писац[1] умесно казао да у Риму „цео стари век долази до свога противнога пола“ уједно и до завршетка свога целокупног историјског живота. И збиља је то противни пол, противна крајност, кад тај стари свет, раскомадан у толике народном искључивошћу и антагонизмом ограђене народности, стоји наједанпут уједињен и обухваћен у политичку целину, у којој те разне нације, које се нису можда ни по имену познавале или су се само на бојишту сретале, сада постадоше чланови једне исте огромне државе, под једним законима; Јелини постадоше сагpaђанима становника Азије, Африке, јевропског севера и запада, које су они донде презирали као варваре.

Римска империја дакле свакојако беше први са енергијом изведени али још сурови мачем скивани облик, у коме мисао јединине и целине човечанства излази на среду у историји. Неки су писци[2] веома умесно приметили како се и сама реч „човечанство“ (humanitas, humanité) први пут појављује у Римљана, у римскоме језику, а ни Грци је нису још имали. Национални принцип у својој старовечној једностраности и искључивости изиграо беше своју улогу,[3] непрекорачиве границе, које су народе делиле и ограђивале, попадаше једна за другом, непрестани малени ратови и крвави судари, који раздираху старовечно друштво и претњаху да бескрајно продуже националну раскомаданост

---

[1] H. Ahrens, Römische Staatsidee (Deutsches Staatswörterbuch, VIII. Bd.) стр. 691.

[2] Први још Herder, Briefe zur Beförderung der Humanität, № 25.; затим Laurent, Études III. стр. 379.

[3] А каква је била културно-историјска улога те старовечне националне искључивости, какво је она нужно значење имала у примитивним људским друштвима то су најбоље показали: W. Bagehot, D. Ursprung der Nationen, стр. 47 и 48. — Fr. v. Hellwald, Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwickelung, стр. 316.

човечанства, престадоше, и народи стопљени у једно велико царство дадоше „независност за мир.“

Један од најзнатнијих новијих историка римскога доба Момзен казао је: „По ономе закону, по коме државно развијен народ политички недорасле, цивилизован умно малолетне суседе у себе претапа — по сили тога закона, који је тако опште важности и толико исто природан као и закон тежине, беше италијска нација, једина у староме веку која умеде више политичко развиће и вишу цивилизацију у себи да сједини, беше дакле та нација овлашћена, да остале народе осваја и цивилизује.“[1] Ту се дакле Момзен оцењујући римска дела позива на „право“ цивилизаторског освајања и хоће тиме римске освојачке походе да постави на неку правну основу; ми знамо да многи међународноправни аутори[2] још и у данашње време такво право освајања у име неке цивилизаторске мисије признају образованим народима напрема варварским и неразвитим племенима и народима, који стоје ван јевропско-американског система од држава. Опширнија дискусија о томе цивилизаторском освајању у данашње време не спада овамо, ма да ћемо ипак мимогред казати, да се ми у своме мишљењу о тој ствари придружујемо оним писцима,[3] који такво право освајања данашњим образованим народима не признају, јер се на усвојеним фразама као што су: „културни позив,“ „цивилизаторски задатак,“ „спасење душа“ и т. д. не може никакво јуристичко право основати. Фактички је истина

---

[1] в. Mommsen, Römische Geschichte III. стр. 208. и 209.

[2] И то баш владајућа теорија преставлена Блунчлијем, Хефтером, Аренсом, Бернером и др.

[3] Као што су н. пр. Fel. Dahn, Zur Rechtsfilosofie, стр. 353. — Kaltenborn, Revision d. Lehre v. den völkerr. Rechtsmitteln (Zeitschrift für d. ges. Staatswissenschaft, XVII. Jahrg. 1 und 2 H.) стр. 118 и 119. и др.

било таквога освајања, покоравања и насилнога приморавања на саобраћај у свима временима, оно бива и данас а биваће и одсада из разних узрока и побуда; но отуда се ипак још не може никаквом логиком извести неко право на таква освајања, јер и ако је такво освајање и покоравање више пута и принело користи и благодети тим освојеним и покореним народима,[1] то ипак нико не може бити правно овлашћен, да некоме против његове воље силом намеће извесне користи и благодети. Са савременим научним схватањем и правним погледима такво се право никако не слаже. Кад се ради интереса трговинских, политичких или из побуда националног и верозаконског фанатизма, научног испитивања или најзад у тежњи за завлађивањем и господарством таква заостала и варварска племена и данас још силом оружја натерују на саобраћај и покоравају, онда ваља бар имати толико искрености и куражи, те признати да је интерес једини мотив, а сила једини „правни основ" таквим освојењима. А очевидна је ипокризија хтети то све покрити и освештати плаштом некога међународно признатог права.

Но и ако тако стоји ствар са апстракно правнога гледишта и према данашњем правном и културном развићу, то ипак морамо и то признати, да се сва историјска доба не могу једнаком мером мерити и да нема неких општих правила, која би могла важити за сва историјска времена и по којима би се могло и само освајање свагда једнако оцењивати не обзирући се на разлику у историјским епохама и односајима. То је баш једна последица новога метода и правца у историји као науци, што она не ради више онако као што су и сами модерни историци радили при писању историје, а то је, да стане на извесно само-

[1] Што такође није баш увек било!

вољно изабрано философско или морално гледиште, те да отуда онда гледа на историјске епохе и догађаје и да их оцењује са тога субјективног становишта. Полазећи од таквога индивидуалног моралног или теолошког гледишта, конструише се неки систем, према коме се онда сматрају историјске чињенице и појаве објашњавају. Ту онда ствари изгледају не онакве, какве јесу и какве су доиста биле, но какве би валало да су према извесноме гледишту и развиће људскога друштва ту већ стоји готово системисано пред очима историка, пре него што му је и сам почетак познат. То беше оно философско „конструисање" историје, што је изношено и ширило се са значајним и важним насловом „филосифија историје." И у томе је узрок, што се развитак људскога друштва у очима тих разних историка тако различан показује, јер је сваки сматрао ствари са свога једном постављеног априористичког гледишта и казивао упечатак, што су га историјске чињенице на његов ум учиниле. И зато се на те историје могу с пуним правом применити речи онога немачког песника, који је казао: „Der Geist der Zeiten ist der Herren eigener Geist." Такав начин у писању историје разуме се да је морао веома сметати правом научном испитивању и истраживању и беше управо узрок што историја није могла да постане науком у правоме смислу. Јер ту је онда на место знања стало веровање а на место истине фраза. Пошто таква историја није у стању историјске појаве методично да испита и да објасни, а посебице да им нађе каузалну везу, то онда она наравно мора тражити неко опште средство за објашњење и то је један од главних узрока, зашто и у самој тој модерној историографији мање више влада теолошки правац, као што га Бокл назива. Јер то поменуто опште средство за објашњење тражили су и нашли су већином у некој надземној моћи, која се промисао зове, која је оче-

видно теолошки појам, религиозна престава, али никакав научни принцип. Та је непозната виша моћ тако рећи тајанствени агенат, који ради у „светској историји.“ Многи новији историци нису баш хтели да се служе таквим сасма богословским називом, него га заменише другим, који је ваљало да звони више научно, философски. Зато су у место „промисао божји“ метнули неке друге појмове као што су: „морални светски ред,“ „дух историје,“ „апсолутна идеја“ и т. д. Међутим то беху само промене у изразу, а никако у самој ствари; јер сви ти наведени појмови нису нимало јаснији и научнији од поменутога теолошкога промисла. Појам о „моралном светском реду“ тако је исто мистичан и тако исто не спада у науку, као и онај о промислу; оба су веома сродна међу собом, оба су узета из теологије и нису никако продукт знања, но веровања. Доиста, нити су они писци који га употребљују нити је ико други у стању да научно објасни и тачно одреди појам моралног светскога реда.

Велики би добитак био, кад би се једном тачно оделиле једна од друге област знања и веровања, науке и религије. Свезивање њихово је по обе наједнако штетно. Оно одузима вери њену светињу, наивност и чистоту, а знању његову моћ, слободно и предрасудама не помућено испитивање. У науци то учење о моралном светскоме реду само је сметња слободном и дубљем испитивању, стешњава слободан ум испитивачки а међутим је бедно помоћно средство за слабе умове. Доиста је лако при историјским појавама и односајима, које не умемо да објаснимо и праве узроке да им нађемо, позвати се просто на такву једну фразу о моралном светскоме реду, духу историје и т. д., али ипак у понеким случајевима такав начин објашњавања постаје веома опасан и незгодан. Интересно и смешно је видети философе и историке, који се позивају на морални светски

ред, који влада историјом, како се муче да га сложе са понеким историјским догађајима и појавама, у којима је по њиховом мишљењу правда подлегла а сила и неправда победу одржала. Доиста то је онда мучна ствар наћи и у томе још неки „прст божји,“ неки на вечној правди основан светски ред и т. д. Ту се онда муче и помажу веома тривијалним и истрвеним среставима, као н. пр. чувени новији правни философ Аренс[1] што у таквоме случају још и у најновијем своме издању прибегава прво томе разлогу, што бог таква зла и недела „само допушта али их осуђује!“ А затим се теши тиме, што су такви успеси само „прелазни и кратки.“ Какво бедно и ненаучно објашњење! Разуме се, све у историји мора једном проћи и пропасти, никакав историјски створ не може вечно да траје, дакле ни такви поменути успеси; али кад н. пр. римско светско царство, које је теорију права силе крвљу и мачем (чији је стручни професор у нашем веку Бизмарк) остварило у најогромнијем стилу, кад то царство траје близу седам стотина година, па најзад као и свако „дело руку човечијих“ пропадне, онда зар у томе да је утеха и накнада за онолике народности и права, што их је оно за време свога постајања и трајања прегазило и уништило?

Новија историјска наука тако не ради; њој је једино стало до тога да ствари испита и објасни онако, како су у истини биле, и да објективним научним методом из-

[1] У својој књизи: Naturrecht oder Filosofie des Rechts und des Staates I. 313. (Wien, 1870). Да би се измерило колико је то његово дело цењено навешћемо, да је оно досада доживило девет францеских и немачких издања, затим још један немачки, четири талијанска, три шпанска, два португалска и један мађарски превод! Можда би могло још и у нас некоме пасти на ум, да га и на наш језик преведе, а ми смо ради да то предупредимо, па зато смо тога писца мимогред овде и навели.

нађе узроке и последице историјских појава и догађаја, не гледајући нимало на то, хоће ли резултати тога истраживања одговарати неком субјективном моралном гледишту или неће. Она је добро увидела, да такви морални назори, ма они најплеменитији на свету били, не могу никако дати објективно историјско мерило за оцену, јер дела толиких милијуна људи и толиких нараштаја не могу да се мере просто према некоме мишљењу, што га можда на стотину или тисућу година доцније неки човек има при њиховом проматрању. Сви велики ступњеви, што их је човечанство у току своје цивилизације прешло, карактеришу се извесним особинама ума или убеђењима, која остављају свој утицај на религији, философији и наравима извеснога историјског доба. Свако је од тих убеђења за једно доба предмет веровања и поштовања, а за друго доба предмет подсмеха и сажаљења.[1] Но у томе није никакво ванредно чудо! Цела је историја цивилизације преплетена таквим уредбама и установама, које прво беху корисне и неопходне, а за тим штетне и убитачне. Друштвени напредак не би био тако редак и мучан, као што је у самој ствари, да првашња храна доцније није постајала отровом, као што Бекхот каже. Дениста, ништа није лакше него испречити се на неком „вишем“ моралном гледишту, па отуда онда са суверним малоуважењем оцењивати и осуђивати оно, што је у минулим историјским епохама догађало се и постојало, бацати анатему, исмевати или жалити предрасуде, глупости, неморалности и мане прошлих доба. Али такво историјско причање измешано и надевено моралним и политичким резонисањем нема никакве научне вредности, то није објективно научно објашњавање, то су само субјективни назори и погледи, који могу бити веома различни у различних писаца.

[1] Buckle. Gesch. der Civilisation in Engl. I. стр. 14.

Отуда долази то, да историци тако различно, понекад сасвим супротно оцењују и пресуђују једну исту историјску појаву, једно исто стање или једну исту историјску личност. Они један другога побијају. Обично онда бива да други поглед, полазећи са другога становишта, онај први из основа сруши, али само зато да учини места другој тако исто ваздушастој згради. А може ли ту онда бити говора о науци и научном проматрању?

Историјска је наука данас у томе послу, да једном за свагда раскрсти са свима тим фантастичким и субјективним основама и погледима, који су до данас при разрађивању историје и оцени историјских појава владали. Она хоће да их замени реалним и објективним основама, које ће једном историју човечанства подићи на ступањ науке онако исто, као што је данашња природна наука. Но тај посао још ни издалека није свршен. Све оно што су досада Огист и Шарл Конт, Бокл, Дрепер, Леки, Спенсер и др. у томе погледу учинили, ипак су тек само духовити почетци од замашне научне вредности, али којима још не могаше да испадне за руком да социјалну науку (у ширем смислу, куда онда спада и историја) сасвим истисну из епохе субјективизма и спекулативнога метода. Но ипак је у томе обзиру већ и тиме много учињено, што је од стране поменутих културних историка и социолога непобитно доказана савршена ненаучност досадањега метода у проматрању историјски-социјалних факата и појава и што је ударен темељ новоме реално-компаративноме методу у историјској и социјалној науци. Разуме се, да је још далек пут од увођења и установљења новога метода до саме израде целокупне области науке у свима појединим партијама према томе методу. Ту се више пута догађа, да и сами они писци, који су у првоме реду војевали за оснивање новога метода, ипак при примени у појединостима, на пространу област замр-

шених социјалних појава, не могу још потпуно да се отресу неких укорењених навика, субјективних наклоности и назора или сувише једностраних погледа.

Тако примера ради да наведемо већ и ради ближе свезе са предметом ове расправе како је међу осталима новији културни историк Д р е п е р, који извесно спада међу главне данашње реформаторе у историјској науци, тврди да „н а ц и о н а л а н т и п пролази физички и интелектуално кроз мене и развитке, који одговарају онима у индивидуе, и престављен је детињством, дечаштвом, младошћу, мужанством, старошћу и смрћу[1]". Он дакле то поставља као општи социјални историјски закон, да свака народност мора непремено прећи све те фазе и најзад остарити и умрети. Ма да је доиста бивало у историји да су многе нације као такве опале, преживеле се и умрле, то ипак мислимо да имају право они писци, који тај Дреперов закон к а о з а к о н не признају; међу писцима, који су то оспоравали и разлозима побијали, споменућемо П и с а р е в а[2], П е ч е-а[3], П е р т и ј а[4] и др. Нема сумње да се поменути Дреперов закон оснива на погрешци у генерализацији, на лажној аналогији. То што су многи народи и многе националне цивилизације у историји опале, остареле и пропале, то је само емпирички факт, али то још није закон, пошто се не може никако доказати. да то баш у свакоме случају и код сваке нације м о р а тако бити. По томе дакле, као што Писарев основано примећује, и ако је двадесет цивилизација умрло од разних болести, инак се отуда још не може извести тај основан закључак, да и двадесет прва мора тако исто умрети.

---

[1] Д р е п е р, Истор. умн. разв. Јевропе I. стр. 12.

[2] П и с а р е в, Сочиненија, част VII. (Петербург, 1867) стр. 196 и 197.

[3] P e t s c h e, Geschichte der Geschichtsschreibung, стр. 108—110, 200 и 201.

[4] P e r t y, Antropologie (1874) II, стр. 448.

Она може умрети, а може и не умрети, то зависи од разних спољних и унутарњих узрока. Немамо овде места да још опширније о тој занимљивој теми говоримо. Хтедосмо само да покажемо огромну тешкоћу у изналажењу историјских закона и за саме оне људе, који са тако развитим умним апаратом, тако обилатом спремом и по потпуно научноме методу приступају своме задатку.

Па тако исто Бокл упада у једну погрешку оснивајући целу своју философију историје на тој претпоставци, да се само интелектуалне способности човекове прогресивно развијају, а да су напротив морални појмови на једном истом ступњу остали од више тисућа година, од како човечанство зна за себе[1]. Али то је схватање очевидно погрешно и његова је погрешност данас већ довољно и темељито доказана проматрањем и историјским испитивањима. Доказано је да морални појмови исто као и сва остала умна својства, потребе и тежње човекове, подлеже закону поступнога историјскога развића од нижега вишем, из мање савршеног ка све савршенијем стању. А може ли у самој ствари друкчије и бити? Кад се религија, језик, право, наука и уметност развијају и усавршавају, онда могу ли морални појмови сами, на супрот закону природе, да остану непомични на једноме месту кроз све векове? Ми би могли пуно примера како из савремене тако и из прошле историје људске навести, у којима поредећи моралне назоре и појмове како оних народа, који у једноме времену живе,

[1] Buckle, Gesch. der Civilisation in England I. стр. 153—162. Бокл у осталом не стоји никако усамљен са тим својим мишљењем о моралу и моралним прописима. Напротив пре и после њега је множина писаца то исто тврдила. Бокл се и сам на неке од њих позива, а у новије је доба то Боклово тврђење прихватио и наново поставио прави философ Аренс у својој већ наведеној: Filosofie des Rechts und des Staates, I, стр. 311.

тако и разних историјских епоха, јасно и непобитно излази на видело, како су морални идеали разних народа и времена тако исто различни и променљиви, као и њихови естетички, верозаконски и правни појмови и идеали. Далеко би нас одвело, кад би те примере овде редом хтели наводити; морамо упутити на оне писце који су то већ у довољној мери учинили[1]. Да се и моралност разликује према ступњу развића разних времена и разних народа и да се она прогресивно развија, то се тек онда могло увидети откако се боље и темељније почело изучавати порекло и врело моралних идеја и појмова. Данас већ нема сумње о томе, да међу религиозним, интелектуалним, естетичким и моралним потребама и тежњама човековим у опште не постоји она специфичка разлика, коју су отпре философи и моралисти налазили. Новија природна наука о човеку (антропологија) доказала је заједничко порекло свију тих духовних принципа како међу собом, тако и са природом самом. То је неминован резултат опште *теорије развића*, на којој се савремена философија природе оснива и која је на знаменитој *Ламарк-Дарвиновој десцендентној теорији* као на биолошкој основици својој саграђена. Тај се закон развића простире на човека онако исто, као и на целу осталу анорганску и органску природу. Кад је монистичка философија (на супрот старој дуалистичкој или телеолошкој) на основу необоривих факата доказала *јединство* целокупне мртве и живе природе, онда је тек и прави положај човеков у природи постао јасан и одређен. Човек

[1] В. н. пр. међу осталима: *Büchner*, Kraft u. Stoff, стр. 178—185. — F. *Dahn*, Zur Rechtsfilosofie (Kritische Vierteljahrschrift XII Bd. 3 H.) стр. 381—383. — P. v. *Lilienfeld*, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft (1873). I. Theil стр. 318—323. — *Perty*, Antropologie II. стр. 415 и 416. — *Fr. v. Hellwald*, Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung, стр. 151, 326, 613 и т. д.

по томе није никакво изузеће, но такав исти део природе као и ма какав други органски створ и према томе он у своме постању и својој историји подлежи ономе истоме великом закону поступнога развића, којим је наука наших дана загонетку т. н. органскога бића разрешила[1]. Кад неки то још којекако и допуштају за човека у телесном погледу, али пресудно одричу што се тиче духовне стране његове, онда они или не знају или неће да знају, да према стању данашње емпиричке науке нема у човековој индивидуји више онога двојства, које су идеалисти некада налазили, него да је човек јединица, у којој душа и тело стоје у неразлучној вези, као материја и сила тако, да се једно од другога одвојити, једно без другога замислити не може. Ту је потпуно компетентно мишљење Хекелово који каже: „И душа човекова као и све остале функције тела човечијег има свој историјски развитак, јер је се развила лагано и поступачно. Упоредна наука о души или емпиричка психологија животиње најјасније показује да се ово развиће душе човечије може замислити само као поступно развиће из душе кичмењака, као поступно диференцирање и усавршавање, које је у току многих, многих тисућа века извело на овај сјајни тријумф душе човекове[2]“ и т. д. То исто каже и знаменити геолог Лајел[3] и остали новији природњаци. На основу свега тога модерна је наука дошла до тога закључка, да су како „инстинкти“ животински тако и „душа“ човекова постали поступним усавр-

[1] В. о томе међу осталима: Büchner. Stellung des Menschen in der Natur (Leipzig 1870). — А нарочито: Хекел, Природна историја постања (превод А. Радовановића) и др.

[2] Природна историја постања, стр. 629.

[3] В. Büchner, Sechs Vorlesungen über die Darwin'sche Theorie etc. стр. 193. — А такође: Natürliche Geschichte der Schöpfung d. Weltalls, der Erde und der auf ihr befindl. Organismen etc. A. d. Englischen v. Carl Vogt, стр. 283.

вањем њиховога душевнога органа, а то је усавршавањем централнога нервнога система (мозга) и узајамним радом наслеђа и прилагођивања. Према томе је дакле то данас већ научни аксиом, да сваки орган тела, дакле и највиши орган, пролази од најнезнатнијих почетака кроз извесне фазе развића[1] и тај општи биолошки закон развића важи дакле потпуно и за духовну страну човекову, за његове више нервне органе, који се у скупу своме душом називају.

Може се са идеалистичког гледишта вазда јадиковати за тим, што душе као неке самосталне, од тела различне „духовне" супстанце пред очима данашње емпиричке науке више нема, може се то шта више од стране идеалиста одрицати и хотимице игнорисати, тиме се ствар ни мало не мења, и то свакојако спада међу научне резултате, о којима не може више бити сумње. А који је тај закон развића, коме је подвргнута душа човекова онако исто, као и цела природа и све остале функције тела човечијег? Спенсер га овако означује: Развиће је прелаз од неопредељене, несвезане једнородности ка опредељеној, свезаној разнородности, путем непрестаних диференцирања и интеграција. То је закон универзалан, који важи и за душевни орган човечији, као што је један новији социолог[2] умесно казао: „У човечијем мозгу јавља се у потпуном своме значењу онај општи закон интеграције и диференцирања, капитализације и специјализације сила, који у природи влада". То је оно исто што је други један писац изразио само другим речима казавши да је „светска историја развијање материјалних сила

---

[1] Дрепер, Истор. умн. развића Јевропе I. стр. 190, каже: „Умно начело иде онако исто јасно обележеним путем каким и тело пролази".

[2] P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft II. стр. 13.

специјалисањем универзалнијих типова[2]. И доиста се у свима областима анорганске и органске природе огледа тај процес разгранавања и рачвања некога универзалнога простога типа. Као што је н. пр. из једнога или из неколико најпростијих органских пратипова из монере или працитоде, поступним развићем и диференцирањем у огромном размаку времена мало по мало постао тај шарени безмерно разнолики органски свет, постала биљка, животиња и најзад човек, тако је исто бивало непрестано и даље у целоме огромном кругу природнога постања, па и у дугоме току развића човечанскога живота. Ми ове важне резултате новије емпиричке науке, ове законе развића што их је она испитала и на среду изнела, морамо овде само тек у кратко поменути, а није нам овде никако места, да то све у довољној опширности и подробности разлажемо и свима од стране науке изнесеним доказима и фактима потврдимо. Ми то све овде морамо претпостављати као ствар мање више познату. Због тога ће ово наше разлагање о томе изгледати доста непотпуно, недовољно доказано и испрекидано; али ми овде нисмо ни могли помишљати на то, да ту ствар исцрпно и у некој потпуности изложимо. То је задатак оних природњака, који се стручно са тим научним послом баве. Нама је пак при овим летимичним напоменама само то цељ, да те истине, што их је данашња природна наука изнела и доказала, применимо на историјску и социјалну област те да помоћу њиховом извесне обмане и погрешне погледе у социјалној и историјској науци осветлимо и исправимо.

Но и из овога, што смо досада о душевном развићу човековом напоменули, сваки ће мисаони читалац већ довољно увидети, зашто морални појмови и погледи разних

[2] Dr. A. H. Post, Das Naturgesetz des Rechts. Einleitung in die Philosophie des Rechts auf Grundlage der modernen empirischen Wissenschaften (1867) стр. 19.

народа и времена не могу бити никако на истоме ступњу и јављати се у истоме облику, него показују онакву исту разноликост, као и сви остали феномени умнога или душевнога живота човечанског. Јер то зацело нико неће порећи, да морални погледи и моралне идеје спадају у сферу духовног живота, међу манифестације тога духовног живота човечјег, па кад је тај целокупни духовни живот као такав подвргнут великоме општем закону развића, онда нема сумње да се то неопходно мора огледати и на свакој појединој манифестацији тога живота. По најновијим резултатима антрополошке психологије доказује се, да интелектуалним, моралним и естетичким тежњама, потребама, способностима и склоностима како појединог човека тако и целих породица, нација и раса одговара увек извесна организација, структура, извесне вибрације и покрети нервнога система. Ти разни односаји структуре и те разне предиспозиције, те неједнаке вибрације постале су, развиле су се и концентрисале у току историјског и социјалног живота човековог по оним истим законима, по којима су се развили и диференцирали нижи билни и животињски органи у течају толиких милијуна векова, а по којима се и данас још развијају под утицајем спољних физичких услова. У социјалној сфери тако исто као и у спољном физичком свету ништа не бива нити је бивало напрасним испрекиданим творачким актовима. Цело је развиће ту ишло па и данас још иде лагано корак по корак, заходећи час на ову, час на ону страну, повлачећи за собом погледом на поједине физичке и социјалне појаве час напредак час назадак, вишак или мањак, но ипак у општој целокупној суми иде све даље напред на путу усавршавања.

Она општа научна заблуда или предрасуда, која је владала још у средњем веку, а која се отуда повлачи чак и у најновије доба, па је заступљена од толиких знаменитих

писаца и философа, као што беху Мекинтош, Кондорсе, Кант и др. и међу најновијима, као што смо већ напоменули, Бокл, Аренс и т. д. та научна заблуда припада т. н. интуитивној моралној теорији[1], по којој сви људи имају једнако јаку урођену савест или морални принцип, који се од почетка историјског живота огледао у сасвим непромењљивим једнаким моралним појмовима. Таква је заблуда могла постати и одржати се само дотле, док још природна наука о човеку и природна историја културног развића човечанског не беше на ступњу, на коме се она данас налази. Сви они културни историци и социолози[2], који су свој предмет разрађивали по реално-компаративноме методу на основу резултата данашње природне науке, сви они одбацују интуитивну моралну теорију и признају да су морални назори људски тако исто подложни ономе општем закону развића, који безусловно влада у целој природи и историји. Ми се морамо овде задовољити са оним доказима, што смо их само укратко и летимично о томе напоменули, а опширније разлагање о тој важној културно-историјској појави могло би наћи места само у засебној расправи о тој ствари, коју ми овде никако нисмо намислили писати.

Баш тај „непромењљиви“ морал беше за метафизику

[1] Коју је међу осталима нарочито карактерисао инглески културни историк Леки у својој „History of European morals“ (немачки превод: Die Sittengeschichte Europas v. Augustus bis auf Carl den Grossen 1870). — А напомиње је такође и W. Bagehot, Ursprung der Nationen, стр. 136 и др.

[2] Као Спенсер, Бецхот, Хелвалд, Лилијенфелд и др. Па и психолози као Лазарус: Über den Ursprung der Sitten (Zeitschrift für Volkspsychologie u. Sprachwissenschaft I. Bd). стр. 461 и Бен (A. Bain, Mental and moral science 1872.) чију књигу овде наводимо по реферату, који је о њој изашао у рускоме научном часопису „Знаніе“ Бр. 1. г. 1873 стр. 72.

један од првих и најглавнијих основа за познату науку о т. н. урођеним идејама, које су се одмах у уму човековом без утицаја спољнога света готове нашле од самога почетка његовога историјског живота, са којима се дакле човек на свет рађа.

На том тобожњем урођеном свуда и свагда једнаком моралном закону лако је било онда саградити ваздушасту зграду „моралног светскога реда", који у напред определен и вечно непроменљив лебди изнад природнога света, престављајући неку засебну над природом узвишену нужност, која се по неким особеним законима креће као нека тајанствена моћ над главама људским, а никако се не управља по обичним природним законима. И тај у главама философским замишљени морални светски ред беше као што смо већ горе једном напоменули тај општи метафизички критеријум, према коме су се појаве и епохе историјске оцењивале. Али кад је данас наука доказала да урођених идеја, дакле ни некога урођеног непроменљивог моралног принципа нема и да се ничим не може доказати — онда? Отуда излази сасвим логички, да и цео тај вечни непроменљиви морални светски ред пада у своје ништавило, да је он просто проналазак појединих метафизичких талената, који су остали слабији умови од њих на веру примали. Кад је то данас већ доказано, онда нема сумње, да то мора потпуно изменути досадашњи поглед на свет и на историју људску. Данашњи природном науком доказани факт, да они природни закони, који владају целокупним органским светом, владају у нешто модификованом облику и човеком у његовом социјално-историјском животу[1], тај факт зањуљао је сву досадашњу фи-

[1] B. Fr. v. Hellwald, Culturgeschichte in ihrer natürl. Entwicklung, стр. 58 и др. — P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft I. и II. део. — Хекел, Природна историја постања и т. д.

лософску мистику, све досадашње догме о „принципу целисходности“, „моралном светском реду“ и т. д., што их је доктринарни идеализам унео у философију историје. Ту се већ онда не може више гледати на појаве и догађаје историјске са извесног сасвим субјективно постављеног „моралног или етичког“ гледишта, те их смештати, удешавати и оцењивати онако, како томе гледишту у рачун иде. То може чинити историја као уметност, али никако као наука. И зато што је то досада једнако тако чињено и од стране самих најдуховитијих историка, зато су млоги писци[1] дошли до тога убеђења, да историја не може никада ни бити наука у правоме смислу, него ће увек остати уметност у излагању и причању историјских догађаја. И то ће доиста све једнако тако бити, докле се год потпуно не усвоји и на целокупни историјски живот не примени објективни, реално-компаративни метод, који је у природним наукама са толиким успехом већ усвојен и примењен.

Овде је сада на месту, да ма и у кратко наведемо разлоге зашто смо се у овој расправи толико забавили око разговора о методу у историјској науци и о развићу моралности и моралних појмова у друштву. Нема сумње да ће млогима изгледати, да цео тај разговор никако не спада у оквир ове расправе и да је ту просто без икаквог повода уметнут. Па ипак ми мислимо да то није тако и да је баш сасвим уместан у овој расправи тај летимични свраћај на метод у разрађивању историје као науке и на развитак моралности. Кад смо предузели да у крупним цртама историјски прегледамо појаву, утицај и развиће националности и националне идеје у разним епохама, онда нас је при томе руководила та мисао, да ниједан историјски факт, ниједна историјска појава, која постаје моћним фак-

[1] Као н. пр. Дројзен, Лебел, Лоце и још неки.

тором и агентом у извесно доба социјално-историјскога покрета, не поничу никако преко ноћ као печурка нити на један мах пада из облака по наредби неке више натприродне моћи, некога „промисла“; него напротив такве историјска појава мора увек бити ефект неких антецеденција, неких претходних узрока, који могу да се повлаче још из далеке прошлости по закону еволуције, који влада у историји. Па кад то важи о свима историјским појавама у опште, онда то мора важити и о националној мисли као моћноме агенту у данашњим друштвено-политичким покретима и преображајима. По при таквоме истраживању, било оно опширно подробно или кратко и летимично, свакојако се мора поступати по извесном научном методу, јер изводи и резултати таквога истраживања могу само онда бити правилни, научно основани, кад им претходи неки већ унапред утврђен правилан, научно основан општи поглед на ствар. С тога је дакле свакојако морало и у овој расправи да се ма и летимично додирне питање о научноме методу при оцени историјских појава. То ће признати сваки, који год је иоле познат са данашњим стањем тога питања у историјској и социјалној науци.

Али у каквој је свези питање о моралу и његовоме развићу са питањем о методу? Је ли баш о томе нужно било такође нешто говорити? Ко није колико толико познат са новијим истраживањима у области социјологије и историје, тај ће разуме се тешко увидети, одкуда је правилан, реални поглед на развиће моралности тесно скопчан са научно основаним методом у социјалној и историјској науци. Па ипак је то доиста тако, ма да ми никако немамо места, да то овде опширно доказујемо и разлажемо. Довољно ће бити да напоменемо само неке главније моменте. Ко пристаје уз интуитивну моралну теорију, ко дакле верује у неки непроменљиви, урођени, свуда и свагда једнаки

морални принципи, чија је садржина од векова увек једна иста — тај тиме одмах уноси у историјски и социјални живот један елеменат, који се извлачи испод општих закона, који владају друштвеним животом или управо, по Контовом називу, друштвеном динамиком. Елеменат, који ремети природан ток у развијању и сукцесији историјских појава и који се по томе већ не може објаснити природним, но натприродним метафизичким путем, те према томе спада међу оне тамне углове социјалнога живота „которые составляютъ въ настоящее время послѣдній пріютъ метафизики" као што каже један руски писац[1].

Ко је мало изближе бавио се са новијим научним покретом на пољу културне историје и социологије, тај ће знати за ту веома значајну и важну фазу у данашњој историји научне мисли, кад су толики новији мислиоци и радници на социјалној науци покушали, да онај реалистички поглед на свет, који се може с правом сматрати као логичка последица данашњег знања о природи, да се дакле тај природњачки реалистички поглед потпуно примени и на културно развиће и друштвени живот човечанства. Новији велики напретци у природној науци, а нарочито теорија Дарвинова и на њој основана теорија природнога постања и развића, најзад морадоше да имају моћан преображајни утицај и на саму науку о друштву у свима њеним огранцима и деловима, о чему Беџхот добро примећује: „као што свака велика научна мисао своје границе проширује и доприноси ка решењу других удаљенијих питања, тако се догодило и овде, где оно што је за чисто јестественичка питања постављено, може са неком изменом у форми, али не у садржини, потпуно да се примени на историју

[1] В. примедбу редакције научнога часописа „Знаніе" (№ 12 г. 1872. стр. 297) уз чланак циришког професора Г. Фика: „Теорія Дарвина на юридической почвѣ" (превод с немачког).

човечанства". И баш је Беџхот један од најглавнијих писаца, који су отпочели да примењују Дарвинову теорију и њене биолошке законе на историјски и социјални живот људски[1]. И ако радови тих писаца излазе засада на среду још као „скромни покушаји и почетци", као што их њихови аутори називају, то ипак бар по нашем тврдом убеђењу са тим покушајима отпочиње основна реформа у историјској и социјалној науци у будућности.

Знамо, да по десцендентној теорији у целоме органскоме свету непремено влада закон борбе за опстанак у свези са законом природнога избора (селекције), који је сасвим природна последица те борбе. Ти се закони од стране поменутих писаца преносе у област историјског, друштвенога живота човечанског, као што је међу осталима Хекел[2] казао: „Историја свију народа, или тако названа „Историја света" мора се растумачити природним нарењем, мора бити један физичко-хемијски процес, који почива на узајмици прилагођивања и наслеђа, а у борби човечанској за опстанак[3]". Овде засада не-

[1] О тој примени резултата данашње природне науке на историју и социологију ми смо наумили говорити у засебноме чланку, јер је то важна научна појава, о којој је вредно да се и у нас нешто опширније проговори; она по нашем мишљењу заслужује дубљу студију и пажњу, него што је досада било од стране оних, који се у нас баве историјски-философским и социолошким питањима.

[2] Природна историја постања, стр. 173.

[3] „Исти закони, који важе у животу животињском, владају и животом човековим, ма да су вишим умним положајем човека у многоме модификовани;" вели такође проф. А. Екер у својој књижици: „Der Kampf um's Dasein in der Natur und im Völkerleben", Konstanz, 1871 стр. 10. Тако исто Hellwald, Culturgeschichte, стр. 12. и у чланку: Der Kamps um's Dasein im Menschen- und Völkerleben (Ausland 1872 бр. 5 и 6). — В. такође осим већ поменутога Беџхота још: H. Spencer, Einleitung in d. Studinm der Sociologie (The Study of Sociology), (ауторисан нем. превод у „internationale wissenschaftl. Bibliothek" XIV B., I део, стр. 239, 244—253. — P. v. Lilienfeld, Gedanken über

ћемо даље улазити у опширно претресање о томе, да ли поменути биолошки закони у потпуно истој мери и истоме облику управљају друштвеним развићем и покретом, као што безусловно владају органским прогресом, или се они у друштвеном животу јављају у много модификованом облику. За нас је на овоме месту довољно, да се закон природнога избора у борби за опстанак доиста јавља као фактор у социјално-историјскоме животу народа и да је то факт, о коме се данас већ не може више сумњати. Социолозима је задатак, да испитају услове и облике, под и у којима се борба за опстанак у друштвеном животу појављује, кроз какве стадије пролази и како делује на друштвени прогрес. Такво испитивање не само да је веома интересно, него је уједно и нужно и практички важно за правилан реални поглед на ход друштвенога развића и друштвенога прогреса. И кад проучимо та новија социолошка испитивања ми ћемо међу осталим наћи у њима наведену и многим фактима потврђену и ту истину, да борба за опстанак у своме још суровом, убојном облику безусловно влада у почетцима историје, у првобитно доба друштвенога живота човечанског и она ту не само да влада по природноме за-

die Socialwissenschaft der Zukunft, II део, стр. 245—280. — В. такође Е. Южаковъ, Соціологическіе етюды. Етюдъ третій („Знаніе“ бр. 5 г. 1873), где на стр. 38 каже: „Очевидно, что для соціолога борьба за существованіе — фактъ, не менѣе важный чѣмъ для біолога“. — Да је велики оснивач науке о друштву (социологије) Ог. Конт први већ изрекао ту мисао, да све што важи о природним појавама у опште важи и о социјалним појавама и да се општи биолошки закони, који прате живот свуда, где се он појави, примењују и на живот социјални — то није нужно ни да напомињемо, пошто је он први био, који је друштво људско научно уврстио и обухватио у опште коло природнога света, из кога је оно до њега метафизичарским спекулацијама изузето било. Ту заслугу да је он први показао тесну свезу међу биологијом и социологијом, признаје Конту и Спенсер у већ наведеној: Einleitung in d. Stud. d. Sociologie II, стр. 160—162.

кону, него она је ту уједно нуждан и користан агенат социјалнога прогреса, нарочито у развијању, распростирању и унапређењу оних својстава, која су неопходна за прво време цивилизације; о томе ћемо ниже још нешто проговорити.

Но наука о друштву није могла застати на тој истини, она је морала поћи даље те испитати, у каквом одношају стоје *разни социјални услови*, по мери у којој се са развићем цивилизације јављају у друштву, у каквоме дакле одношају они стоје према тим органским законима природнога избора и борбе за опстанак, који се у социјалноме животу појављују као природни чиниоци. *Откуда* социолози долазе до тога да испитују тај одношај међу некаквим социјалним условима и међу поменутим биолошким законима, то ми овде не можемо на широко објашњавати, јер би се морали упустити у засебна социолошка разлагања, која стоје ван граница ове расправе. Само ћемо толико ради оријентовања напоменути, да у друштвеном животу човечанском доиста поничу новога рода услови и агенти, какви се не налазе ни у коме колективном животу ма којих других органских створова, па према томе онда разуме се да ти особени социјални услови и чиниоци морају имати утицаја на деловање поменутих биолошких закона у друштву и да њиховим ефектима дају неки модификовани специфички карактер. У чему се састоји особеност тих социјалних услова и чинилаца? Познато је какво важно, пресудно значење има за органски свет, за органски животни процес *закон прилагођивања*, који се оснива на узајмици у којој стоји организам према својој *околини*, према *средини*, у којој живи. То дакле значи да та средина, ти околни спољни услови неопходно утичу на организам, и он се њима прилагодити мора. Кад се дакле говори о прилагођавању као биолошком закону органскога живота, онда се има на

уму пре свега спољна физичка средина или околина. Разуме се да човек као „крајњи проблем биологије и почетни фактор социологије" по Спенсеровом изразу, подлежи томе истоме закону прилагођивања, као и сва остала органска створења. И ту пре свега делује спољна, физичка средина. Нема сумње да карактер те физичке средине има пресудно значење и за човеков живот а посебице такође и у почетним стадијама друштвенога живота и цивилизације људске[1]. Тај је факт потпуно у свези с оним, што смо горе напоменули, да у тим почетним стадијама и закон природнога избора у борби за опстанак влада још у потпуној својој снази и првобитности исто, као и у колективном животу осталих органских створова. Човек дакле ту још стоји под претежном владом физичких услова и агенција.

Али друштвени облик колективнога живота човечанског у своме даљем развићу, ако ово пође нормалним путем, почиње у своме животном процесу све више да се одваја и разликује од осталих облика органскога живота. Социјални живот дакле почиње да добија своје особене карактерне црте у даљем процесу свога развијања. Основна међу тим карактерним цртама састоји се у томе, што се живот социјални не јавља само као прост пасивни материјал за деловање физичке средине, него напротив друштвени процес, прилагодећи се условима средине, у исто време и сам делује активно на ту средину прилагодећи њу к потребама живота и тиме већ ограничава њено значење у даљем друштвеном прогресу. Разуме се да то прилагођивање средине к потребама живота не може бити управо директном изменом саме те физичке средине, јер то

---

[1] То је нарочито у новије доба опширно разложно и извео: Buckle Gesch. d. Civilisation in England I, стр. 35—128. А такође Дрепер, Историја умн. развића Јевропе, I, стр. 2—17.

очевидно превазилази сваку ма и друштвену људску моћ: него то бива тиме, што се упоредо уз физичку средину ствара још једна нова, социјална средина, а то је богатство, оруђа, наука, вештачке изумештине и проналасци, друштвено-политичке уредбе и установе, у кратко све оно што се обично обухвата под именом културе и цивилизације. Дакле карактерни знак, којим се друштвени живот човечански нарочито одликује од сваког другога облика колективнога живота то је стварање те нове средине, која у неколико замењује, у неколико ограничава, а у сваком случају модификује (измењује) утицај физичке средине развићем културе[1].

[1] Ту је мисао најпрецизније изразио већ поменути руски социолог Южаковъ, Соціологическіе етюды. Ет. I, стр. 376—392. — Међутим исту мисао такође исказују: H. Spencer, Einleitung in d. Stud. der Sociologie, стр. 171, 174—180. — Джонь Фискъ, Законъ общественнаго развитія, (превод с инглеског, у „Знанію" бр. 1. год. 1876) стр. 7—10. — Дрепер, Историја умн. развића Јевропе I, где на стр. 9 каже да за човека такође важи: „потпуна влада физичких агената, па били они природни, или постали вештачки из цивилизације и секуларног прогреса народа на путу к сагласности са условима, којима су изложени". Дрепер гледа историју „на медијум физиологије" и он је без сумње најсветлији и најзнатнији данашњи преставник оне групе писаца, који хоће најважније и најкомпликованије социјалне појаве да објасне деловањем једних само чисто физичких узрока. Отуда се може објаснити, што он у горњем цитату чини неко разликовање међу физичким и природним агентима, које бар у обичној научној терминологији не може имати основа, пошто је „физички" и „природни" једно исто; али то је зато, што Дрепер хоће свакојако све да сведе на физичке агенте, па зато је онда назив „физички" морао да даде неко сасвим шире значење, те онда у физичке агенте да гурне и оне који су постали „вештачки из цивилизације и секуларног прогреса народа". Међутим они његови „природни" агенти, то је очевидно физичка средина, а они који су постали вештачки из цивилизације и секуларног прогреса народа, то је оно, што смо означили као нову социјалну средину. В. још: P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft, I, стр. 206—215.

У тој новој социјалној средини нарочито долазе у рачун, као њен најглавнији карактерни елеменат, психички фактори, којих у физичкој средини нема, а који су продукт живота друштвеног, продукт поступног социјалног прогреса. Знање, религија, моралност, уметност нема сумње да су продукт друштвенога процеса тим путем, што тај социјални процес обрађује и развија не елементарне физичке силе, него оне сложене комбинације њихове, које се зову психичким процесима. Овде немамо никако места, да у довољној опширности анализемо и разложимо све појединe елементе и факторе те социјалне средине, како се они један с другим и један из другога развијају и у каквом узајамном односају и утицају један према другоме стоје; то веома интересно разлагање морамо оставити за другу прилику. Овде се морамо ограничити само на просто констатовање факта, да се уз физичку средину ствара још једна социјална средина и да по томе друштво људско има према осталим облицима органског колективнога живота тај карактерни разликујући знак, што је оно такав живи агрегат, који је створио своју особену средину.

После овога биће мислимо јасно, зашто смо напред споменули нове социјалне услове и факторе, чији однoшај према деловању поменутих биолошких закона у друштвеном животу социологија мора да испитује, а биће јасно и који су то новога рода социјални услови и фактори, јер то могу само бити саставни делови, елементи поменуте социјалне средине. Већ смо казали, како нова социјална средина, а то је култура и цивилизација, у своме развићу све већма замењује, ограничава, у кратко модификује утицај физичке средине; то она чини тиме, што ограничава и измењује деловање оних биолошких закона и фактора, који из физичке средине поничу и на њој се оснивају. Ближе и јасније да кажемо: нови социјални услови и фактори, који

се цивилизацијом и културом развијају, стоје у антагонизму према примитивном, чисто физичком облику борбе за опстанак и природнога избора у друштву и имају тежњу да појаву тих биолошких закона у социјалноме животу све више ограниче и измену

Новији социолози, који су о томе писали, сви се у томе слажу, да међу свима социјалним факторима, који атакују деловање поменутих биолошких закона, на првоме месту стоји моралност као онај социјални елеменат који највећма ограничава поље чисто физичкој борби за опстанак и поступно измењује услове њеноме деловању у друштву. То су нарочито Спенсер, Јужаков, Џ. Фиск и др. потанко разложили и доказали и ми засада овде можемо само упутити на њихова разлагања. Из тих испитивана излази као резултат, да се моралност, све веће развиће симпатичких осећаја, све веће замењивање егоизма алтруизмом (по Контовом називу) појављује као главно мерило и главни регулатор даљег социјалнога прогреса. А то је зато, што је прогрес друштвени тим већи, што се више успева у ограничавању утицаја физичке средине, а посебице у ограничавању, стешњавању и модификацији борбе за опстанак; а то бива све већим развићем моралности.

Но би ли могло бити оваквог испитивања и би ли се могло доћи до овога научнога резултата у данашњој социологији, кад би се веровало у вечиту истоветност и непромењивост морала и моралних назора кроз све векове и сва времена — кад би се дакле одржала интуитивна морална теорија? Може ли оно, што се никако не мења, не развија и не напредује, бити мерило и регулатор социјалнога прогреса? Очевидно не може. Заман би Спенсер доказивао, како сурови облик борбе за опстанак међу народима или рат има веома корисне последице на почетним ступ-

њевима историјскога живота и цивилизације, али како доцније долази у сукоб са моралним условима и потребама социјалног живота и како друштва вишега типа у моралном погледу морају све више ограничавати и стешњавати поље таквој борби, јер подржава антисоцијална, егоистичка својства, те задржава друштвени прогрес. Заман би он то испитивао и доказивао, кад би му се могло приметити: „у моралном погледу нема разлике међу вишим и нижим типом друштвеним, јер се моралност не развија и не мења; никад она не може бити ни мерило ни регулатор друштвенога прогреса!“

У свези с тим што смо сада летимично напоменули о раду биолошких закона у друштвеном животу и о њиховом одношају према моралу и моралном развићу, стоји још једна важна појава у извесној стадији историјског живота човечанског, коју морамо такође напоменути. Борба за опстанак као фактор у социјалноме животу не ограничава се само на поједини друштвени агрегат у његовом засебном унутарњем животу, него она тако исто ради као закон и у међународном животу онда, кад се не поједине личности, јединке у засебноме друштву боре међу собом за опстанак, него кад та борба настане међу друштвима, племенима, нацијама као целинама. Та борба међу друштвима и нацијама, која ни данас још није потпуно довршена и престала, беше без сумње један од првих, некада можда најглавнијих покретача у историјскоме прогресу човечанства. Као неопходна последица те борбе за опстанак међу друштвима и народима јавља се особена форма избора (селекције), која се разликује од обичног природног избора у процесу органскога живота; и зато што се она од биолошког природног избора у борби за опстанак разликује зато је та форма избора названа избором социјалним или историјским. Ту дакле историја одбира она дру-

штва и оне нације, које су се у борби показале као јаче те превагу одржале, а то су у свакоме случају оне које беху најспособније да се прилагоде условима екзистенције, којима су подвргнуте. Но ту се не разуму само услови спољне физичке средине, него у већој мери још услови социјалнога опстанка, а међу тим условима стоје на првоме месту извесне моралне и интелектуалне особине, без којих у опште не може да буде друштвенога живота ни прогреса. Дарвин је у својој књизи „Постање човека и сполни избор" први напоменуо, како увек племе или народ са већма развијеном моралношћу или наравственошћу одржава мегдан над мање моралним, те се тим путем одбира и напредује моралност у човечанству. Но Дарвин, као што је стручан биолог а мање социолог, није обележио разлику између тога одбирања у историјско-социјалној борби за опстанак међу племенима и народима и између природнога избора у органскоме прогресу. Он оба та облика селекције подједнако назива природним избором.

Но новији социолози[1] прихвативши ту мисао од Дарвина боље и тачније повукоше и обележише разлику између једне и друге форме избора и зато се за разлику од биолошког природнога избора онај други, као што смо већ казали, зове социјалним или историјским избором. У чему се управо састоји разлика између оба та аналогна фактора како у условима, из којих поничу, тако и у ефектима, које за собом повлаче, то ми за сада на овоме месту

[1] Као н. пр. Фикъ, Теорія Дарвина на юридической почвѣ, стр. 302. (Тај нам је чланак дошао до руке само у рускоме преводу и зато морамо по томе преводу и да га наводимо). — H. Spencer, Einleitung in die Studien der Sociologie, I, стр. 244. — W. Bagehot, Ursprung der Nationen, стр. 51, 52, 87, 125. — южаковъ, Соціологич. етюды. Ет. третіи, стр. 35—47. — P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft, I. део.

не можемо наближе обележити, јер је већ и онако много простора у овој расправи заузело то разлагање о методу у прематрању историјских и социјалних појава. Дакле смо принуђени да против своје воље ту поменуту разлику за сада оставимо без ближега објашњења. За нас је овде главно то, да се у историји међународнога живота доиста јавља као пресудни фактор та историјски-социјална борба за опстанак са својом неопходном последицом, историјским избором. Као што је множина фела, нарочито нижих кичмењака настала и изгубила се са лица земље у борби за опстанак, тако су истребљене и покошене у борби за социјални опстанак многе ниже и неразвитије људске феле и нације и учиниле место онима, које беху на вишем ступњу развића. А тај се виши ступањ развића састојао у извесним боље и јаче развијеним моралним својствима, у већма развијеним осећањима друштвене солидарности, симпатије, пожртвовања и т. д.

Но како би могло бити говора о мање или већма развијеној моралности и моралним особинама у једном или другоме друштву, у једној или другој нацији, кад би се остало при оној теорији, по којој је моралност свуда и свагда једнака и никако се прогресивно не развија? Очевидно не би могло бити говора и онда би отпала сва та историјска и социолошка испитивања о историјској борби за опстанак и о историјскоме избору међу племенима и народима, пошто у тим социјално-историјским процесима главнија улога припада баш моралности и њеноме ступњу развића.

После свега овога што смо напоменули, биће довољно јасно, зашто смо казали да је правилан поглед на моралност и њено развиће у социјалноме животу од пресудног значења по сам научни реални метод у социјалној и историјској науци и да смо према томе имали довољно оправданога основа, да се и у овој расправи подуже задржимо око раз-

лагања о моралу и побијања интуитивне моралне теорије. Докле се год не увиди и не призна, да моралност није нешто вечно једнако и непроменљиво, него да је и она подложна истим законима, као и сви остали органски и социјални феномени, и да је према томе и некадашња омиљена фраза о „моралном светскоме реду“ тако исто метафизичка измишљотина која се по Хекеловом изразу „историјом свију народа на веома иронички начин илуструје“ — докле се год то све не увиди, дотле не може бити говора о реалном научно основаном погледу и методу при испитивању социјално-историјских појава. А кад се то увиди и докаже, онда смо тек у стању да оценимо колико дубокога објективнога схватања лежи у ономе постулату данашње културне историје и социологије, који је међу осталима новији културни историк Хелвалд веома добро изразио казавши: „Главни задатак културног историка састоји се дакле у објашњавању, а не у оцењивању појава“; па даље: „Просто оцењивање на дохват, мерење прошлога са данашњим појмовима нема никакве научне вредности“, и најзад: „са становишта природнога развића толико је исто немогућан колико и сувишан покушај да се догађаји и појаве доводе у сагласност са захтевима субјективне моралности[1]“.

---

[1] B. Fr. v. Hellwald, Culturgeschichte in ihrer natürl. Entwicklung, стр. 22, 326, 735. — Ту исту мисао као Хелвалд казује и чувени новији испитач примитивнога доба или детињства човечанства Е. Б. Тејлор (Tylor) који уз Џ. Лебока (John Lubbock) спада међу најзнатније раднике у тој области историје људске. Тејлор каже: „Нама, који оцењујемо данас дела људи из прошлости, никако не приличи, нити треба да их меримо мерилима наше данашње моралности и политике. Различни ступњеви њихове културе имали су, саобразно цивилизацији тога времена, своја мерила доброга и злога и ми смо дужни да се управљамо по тим критеријама решавајући добре стране и недостатке њихове према томе културном ниво-у. Много штошта, што

Разуме се да то није нимало лака ствар попети се на доволно видно објективно гледиште, те са њега са мирноћом реалистичког испитача проматрати све те разне мене и фазе, кроз које су друштва пролазила и још пролазе, а не дати се помутити ни завести никаквим интересима, предрасудама, симпатијама, наслеђеним погледима, владајућим појмовима и т. д. Ту је тешкоћу у новије доба нарочито Спенсер добро осветлио и разложно и због тога је с пуним основом један новији писац могао казати да је „један од најглавнијих и најтежих задатака науке тај, да се објективно поуздан положај заузме према предмету, који хоће да се испита“. —

Обележивши доста опширно свој општи поглед на метод при испитивању и објашњавању социјално-историјских појава, ми ћемо сада моћи тим пре да се ограничимо на што збијенији општи преглед најглавнијих руководних момената у историјскоме развићу националне мисли од оснивања римске империје до данас. Још морамо неколико речи о самој тој римској империји проговорити.

Ми смо већ горе говорећи о римској империји казали, како она беше највеће и најтрајније остварење оне тежње за оснивањем универсалних светских монархија, која се провлачи кроз цео стари век, као једна од главних карактерних црта његовога међународнога живота[1]. Како су ти покушаји сасвим природно израсли из самога стања ствари, из самога облика тадашњих међународних одношаја, то смо такође већ напоменули. У последње време учињени су покушаји, да се цела космогонија (постанак света, васионе)

је за њих било добро и корисно, измењено је и укинуто са свога места у данашње време“. В. Тејлорову расправу „Первобытное общество“ у рускоме преводу („Знаніе“ Бр. 10, 1873) стр. 133.

[1] В. о томе још Dr. L. Philippsohn, Über die Resultate in der Weltgeschichte, стр. 32—35.

сагради и оснује на противуборству, антагонизму између два у природи владајућа начела атракције и репулсије, привлачења и одбијања. Но та се иста два начела огледају и у друштвеном животу човечанском на пољу државног и међународног живота. У међународном животу старога века преставлала је национална строга искључивост у својој примитивној оштрини начело репулсије, а у оснивању великих светских монархија, у стапању тих оделитих нација у универсална царства огледало се начело атракције. Једно је иза другога долазило, једно је другим изазвато тако природно, као што у опште у целокупном природном свету, па и у друштвеноме животу влада општи закон акције и реакције, који Спенсер у својим „основима философије" зове „несталношћу једнороднога" постављајући то као општи принцип, на који је покушао да сведе узајамно дејство сила у природи и у социјалној и духовној области. Иза сваке акције природно и нужно долази реакција и обратно. Иза репулсивне (одбојне) акције старовечног националног антагонизма, морала је доћи атрактивна (привлачна) реакција универсалних светских монархија.

А што је то било у облику суровога освајања, то се лако објашњава тиме, што је у међународном погледу стари век био доба борбе за опстанак у њеноме суровом, убојном облику. Римска нација сретним стицајем физичких и етничких услова беше боље но ма која друга у староме веку одарена оним својствима, која у међународној борби за опстанак превагу и победу дају[1]. На истоку беху државе и нације, чији су велики дани већ, као што смо горе разложили, давно прошли били, чија је цивилизација оста-

[1] Bagehot, Ursprung der Nationen, стр. 34, 49—128. — P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft I. стр. 166. — Hellwald, Culturgeschichte, стр. 324.

рела и преживела се била и које су по томе претстављале потпуну аналогију оним појавама, које су у природи а посебице у органскоме свету познате под именом катаплаза или катапластичких појава, као што их је Хекел назвао. У природи има доиста таквих појава, где поједини органи или индивидуе или читаве феле омлитаве, увену, закржљаве, у опште се дакле изметну и у назад пођу у своме развићу. То исто бива и са нацијама и друштвима, кад у њих настане не само застанак у развићу, стационарност у место прогреса, него кад се појави управо регрес, назадак. Такве историјске катапластичке појаве беху Грчка, Мисир и т. д. у доба римских освојачких похода. На западу напротив бејаху млада, чила племена пуна животне снаге, али су опет та племена с друге стране у културном погледу једва израсла била из номадскога стања. Свежа, али још сурова, дивља снага запада изискивала је вођу, остарелост и преживелост истока тражила је наслон и потпору, дакле васпиту, култивисање на једној, заштиту на другој страни. Оба та задатка допадоше Риму да их испуни, пошто је он једини у тадашње време у себи сједињио био оба неопходна елемента: физичку свежину и снагу и културно развиће, у колико је оно тада могућно и развито било.

Са објективног, реалнога гледишта које ми заузимамо према историјским и социјалним појавама, нема сумње да римска освајања и римско светско царство морају да се означе као сасвим разумљиви и природни послетци онога стања културе и међународних односа, какво је у то доба постојало. По нашем би мишљењу сасвим сувишно и залудно било, да се упуштамо у некаква дубока спекулативна нагађања о томе, како би било да се то све није тако десило или да са некога самовољно изабраног моралног или политичког гледишта почнемо осуђивати и анатемисати тадашње ратове и освајања као неморална и нечовечна срества, као

зла, која вређају и калају хуманост и цивилизацију и т. д. Такво резонисање и морализирање може потпуно имати свога места и смисла у журналистичкој дневној литератури, која се односи на данашње социјално и политичко стање и која хоће својим разлагањем овоме или ономе правцу да задобије успех и победу у савременом јавном мишљењу и друштвено-политичком покрету. Али кад се научно проматрају догађаји и појаве из минулих културних стадија, онда такве спекулације и субјективне хвале или осуде нису у стању ни за длаку да олакшају и у напред да помакну разумевање историјских појава и њихове каузалне везе у сукцесивноме току развића.

Кад хоћемо морфологију[1] културе да схватимо, онда свакојако морамо бити у стању да се пренесемо у таква стања, у којима је једино оправдано, корисно и нужно било баш оно, што је диаметрално противно данашњим цивилизованим погледима и установама. У таквим су стањима некада сви народи били и тек из тих стања развило се природним, поступним путем оно, што данашње наше културне појмове сачињава. И са тога гледишта нећемо се ни мало чудити кад један новији писац каже да се „најглавније културно дело Римљана састоји у освајању". И доиста нико није у стању да каже, каквим би током развиће цивилизације пошло, да није римских освојачких похода и римске империје било. Тада беше та непрестана утакмична борба међу народима, беху ратови и освајања најглавнија покретала у напредовању и усавршавању нација. Она племена и оне нације, које су у тој великој историјској борби за социјални опстанак одржале

[1] Међу осталима Спенсер у већ наведеној: Einl. in d. Stud. d. Sociologie, I Theil, стр. 72 и 73 говори о „морфологији и физиологији друштва".

победу, те су обично боље биле од својих побеђених и пропалих такмаца.

Нема сумње да тек тиме, што је Рим распростро и и утврдио своју власт у средиземноме свету, што је обухватио толика мала разједињена и вечним племенским антагонизмом задахнута племена и општине у коло свога огромнога царства, да је тек тиме створена могућност да се на супрот старовечном автономизму и националној искључивости појави неки извесан космополитски дух, неко осећање општечовечанске солидарности, које је подржавано широком мрежом општих културних и трговинских интереса и веза, које сад настадоше међу тим разним деловима царства. Учинивши крај оним вечним маленим ратовима међу племенима и општинама, Рим је основао међу њима дуг мир и отворио директан саобраћај са свима крајевима царства, те је отуда поникла веома развијена трговина и тако су се онда по речима Дреперовим „средиземни народи зближили један с другим и наследили заједнички знање, које је онда било у свету", јер умна комуникација вазда прати материјалну комуникацију[1].

Ступањ цивилизације, до кога су на првоме месту Грци у староме веку дотерали били, не би никако могао постати општом имовином тадашњег јевропског човечанства, да није било Рима, његовога освојања а затим његове империје, која је народе доста дуго држала у заједници и свези, те је грчка од Римљана усвојена култура имала довољно времена да дубока корена ухвати[2]. Осим тога пак, ако је у опште рођај и распрострањење Хришћанства било значајна културна појава, која је имала великога прео-

---

[1] В. Дрепер, Историја умнога развића Јевропе I, стр. 208 и 209. — Дж. Фискъ, Законъ общественнаго развитія. стр. 13 и 24.

[2] Laurent, Études sur l'hist. de l'humanité. III, стр. . — Hellwald, Culturgeschichte стр. 373–4.

бражајнога утицаја на даљи ход човечанске цивилизације и развиће међународнога живота, онда ваља и то увек имати на уму, да је Хришћанство **само зато** могло тако сразмерно брзо постати универсалном светском религијом, **што му је претходила** универсална светска римска империја. Међу новијим историцима нико то није боље и прецизније разложио и објаснио но **Дрепер** показавши како је политичко јединство угլављено на тако великом простору географском морало бити претеча умног, а тиме и религиозног јединства.

Римска дакле империја свакојако стоји на завршетку старога века као велики **историјски** и **културни феномен**, који означује прелаз у нову културну стадију, која отпочиње са Хришћанством, пружа се кроз средњи век чак у данашње доба, па и данас још није потпуно завршена.

Многи би нас можда на овоме месту запитао, зашто смо оволико застали на римским делима и римској империји и има ли она, као нека толико удаљена историјска појава, такво велико значење по потоње развиће и данашњи облик националнога покрета, о коме је у овоме одељку управо реч. Многима да бог ме изгледа разговор „о таквим стародревним стварима" као што је римско царство итд. сасвим сувишан и залудан и они чисто не могу да схвате, како се човек може удубити у таква антикварска испитивања, кад је овамо реч о данашњим важним и „горећим" питањима и кад ваља о томе говорити. Ми ћемо на ово само у кратко нешто приметити. О томе не може бити ни најмање сумње, да је **путовање** (**миграција**) идеја, појмова, религиозних убеђења, у опште читавих периода цивилизације и њихово усвајање од стране нових свежих народа и раса такав исти општи социјално-историјски факт, као што је путовање биљака и животиња научно призната, ма да истина

још довољно не објашњена појава у природној историји (јестаственици). По томе је с правом један новији руски историк[1] могао казати: „въ развитіи человѣчества главный факторъ есть дѣйствіе, производимое однимъ поколѣніемъ на другое и ихъ филіяція; изъ изученія этого фактора и должны быть выведены общіе динамическіе законы". И по мери како напредује цивилизација све важнијим фактором прогреса постају опити и предања прошлих нараштаја. То је оно, што је Конт на једноме месту изразио тим начином што је казао да „власт мртвога над живим расте из века у век". Тако су Израиљћани, Финичани и Мисирци примили клице својих религиозних назора и своје целокупне цивилизације са истока, Грци и Римљани опет од Финичана и Мисираца. А на запад прешли су и пренесени елементи грчко-римске културе срeством Келта, Словена, Ђерманаца, све азијских племена, чија колевка беше средња Азија. Та племена дођоше са Грцима а нарочито са Римљанима у додир онда, кад грчко-римска цивилизација беше већ у пуноме развитку и на вршку своме и где су се већ почели указивати знаци раствора и опадања. Прво су се догодили спољни, физички судари и сукоби међу тим племенима и грчко-римским класичким светом, а после тога настадоше умна узајамна дејства и утицаји. Настаде читав ред интелектуалних и моралних рефлекса између те две социјално-историјске групе. Ти од римске цивилизације рефлектовани зраци утицали су веома узбуђујући и васпитно на ђермански свет. Под упливом тих зрака, тога реда од рефлекса отпочело је умно васпитање ђерманско-романскога света, чији је плод новија западно-јевропска цивилизација. Мало доцније догодио се такав исти рефлекс

[1] П. В. Лучицкін, Отношеніе исторіи къ наукѣ объ обществѣ, („Знаніе" Бр. 1, год. 1875). стр. 19.

међу источно-јевропским словенским светом и грчко-византијском (источно-римском) цивилизацијом.

Но јасно је по томе што смо већ горе разложили, да је једино римска империја могла бити тај велики историјски апарат, чијом је радњом посредована та асимилација грчко-римских културних елемената од стране младих варварских племена. Пропаст римске империје значила је дакле само пропаст Римљана као народа, али никако пропаст цивилизације, коју је стари класички свет створио био, а која је у римском царству у концентрисаном облику потоњем свету у наслеђе предана. Етнички елеменат римски морао је полако растворити се и угинути, кад се расturио по тргној површини географској и помешао са толиком масом разних племена и нација, у којој се најзад изгубио. И кад је римска нација као таква већ давно претопила се и нестала била са лица земље, ипак су културни елементи њени даље живили, радили и прелевали се кроз тисућу канала, жељно усисани од германских и осталих варварских дошљака[1].

Па и сама идеја римске империје, идеја светског царства није пропала са римским ћесарима и римским народом, него је она преживела завршетак старога света и по томе беше једна од оних руководних идеја, што их је стари свет умирући оставио у наследство потоњим временима и сви велики политички догађаји од „јевропског" значења у целоме средњем веку па управо баш до самога почетка новога времена врте се и окрећу око разних покушаја, да се од Римљана наслеђена идеја универсалне светске монархије у новоме облику оваплоти и оствари[2]. У Аларику, Атаулфу, Теодориху већ непосредно

[1] Hellwald, Culturgeschichte, стр. 415—421.

[2] В. о томе: Laurent, Études, III, стр. 269, IV. стр. 6—8. — Berner, art, Völkerrecht (Deutsches Staatswörterbuch 102 и 103 Heft)

ради идеја старе римске царевине. А потпуно та идеја пробија на видело у сасвим развитоме облику у франачком Карлу „великом“. Затим је прешла на римско царство немачке нације, док није и ту малаксала и мало по мало угинула у несретним покушајима Карла петога и аустријског владајућег дома. Затим ту идеју преузеше опет француски владари и ту је нарочито познат и знаменит покушај Луја XIV. и најзад првога Наполеона, који у сам почетак деветнајестога века улази као последње издање некадашњих римских императора, обавијен плаштом и крунисан круном светске владе. А зар на истоку друга велика половина некадашње римске империје, византијска царевина, није тако исто настављала римски државни живот са свима његовим традицијама и културним елементима[1] и зар она на источни словенски свет није такође имала утицаја? Ми мислимо да нећемо погрешити, ако мимогред изречемо то мишљење, да је н. пр. и у нашем Душану огледао се рефлекс идеје некадашње римске империје, која му је у источном византијском облику пред очима била, кад је пошао да осваја и покори све околне земље и државе и најзад хтео да облада и самом Византијом узевши у исто доба титулу цара[2].

Сувише би нам места заузело, кад би хтели овде још и даље потанко и појединце да показујемо колико је политичких, социјалних, интелектуалних, у опште културних

стр. 84. — Hellwald, Culturgeschichte, стр. 546. — Aegidi, Römisches Reich deutscher Nation (Staatswörterbuch, 8 Band). — H. Ahrens, Römische Staatsidee, стр. 700—2.

[1] „et Byzance se rattache encore à la Rome du Palatin“, Hornung, Quelques vue sur l. droit romain en lui-même et son action sur l. monde moderne, (Revue d. dr. intern. et d. législ. comparée, № 1 и 2 1873) стр. 195.

[2] У Хрисовуљи, у којој Душан описује своје венчање на царско достојанство, он је доста јасно показао своју мисао једначећи се са Константином великим, римским императором. В. Мајков, **Историја српскога народа**, стр. 54 и 55.

елемената, уредаба, појмова из римскога живота прешло, прелило се и непрестано радило у даљем социјално-историјском животу јевропскога човечанства. Довољно је да напоменемо само то, да сваки који је пажљиво проучио и пропратио ту културно-историјску појаву, мора признати да без сумње наслеђени и прерађени састојци римске културне епохе сачињавају један од главних конститутивних елемената наше данашње цивилизације и да је према томе, бар по нашем мишљењу, довољно оправдано и јасно зашто смо се и у овој расправи нешто подуже уставили при римској империји и њеноме културном и међународном значењу[1]. У опште смо ми на важности и нужности тих у очима садашњости тако осудљивих и застарелих културних феномена дуже застали нарочито и с тога, што само правилно разумевање њихово даје могућности да се даљи доцнији развитак објасни и добро схвати и што је само при довољном обзирању на минуле фазе и епохе и на све културне антецеденце можно разумети и доцније последке (консеквенце): у опште целу филијацију историјских појава у њиховом поступном произлажењу једне из друге.

Но осим идеје светске универсалне монархије беше још једна руководна историјска мисао, коју је римски свет при своме издисању потоњим нараштајима у наслеђе предао, а то беше мисао светске религије. Ми смо горе већ показали, како је једино таква огромна светска монархија, као што беше римска, могла бити претеча и дати могућности некој универсалној светској религији, као што је Хришћан-

[1] „De là vient que les éléments constitutifs de notre civilisation ont eu et ont encore pour nous une importance majeure“ каже такође Hornung, Quelques vue sur le droit romain etc., стр. 195. — А тако исто и Laurent, Etudes, III, стр. 269 каже веома умесно: „La domination romaine est plus importante encore par ses coséquences éloignées que par ses résultats immédiats“.

ство. И то није нимало случајно што је баш у Риму засео онај хришћански црквени поглавар, који је из римске империје наслеђену поменуту мисао у течају целога средњега века гледао да оваплоти у чврсто основаној „духовној" светској влади папинској над целим хришћанским светом.

Што се тиче средњега века погледом на развиће и даљу историјску судбину националне мисли то се може његово значење у томе веома кратко и у сасвим летимичним цртама обележити. Говорећи о историјском развићу националне мисли ми можемо брзо прелетети преко средњега века и иза неколиких кратких напомена одмах прећи у ново време у коме тек поникоше они социјални-историјски услови, који националноме покрету дадоше његово данашње значење.

Но пре него што приступимо тој краткој карактеристици средњега века у његовоме значењу по националност и национално питање, ми морамо још једном ради бољега оријентовања тако рећи да ресимирамо и у нечем допунимо цео свој досадашњи говор о националној идеји у староме веку и о значењу римскога царства баш посебице по ту националну мисао.

Шта су биле нације у староме веку, то смо горе већ казали; по томе ће сваки увидети, да нације старога века нису никако биле оно исто, што су народи, нације у данашњем модерном смислу и облику. Што се више враћамо у древну прошлост, то све више у поједним одељеним заједницама људским влада начело породично у ширем смислу или начело племенско, које потпуно прожима ту примитивну социјалну организацију и човечанство раствара у све саме крвним породичним везама формисане малене племенске заједнице, које се преграђују једна од друге или се од времена на време крвнички сукобљују. И та сразмерно мала, у своје уске границе затворена племена,

то беху те првобитне нације, дакле нације у чисто етнолошком, генетичком смислу, природни продукти крвнога сродства[1]. Већ смо показали, како је само нека освојачка сила могла бити у стању, да та оделита племена стопи у неку већу заједницу, да их зближи једно другоме, да их доведе у неку комуникацију и свезу, да им улије мисао о човечанској заједници и т. д. Тај је задатак римска нација најбоље извршила за већу половину Јевропе. И тек онда, кад су та сва племена и те све „нације“ биле утеране у коло једне светске државе, онда је могао у много већој мери међу тим разним дотле понајвише строго затвореним и одељеним етнолошким групама да отпочне неки процес не само међусобног упознавања, но и укрштања и помешаја крви, који је одмах почео да ремети онај првобитни племенски тип и у коме беше заметак формацији доцнијих историјских нација. Тиме ми не кажемо нити нам може пасти на ум да кажемо, да пре римске империје није још никако било таквог укрштања нација и раса и помешаја крви. Такво би тврђење очевидно наивно било. Од вајкада су најразличније нације и расе једна уз другу живеле и непрестано се укрштале, као што то историја и новија антропологија непобитно доказују. Али толико свакојако стоји и то је оно, што смо хтели да кажемо: да су римска освајања и њихово светско царство јако убрзала, у напред покренула и много шире поље отворила тим поменутим процесима укрштања и помешаја крви. То

[1] „Толико је извесно, да све стародревне заједнице имадоше веру, да су од једног истог заједничког колена произашле и да им је изгледало немогућно, да разуму ма какав други узрок за њихову свезу у једној општинској заједници. Историја политичких наука фактички отпочиње са том претпоставком, да је крвно сродство једино могућан узрок за заједницу у политичким стварима“; вели најзнаменитији данашњи правник енглески Сер Х. Мен. в. Bagehot, Ursprung der Nationen, стр. 27 и 28.

ја баш и један новији социолог нарочито нагласио казавши: „Као прегнантан пример процеса помешаја и стапања разних раса и народности под уплвом социјалних одношаја може да служи стари Рим у време царевине"[1]. Римски писац Апијан баш је казао такође како већ одавно римски народ није ништа друго, до једна смеса свију нација[2].

И ту је сад са увећаном брзином и у великим размерима отпочео тај процес укрштања, свезивања и издвајања где се један талас прелива преко другога, брзи преко спорога, мутан преко бистрога и таласи и струја узеше нове облике и нову боју на се. Уз то је сад дошла велика сеоба народа, која беше сасвим природни последак онога у теорији развића важнога закона расеља (миграције), који влада такође у животињском и биљноме свету. Струја варварских, свежих племена, коју је та сеоба доваљала, преплавила је и подрила већ онако трошну и преживелу зграду римске империје, која се најзад од те навале раздробила. Али су та варварска племена донела са собом онај примитивни племенски поглед на људску политичку заједницу[3] и како ти досељени народи сад постадоше главним пресудним факторима у тој стадији историје јевропскога живота, то је онда ту сад наступио био моменат где је изгледало да ће се јевропско друштво опет распасти и растворити у оделите мржњом и искључивошћу опасане племенске општине и заједнице[4]. Али је ту стара фактички разоробљена и разорена империја ипак још као нека имно-

---

[1] P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft II. стр. 283.

[2] B. Revue des deux Mondes, од 1 Септ. 1872, стр. 71.

[3] „Фактъ, что Тевтоны ступившіе вновъ въ подданство Имперіи, не перешли еще тогда стадіи племенной организаціи"; Джонъ Фискъ, Законъ обществен. развитія, стр. 25.

[4] Дж. Фискъ, н. нав. м. стр. 13—15, 25.

сантна успомена, као историјска идеја имала свој уплив. Римска начела оваплоћена у универсалној, светској религији (црквенској организацији) и у обновљеној империји Карла великог показаше свој организујући утицај, који најзад одржа превагу над духом племенске раздробљености и искључивости.

После универсалнога јединства римске империје морала је доћи као природна реакција та бескрајна раздробљеност, ти малени племенски центри, који се појавише на развалинама пропале светске царевине. То беше хаос, који је владао у првим почетцима средњега века. Али, као што рекосмо, сенка те царевине устала је из гроба и опет је добила видљивога облика у свима оним светско-монархијским тежњама и створовима, које смо већ набројали и који испуњавају историју средњега века. Али из недра некадашње римске империје израсла је још једна велика моћ, која сад изађе на позорницу историјску, а то знамо већ да је била хришћанска нарочито католичка црква са својом чврсто организованом јерархијом. Она је на супрот световним монарсима себи присвајала наслетство некадашње империје и кад је под закриљем тих самих монарха ојачала и мрежу своје јерархијске организације, која је у папству свој врх и свемоћни центар имала, по већем делу Јевропе раширила, онда је она стала као самостална универсална сила, која већ не хтеде ни ћесарство као себи равну силу уза се да призна, него се и њиме ухвати у коштац идући за тим да победивши ћесарство и монархе претвори Јевропу у једну велику уједињену теокрацију са папом на челу.

Нас се овде не тичу појединости и све поступне фазе те велике историјске борбе за опстанак међу папством и ћесарством, него ћемо само у опште са гледишта природнога, поступног културног развића прибележити, како је без сумње та тако моћно организована хришћанска црква

имала у средњем веку своју главну културну улогу у томе, што је она боље и успешније него ефемерни средњевечни покушаји универсалних монархија, који су се на брзо распадали, што је дакле она боље и успешније очувала и даље развила космополитски, свечовечански елеменат римске културе одржавши религиозну, а услед тога умну и моралну везу међу разним племенима и нацијама и прогласивши бар у принципу братство међу људима, она је усадила клицу идеје хуманитета, човечности у нервни систем јевропскога човечанства. Разуме се кад би хтели да говоримо о хришћанској цркви и њеној културној улози са бакве данашњег интелектуалног развића и да све фазе развића меримо мерилом потреба садашње цивилизације и друштвенога прогреса, онда би наравно наш суд морао друкчије гласити. Али то на овоме месту није никако наш задатак јер то није никакво објективно научно објашњење извесне историјске појаве, кад се почне са извесног моралног или политичког гледишта говорити о поповштини, о њеним манама, о неморалности и бескарактерности овога или онога папе, црквеног поглавара и т. д. То је историјски детаљ који такође има свога интереса, али који није у стању да измени опште значење ове или оне установе, ове или оне појаве у извесној стадији историјскога развића човечанскога.

То дакле свакојако стоји, да је у првим вековима средњега века хришћанска црква својим утицајем и својом општношћу створила ону умну везу међу племенима и нацијама, без које би та племена и друштва остала у својој раздробљености и оделитости, а то значи бог зна још колико времена остала на веома ниском, примитивном ступњу друштвенога живота[1]. Само онај, ко би могао доказати, да би

[1] „Среди всеобщаго раздробленія, разноязычія и разноплеменности средневѣковой Европы, католическая церковъ была сильнымъ

и без хришћанства сурова тадашња племена јевропска нашла била заједничко средство за улну, духовну везу, које је једино дало могућности и спремило пут свестраном развићу заједничке цивилизације — ко би то могао доказати, тај би имао право да суверено игнорише значење Хришћанства у тој фази јевропске историје. Но извршивши ову прелазну културну улогу и спасавши јевропско друштво „отъ распаденія на простое сборище взаимно враждебныхъ племенныхъ общинъ" хришћанска је а посебице католичка црква пошла путем свију људских установа, које су све из реда пролазне природе, подложне непрекидном кретању, мењању, кварењу и — најзад погибији. Духовно јединство, основано на једнаком веровању, на једнаким морално-религиозним и интелектуалним општим основама, папство је, као што смо већ видели, хтело да претвори у једну свемоћну светску владу над целим хришћанским светом, у оријенталну теократију. Томе је морало на супрот да стане, као што смо већ напоменули средњевечно ћесарство, а и у опште принципи самосталног државног живота, који је већ почео да се јавља у политичком покрету тадашње Јевропе.

Док су се те две светске силе, папство и ћесарство бориле о првенство, дотле разуме се да није ни могло бити говора о пробуђењу икаквог н а ц и о н а л н о г а живота са неком активном самосталном историјском улогом. Јер ма како да су се бориле међу собом ипак су обе те силе у начелу имале једну исту цељ, а то је да насилно стопе и уједине тадашња племена и друштва у безусловном покоравању њи-

---

с в я з у ю щ и м ъ   н а ч а л о м ъ" каже А. Д. Г р а д о в с к і й, Національьныи вопросъ (Сборникъ государственныхъ знаній, Т. III 1877). стр. 243. — Тако исто: F r. v. H e l l w a l d Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung, стр. 553—554. L a u r e n t, Études sur l'hist. de l'hum., IV. Le christianisme, стр. 5—13. B e r n e r Völkerrecht, стр. 84—87. — Д ж. Ф и с к ъ, Законъ общественнаго развитія, стр. 25 и др.

ховом авторитету. А што је веће било то јединство, тим је мање у њему могло бити места за развиће народности, за развиће самосталне националне мисли.

У опште можемо казати, да целокупни правац и сви елементи тога средњевечног социјалног, политичког и интелектуалног образовања нису били још нимало поспешни развићу националне идеје као неког активног повесничког фактора. Међу тим елементима ми ћемо три главна напоменути, који су опредељивали социјално-политички и интелектуални живот средњега века, а то беху: освојење, феодализам и католицизам. Велика сеоба на́рода̂ донела је са собом то, да је скоро у сваку земљу јевропску допр'о и плинуо по један талас те велике струје, која је из Азије потекла у наш део света. Разуме се да је ту онда морало бити освајања и управо може се казати, да је већина јевропских средњевечних држава поникла на основу таквога освојења и оно по томе беше полазни принцип у постанку јевропског државно-политичког живота. Тиме је у сам строј тих политичких заједница унесен дуализам, пошто ту сад беху два одвојена елемента, а то је с једне стране елеменат освајачки, с'друге елеменат урођени, који је потпао под власт освојача. Ту је ваљало столећа да прођу, па да се изврши природни социјални процес стапања и помешаја тих одвојених елемената у једну националну целину; а док се то није догодило, дотле разуме се да су та друштва морала бити без икакве заједничке националне свести и према томе се лако може разумети, како за цело време трајања тога процеса у тим на освојењу основаним политичким друштвима није могло бити никакве националне солидарности, никаквог целовитог националног типа, дакле ни развите националне мисли, јер јој је на путу стојала раздвојеност, унутарњи расцеп међу друштвеним елементима.

Пролазна фаза, кроз коју је свако такво на освојењу основано политичко тело морало проћи, то беше феодализам, као неки засебни социјално-политички систем, који испуњава неколико векова јевропске историје. Да је феодализам после свега, што му је претходило, био сасвим природан прелазни облик у животу јевропскога друштва, о томе нема сумње.[1] Овде није место, да улазимо у потање разлагање историјскога постанка, значења и релативне користи тога друштвено-политичкога система у то доба културнога развића; то је од стране новијих писаца већ доста темељито разрађена тема. Нас се овде само тиче утицај феодалног строја на националност и националну мисао. Пошто је по самој суштини тога строја маса народна у сасвим потчињеном положају и управо се сматра као део онога земљишта, на коме живи, то је она разуме се заједно са тим земљиштем могла бити и била доиста предмет продаје и куповине, наслеђа, поклона и у опште разних приватних уговора и послова. Према томе она дакле никако у томе политичком систему и у таквом социјалном положају не могаше имати ма каквога активнога учешћа у државним пословима нити се она рачунала као какав политички или државно-правни субјект. Кад је већина, маса у таквом потчињеном положају под мамузом својих феудалних господара, радећи и знојећи се већином за њих а не имајући нимало прилике ни начина, да се ма и најмање чему научи и умно образује, онда је сасвим појмљиво, да се у таквој политички-социјалној средини није могло у ње развити неко више осећање националне јединине и солидарности, нека бистрија свест о неким заједничким националним задатцима и циљима; оно осећање, што

---

[1] Hellwald, Culturgeschichte, 4[illegible]4-451. — Градовскiи, Нацiональныи вопросъ, стр. 240 и 241.

је поглавито и највећма могло у тој маси под упливом таквог положаја да се развије и из века у век све више да облађује, то беше осећање мржње према својим све бешњим феудалним господарима и тежња, да се једном тога заплетеног и тешког феудалног апарата на својим грбинама ослободи.

С'друге стране опет ти феудали, та властела виша и нижа имађаше своје особене, са самим њеним положајем скопчане, из њега израсле појмове о своме односају према потчињеној маси; то беше сасвим природна последица тога феудалног строја, да је властела морала сматрати себе као људе неке друге крви и другога вишег соја, него што је маса оних кметова и поданика, над којима она господари. Је ли могла онда ту и да се замисли ма каква тешња, развитија национална веза између таква два строго одељена и различна друштвена елемента. Осећање и поглед сталешки ту је још потпуно превлађивао и веома мало давао места каквом другом осећању националном, отачаственом и т. д. Нема сумње да је у то доба француски „haut-seigneur" сматрао као себи ближега и сроднијега ма кога немачког или талијанског кнеза или барона, него онога свога јадног и сиромашног францеског „крестјанина," над којим је владао. Осим овога вала нам напоменути такође ону последицу феодалнога система, која је најзад морала из њега поникнути, а коју су неки писци[1] с'правом назвали феудалном анархијом (l'anarchie féodale.) Сама организација феодалне државе поступно је морала у своме дељем развићу повући за собом тенденцију ка све већем дељењу, цепању и већ скоро атомистичкој раздробљености и

[1] Још Condorcet, Tableau des Progrés de l'esprit humain, стр. 152. — Laurent, Etudes, IV. стр. 7. — G. Waitz, Lehnwesen (Staatswörterbuch, VI. Bd.) стр. 365. и 366. — Philippsohn, Ueber d. Resultate in der Weltgeshichte, стр. 36. и др.

локализацији државних функција и државе саме. Сваки већи или мањи васал ишао је за тим, да се начини независним од свога непосредно претпостављеног феодалног сизерена и да образује државу за се. Лоран је то веома добро у кратко карактерисао: „Све се локалисало: суверенoст, влада, право, нарави и обичаји, идеје. Беше тисућу политичких центара; једва је и било какве свезе међу множином тих малих државина; обичаји су се мењали од једнога града до другога, понекад шта више у једном истом месту од једне улице до друге.[1] Ништа заједничко и опште, све помесно и партикуларно."[2] Та тенденција за дељењем и цепањем изазвала је за време целога средњег века непрестане борбе и трвења у крилу самих тих феодалних држава. Што се већма разгоревала та борба, то је све дубље захватала та поменута тежња чак и до онога простога племића „ритера," који је имао једино свој замак и неколико јадних колеба око њега. И он хтеде да буде самосталан господар у тој својој „држави." Да при таквој феудалној анархији, где се већ скоро са свим распала и раздробила била и сама држава и утонула и сама државна мисао, није могло бити ни говора о каквој националној идеји, то није нужно ни доказивати.

О трећем главном елементу, који је пречио развиће националности у средњем веку, а то је о хришћанској цркви а посебице католицизму ми смо већ говорили напред и овде ћемо само још нешто у кратко додати. То је већ опште усвојена фраза у књигама о историји, да се средњи век обично карактерише као век религиозних борба и покрета на супрот новоме добу као веку национ-

[1] в. о томе веома занимљиво у: Riehl, D. Naturgeschichte d. Volkes, II. Bd. Die bürgerl. Gesellschaft, стр.

[2] Études, IV. стр. 7.

налнога покрета. У томе је већ изражена та мисао, да влада нека супротност међу религијом и националношћу и да сиде национална идеја не може још у пуној мери да се развије и да ојача где религија као претежна сила скоро искључиво влада умовима. Признајемо да има много истине у тој мисли ма да може изгледати као да то наше признање стоји у противуречју са оним што смо горе у почетку ове расправе говорили о одношају између националности и религије и где смо доказивали, како су религиозни назори и појмови продукт националнога карактера и ступња цивилизације и по томе и саме универсалне религије излазе у национално модификованом облику. Ми и сада остајемо при томе убеђењу и никако не мислимо овде стати у противусловље са оним, што смо напред о томе говорили. Али само ваља овде учинити једно веома важно „distinguo" (учинити разликовање.) Друга је ствар, кад је питање о пореклу религиозних назора и појмова и њиховом утицају као фактора и агената у културном развићу и међусобном додиру и одношајима међу нацијама, а друго је опет нешто, кад се говори о засебној политички-социјално улози католицизма и римске цркве у средњем веку. Нема сумње да је и хришћанство првобитно у постанку своме носило на себи претежно национални карактер, јер је и оно као и сваки други културни и социјални феномен могло постати једино под утицајем оних истих природних сила, које у разним комбинацијама раде у друштвеном животу човечанском, а то значи да је и на његово порекло и његов првобитни облик пресудно утицала она национална средина, у којој је оно поникло,[1] и

---

[1] в. о томе: R. Schmid, D. politische Bedeutung des Nationalitäts-principes (Deutsche Vierteljahrs-Schrift, № 96. 1861.) стр. 109. и 110. — Laurent, Études, IV. Le Christianisme, стр. 196 — 198. — Дрепер, Ист. умн. разв. Јевропе I. 221 — 225.

то беше прво јеврејско хришћанство, као што га Дрепер зове. Та је првобитна форма хришћанства затим изумрла, а на њено место дошло је грчко хришћанство са грчком црквеном организацијом, а после тога се на супрот грчком подигло латинско хришћанство, које је имало центар свој у Риму и главу своју у папи. Овај је римски облик хришћанства позајмио своју организацију од римске империје, духовне проконзуле, преторе и цезара (папу.) И доиста се на грчкој и латинској хришћанској цркви потпуно и јасно огледао утицај грчког и римског националног карактера и типа. „Грчкесу цркве личиле на федеративне републике: латинска је црква инстинктивно тежила к монархији" каже сасвим умесно Дрепер. И Лоран је учинио у томе обзиру веома основану примедбу казавши: L'Église de Rome atteste elle même, par son genie particulier, l'inévitable influence des nationalités sur la religion." (Римска црква доказује сама собом, својим особеним духом, неизбежни утицај националности на религију.)[1]

И доиста је потпуна аналогија међу хришћанским Римом средњега века и Римом старим, паганским. Онај практички дух завлађивања и господарства, оно одсуство свакога идеализма, што је карактерисало империјалистички Рим, карактерише такође и римску цркву. И само се тако може правилно разумети историјско значење католицизма и његова улога у средњем веку, кад се непрестано има на уму, да је тај католицизам онај облик хришћанства, који је прошао тако да кажемо кроз медијум римске империје, модификован упливом тадашњих римских националних погледа и римског друштвено-политичкога типа, те као наследник тих погледа и тога типа и после пот-

[1] Études, IV. стр. 12.

пунога разорења римске империје помолио се у средњи век са готовом римски организованом јерархијом централисаном у Ћесару-папи, и са наслеђеном, у римској империји усисаном тежњом за светском владом и супремацијом. Из овога се види јасно да и сам тај карактер римског папизма, као једне између анти-националних сила и чинилаца у средњем веку, ипак у самој ствари не потире нимало оно наше горње тврђење о влади националности над религијом. Баш и сама та антинационалност католицизма и папства беше на дну ипак производ извесног националног карактера, а то је као што смо видели националног карактера римског у време империје. Јер као што је тада римски народ већ у велико отпочео био етнички да се меша, топи и губи у огромној маси покорених нација и како према томе једина још његова национална тежња беше само у господарењу и одржању власти над том огромном освојеном масом и у космополитском брисању посебних племенских и националних особина и праваца, тако је ту исту претежно космополитски обојену тежњу за господарством изнело из римске империје р и м с к о хришћанство у облику централисане католичке јерархије. Велики закон наслеђа, који наједнако влада органским и социјалним животом, и ту показује свој рад и своју силу.[1] Међу осталим карактерним цртама, које овај наш поглед правдају, ми ћемо овде мимогред навести и ту, што је римска црква непрестано од свога почетка кроз толике векове чак до данас стално задржала л а т и н с к и језик као свој језик риту-

[1] О томе »тајанственом али моћном принципу наслеђа« а нарочито о раду његовом у поступном социјалном прогресу в. међу осталима добре примедбе и напомене у: W. B a g e h o t, Ursprung d. Nationen. Betrachtungen über den Einfluss der natürl. Zuchtwahl und der V e r e r b u n g auf d. Bildung politischer Gemeinwesen.

алии и званични.[1] И само овакав поглед на ту ствар једино је по нашем мишљењу кадар да нам довољно об'асни ону доиста карактеристичну разлику међу западно-римском и источно-грчком црквом, коју смо горе већ мимогред напоменули. Нема сумње да је историјски познати автономистички, федеративни национални карактер грчки, који никако није допуштао неко централисано народно уједињење, пресудно утицао на ту способност грчко-источне хришћанске цркве, по којој се она правилно и свуда прилагођује свакој националној средини, у којој се нашла и на брзо постаје **националном црквом** примајући и сам народни језик као што видимо православну цркву н. пр. у Руса, Срба, Румуна, Грка и т. д. А напротив круто и чврсто концентрисани национални тип римски ударио је свој печат римско-западној цркви и она је баш зато у самоме постанку своме, у својој једном добивеној организацији носила начело, које се непрестано противило посебним националним модификацијама и прилагођивању.[2]

Доиста ништа може бити није у стању боље и очигледније да побије и обори ма какво супранатурално (натприродно) гледиште у културној историји, при објашњавању социјалнога развића и прогреса, него баш ово, што смо овде у кратко напоменули о религији, цркви и њеноме односају према националности. Они који још никако не могу да се придруже натуралистичком реалном погледу

[1] О значењу употребе латинског као „светог“ језика в. Дрепер, Ист. умн. развића Јевропе II. стр. 171 и 172.

[2] Дрепер, Ист. умн. разв. Јевропе I. стр. 221 веома основано примећује: „како су се, у потоњим вековима, пошто се хришћанство распрострло по свему царству, умне особине Истока и Запада видљиво упечатиле на њ“ и т. д. и у целој књизи чувенога писца може сваки наћи прецизно и са дубоким испитачким погледом разложене све мене и фазе, кроз које је прошло хришћанство под утицајем разних националних особина.

на друштво и његов развитак, него се још хватају за последње изданке некадашње философске мистике, они се нарочито увек међу осталим позивају на религију као на културну појаву, која има некакав мистични постанак и која као нешто чисто духовно и натприродно не подлежи никаквом утицају разних физичких и социјалних агената. Према томе се онда нарочито религија преставља као онај најбитнији знак којим се човек есенцијално разликује од животиње. Али кад су новија темељитија испитивања у области културне историје јасно доказала, да религија као културно-социјална појава стоји под утицајем оних истих закона, који важе и за све остале органске и друштвене појаве — кад је то доказано, као што смо и ми о томе нешто напоменули, онда разуме се да ће и сама религија престати да буде „последње прибежиште метафизици.“ Можемо слободно са Дрепером повући „емфактички разлику између хришћанства и црквенски организација“ ипак ће то бити само једна формална ограда, која у самој ствари ништа не мења. Нека хришћанство као идеја, као чисто духовни принцип, као намирење „метафизичке потребе човекове“ по Шопенхауеровом изразу, нека оно остане недирнуто у својој идеалној висини и недоступности — али кад се са културно-историјског гледишта говори о хришћансту као о историјској појави, онда се оно увек јавља само у видљивом облику неке извесне цркве и црквенске организације, јер свака идеја мора да узме на се неку спољну форму ако ће да буде схватљива уму човечијем. Свакојако дакле идеја хришћанства јавља се увек само у конкретном облику ове или оне цркве, секте и т. д. и ми у културној историји можемо само са овим конкретним облицима имати посла, а никако са неком теоријском идејом, која лебди у ваздуху без тела и облика. А ти су конкретни облици хришћанства свакојако производ

човечјих потреба и човечјег изумевања, а никако продукти некога вишег, натприродног надахнућа, па по томе имају исту судбину свију осталих људских установа, од којих ни једна не може за дуго да задржи своју првашњу чистоту, јер је све из реда подложно измени и квару.[1]

После свега овога што смо казали биће јасно, зашто је католицизам са папом на челу био можда најјачи антинационални елеменат у средњем веку. Утилитарни ђеније старога Рима, што поштује практично а не хаје за интелектуалним те се стара о материјалном увећању и територијалној сили, радио је, као што смо показали, у римској цркви непрестано и по томе је Дрепер имао потпуно право кад је казао за папску моћ „да је она световна, и да је резултат политике човечје." Под тешким теретом те црквенске моћи, која је по самоме начелу што беше уткано у њену организацију морала ићи за автокрацијом, стојало је јевропско човечанство кроз толике векове, али се мора и то признати да је са објективног историјског гледишта та црквенска моћ на вршку своме била у сагласности са тадашњим умним ступњем јевропског човечанства.[2] Но опширнији говор о томе не спада овамо.

Папизам је двојаким начином пречио развиће самосталне националне идеје и то с' једне стране већ описаном

[1] О томе: Buckle, Gesch. der Civilisation in England, I. стр. 223—225. — Hellwald, Culturgesch. стр. 453. — Дрепер, ист. умн. разв. Јевр. I. стр. 216 и 217.

[2] в. о томе међу осталима: Hellwald, Culturgeschichte, стр. 553—556. — Дрепер, ист. умн. развића Јевропе II. стр. 101, 126—131. Оба ова писца са реалног културно-историјског гледишта научно и објективно објашњавају природну неизбежност те црквенске моћи у извесној стадији цивилизације и чак и њене културне заслуге на таквоме ступњу развића. В. о томе такође: Buckle, Gesch. der Civilis. I. 2. Abth. где међу осталим на стр. 3. каже: „Иста та духовна или црквенска моћ, која је у доба незнања и необразованости очевидна благодет, постаје озбиљним злом у просвећеном времену."

политичком автократијом, насилним стапањем хришћанлука у једну велику јевропску теократију, а с' друге стране својом начелном противношћу свакоме умном напредовању. Та противност беше у природној тесној свези са самим поменутим материјалним интересима и светском моћи папства. То беше само вечни, вајкадашњи антагонизам међу вером и знањем, који се стално понавља у целоме току човечанског културног развића од старих времена до данас. Црквенска је власт већ инстинктивно осећала, да ће сваки интелектуални корак у напред, сваки већи полет науке, свака мена у мишљењу јевропског човечанства одмах задрмати вековима утврђене стубове њеноме светском господарству и с' тога је морала по нужди ради свога одржања да отворено стане у борбу са сваким научним и умним прогресом, који би се ма где појавио.[1] Разуме се да нама није овде задатак, да потанко и устопце пропратимо и излажемо ту веома интересну културно-историјску парницу међу црквом и науком редом кроз векове; ми овде с' том појавом имамо посла само у толико, у колико тај антагонизам сваке а посебице католичке цркве према научноме покрету и умноме образовању мораде бити такође један главни моменат, ради кога та средњевечна црквенска моћ мора да се уврсти у први ред антинационалних сила. У тој великој историјској борби за опстанак међу црквом, као старијом нижом формом умне екзистенције друштвене, и науком, као новом вишом формом умнога живота, црква је разуме се морала да се истиче као ималац свеколиког знања, што га може достићи ум

---

[1] „Два противничка начела — црквено и умно — изашла су тада једно против другог." Дрепер II. стр. 117. О томе сасвим природном антагонизму в. још веома темељите резоне и наводе у: Buckle Gesch. d. Civilis. I. 1. Abth. стр. 322—366. 2. Abth. стр. 3—5.

човечији, као непогрешан судија у свима питањима, која могу искрснути међу људима. Са свим неприметно и без икаквог спољног насиља испало је цркви за руком да целокупној маси побожног и правоверног хришћанског света улије то убеђење да свето писмо и црквене књиге садрже у себи све, што је човеку нужно и корисно да зна[1] и према томе онда свака друга световна филосфија и наука потпуно отпада и ваља да се укине. А како је тада још цела васпита и школа била у рукама попова и калуђера (по манастирима), то онда није тешко било одржати светину у таквој вери. Уз то је католичка црква то начело умне непомичности и противности сваком научном покрету још већма утврдила тиме, што је као што смо већ горе напоменули стално одржала латински језик као општи свети језик свега католичког хришћанлука. И доиста је то начело стабилности, које је папство радо било да овековечи у Јевропи, почивало поглавито на насилној употреби једног мртвог језика.

И докле је год трајала та автократска моћ папства и њоме влада латинског језика, дотле не могаше бити никакве знатније и развитије јевропске литературе, а док ње није било не могаше бити па неке развитије националне свести и мисли. Нема сумње да је Блунчли[2] умесно казао: „Национални покрет добио је поглавито своје импулсе (постицаје) од националне литературе, која посредује заједницу у мишљењу и осећању и проширује и умножава општу умну имовину.“ А кад то стоји, онда је сасвим јасно да таквога постицаја за националну свест и национални покрет није никако могло бити дотле, докле је год начелна душманка свакога литерарног прогреса,

[1] Hellwald, Culturgesch. стр. 433. и 434.
[2] Die nationale Staatenbildung u. der moderne deutsche Stat, стр. 11.

црква, била на вршку своје моћи и докле је год јединство цркве, а отуд и јединство силе искало, да латински буде свети и једини књижевни језик јевропски. У томе погледу каже Дренер: „Јединство религије значи јединство кроз један свети језик, и одсуство сваке посебне националне литературе.“[1]

Морали би се упустити у истина веома интересно и поучно али уједно и веома широко и пространо истраживање свију оних завојитих, чудно преплетених и компликованих путева и догађаја, који су најзад за собом повукли оно, што се обично у културној историји зове периодом еманципације од уза црквенско-религиозне тираније над човечанском мишљу, тираније која је по речима једног новијег културног историка „давила Јевропу као ноћна мо́ра.“ Но ми овде немамо ни места ни потребе, да се у таква опширна истраживања и описе упуштамо; довољно је да обележимо главне моменте. Обично се у историјама означују поједини обележени догађаји и моменти, о којима се каже да завршују једну велику периоду историјскога живота човечанског и отпочињу нову. Тако се онда тачно одељују једно од другога старо, средње и ново доба у „свемирној“ историји и обележи се управо тренутак, кад је једно престало а друго отпочело. Међутим ми мислимо да потпуно имају право они новији културни историци (Дренер, Хелвалд и др.), који кажу да се не може никако означити тачна и отсечна разлика и граница међу старим и средњим веком, а тако исто ни међу средњим и новим временом. По природи саме ствари тај прелаз из једне велике епохе у другу не може бити отсечан и тачно обележен, јер у томе непрестаном поступном развићу човечанства, које се никада не прекида и не застаје, нема ништа отсечно,

[1] Ист. умн. разв. Јевр. II. стр. 172.

напрасно, изненадно, него сви догађаји, ма колико важни и велики били, увек су последице многим давнашњим припремама тако, да ту постоји увек нужна каузална веза од догађаја до догађаја, од феномена до феномена и што дубље историјска наука својим испитачким погледом буде продирала у тамне углове и партије те историјске радионице, у толико ће све више износити на видик сасвим изненадну везу међу најудаљенијим и међу собом најнеличнијим појавама и догађајима[1]. По томе дакле у томе непрекидном реду и ланцу од узрока и последака, који сасвим тихо и неприметно прелазе један у другога у току векова[2], та тачно обележена подела светске историје у извесне отсечне периоде нема научнога културно-историјскога основа, него може само имати места у ручним и школским књигама о историји ради комотнијег и лакшег прегледа и учења.

Кад сад будемо промотрили неке опште узроке, који су у току времена тихо и понајлак извршили мену у умном и социјалном стању јевропског човечанства, онда нам не може ни издалека бити намера да у одмереном и скученом простору овакве једне расправе обухватимо и исцрпно набројимо све те узроке и културне феномене, како су се постепено један за другим и један из другога развијали, расли и радили те је помало умно и социјално стање јевропско дошло до те тачке, где се јасно и неминовно пока-

[1] Buckle, Gesch. der Civisation, II. 579—580. — Hellwald. Culturgeschichte стр. 623.

[2] Лепо је то Дрепер својим познатим прецизним начином изразио: „варијација човечанске мисли иде непрекидним редом: нове идеје ничу из старих, поправљајући их или развијајући, али никад не ничу саме из себе. Као и органским формама, свакој њих треба нека клица, неко семе. С тога умна фаза човечанства, кад је промотримо ма у ком тренутку, јесте склоп разних ствари. Она је везана с прошлошћу, сједињена са садашњошћу, и носи зачедак будућности“. (Ист. умн. разв. Јевропе, II. стр. 184.)

зивао призор друштва, које је израсло из дотадашњих облика својих, из правила живота свога. Форме интелектуалног и политички-социјалног живота, које су некада доликовале потребама и нејаком стању средњевечнога човечанства, те су форме сад већ постале престарелим анахронизмом, који се већ није више слагао са новим социјалним стањем, које се помало из старога развило и израсло. Настао је прелом у политичком и интелектуалном животу Јевропе; по Дреперовој подели у сукцесивне периоде то беше прелаз из доба вере у доба разума. Тај прелом и прелаз обележен је читавом низом веома важних појава и догађаја, од којих ћемо овде само неке као најкарактеричније напоменути. Пре свега ту долазе путовања и откривења на мору а нарочито открића Америке, што је за собом повукло веома замашне последице по индустријски, трговински а услед тога по целокупни социјални живот Јевропе, а да је то све морало утицати и на умни живот о томе нема сумње. Тек сад после тих откривења био је могућан неки већи полет индустрије, а упоредо дође светски саобраћај и светско развиће трговине. Тај индустријски и трговински развитак прибавио је све веће значење и све већу моћ једноме друштвеноме елементу, једној класи, која је сад у донде невиђеној снази поникла усред феудалнога друштва, а то беше становништво слободних градова, грађанство или буржоазија, у чијим се рукама сада почело концентрисати и нагомилавати богаство у покретноме капиталу. Образовање и развитак тих градских општина и буржоазије у њима беше већ заметак и квасац социјалне револуције у крилу самога феудалног друштва. У томе богатом грађанству поникао је жесток непријатељ феудалноме систему; ниже ћемо још о томе нешто проговорити.

Но пре него што је могло да се отпочне коначно растварање средњевечног политички-социјалнога строја морао

је свакојако претходити онај велики умни покрет, који је крчио себи пута по сили органског закона, над којим не могу имати моћи никакве владе ни власти човечанске, ма како иначе силне биле. Постакнут пре свега мухамеданском, арапском науком, која је из шпанског полуострва прешла преко Пиренеја у јужну Француску и Италију, тај је покрет добио нову храну са падом Византије, који је Јевропи открио наново стари класички свет у делима грчке и римске литературе, која су дотле у Византији понајвише затрпана лежала: стара класичка литература и њено сада тек поново отпочето изучавање утицаху пресудно на пробуђење новога научнога хуманистичког правца и тај хуманизам одмах је стао у отворену борбу са средњевечном богословском схоластиком, која већ беше изанђала и своју улогу изиграла. Под утицајем та два моћна импулса, арапског и класичког, ударен је темељ дубљем и слободнијем научном испитивању и коректнијој критици. Ово почело и развиће јевропскога доба разума и критике опет је јасан пример за расплодни пренос културних елемената, за принцип наслеђа у културном развићу. Како је било у преисторијском времену, то се наравно не може позитивно сазнати, но само хипотетички конструисати[1]; али што се више приближујемо историјским епохама, то све јасније разазнајемо, како је свака нација учила и примала од оних што су пре ње биле, другим речима, наследила културне елементе па их опет даље у наслетство предавала. Уз то је свака од своје стране у већој или мањој мери нешто допринела умложењу те културне тековине па и тај вишак за собом другима остављала. И тако је цела та цивилизација наших дана само сума тих појединих приноса, наслагање

[1] Као што су у новије доба са добрим успехом покушали већ поменути инглески писци Тајлор, Лебок, Беџхот и др.

тога од сваке нације извршеног културног рада и зато се с правом може казати да су хришћански народи наследници историјски преминулих и сарањених нација, који су то наслетство наравно својим сопственим радом умложили и прерадили, те зато без сумње надвишују своје минуле претходнике. То је од прилике оно исто што Бокл у течају свога разлагања на једном месту[1] примећује: „и ми ћемо доћи до неких резултата о размени идеја која ће по свој вероватности бити најзнатнији регулатор јевропских послова. То ће нам у многоме осветлити законе интернационалног мишљења и умнога покрета“ и т. д.

Не улазећи у занимљиви детаљ[2] тога умнога покрета, који је од прилике у 12. веку отпочео па онда незадржано ширио се и растао у средњевечној Јевропи[3], ми овде само то морамо напоменути, да су иза свега тога у крилу самога средњевечног друштва већ дорасли и ојачали били они елементи, који по природном закону сукцесивног културног развића беху одређени да разложе и оборе већ преживеле форме интелектуалног и политички-социјалнога живота јевропскога човечанства и да их замену другима, које су одговарале тадашњим друштвеним потребама и ступњу цивилизације.

Ту је скоро у исто доба отпочела двојака борба с једне стране против црквенске автокрације, а с друге стране против феудалнога социјалнога строја, јер као што смо већ

---

[1] Geschichte der Civilisation I, 2 Abth. стр. 209.

[2] Тај детаљ се налази разложен по научно-историјскоме методу у новијим епохалним делима о културној историји, што су их писали Дрепер, Бокл, Леки, Хелвалд и др.

[3] Чему је највише допринео један епохалан проналазак, који је баш у то доба дошао као још један силан покретач у томе процесу умне еманципације, а то беше проналазак штампе, који наравно беше од огромнога значења по распростирање и све већи полет умнога прогреса.

казали папизам и феодализам бејаху два основна типа, два основна облика, у којима се кретао интелектуални и друштвени живот средњега века. Та је борба завршила се падом једне и друге форме, једног и другога система. Умни покрет, који је у првоме реду војевао против умних окова црквенске автокрације, кулминисао је у Реформацији, великој умној катастрофи јевропској, која разуме се беше само уочљиви завршетак, тако да кажемо крајња ерупција онога растворног процеса, који је већ давно тихо али са неопходношћу природнога процеса радио своје дело у утроби средњевечнога друштва. Јер та је реформација само могућна била, пошто су јој претходили млоги други моменти, као примера ради да наведемо, брзи развитак индустријских класа, које су у сва времена биле мање приступне теолошким тежњама, мање подложне празноверици и лаковерју[1], те по томе а и по већој имућности својој млого спремније за примање нових научних истина и проналазака, за учествовање у живљем умном покрету, у опште дакле преставлају прогресивни друштвени елеменат; осим тога развитка индустријских класа још ћемо напоменути пробуђење духа дубљег испитивања и критике, затим презрење, што га је црква сама на се навукла својим сопственим унутарњим задевицама и трвењима и великом неморалношћу и поквареношћу свештенства од папе на доле — све су то били догађаји и појаве, које су реформацији пут прокрчиле и земљиште спремиле, из кога је онда она сасвим неопходно морала изнићи.

Реформација је дакле црквенску папску свемоћ, њен врховни међународни положај сломила и оборила и онда

[1] Зашто, то је међу осталима добро разложио Buckle, Gesch. der Civilis. I, 1 Abth. стр. 325—328. — В. још о томе W. E. H. Lecky Gesch. des Ursp. u. Einflusses der Aufklärung in Europa (превео с инглеског H. Jolowicz 1873) II стр. 83—85.

је у умноме погледу била завршена она епоха, која се обично у историјама зове средњим веком. Но осим знаменитих умних последица реформације нас се овде још нарочито тичу њене политички-међународне последице, а најглавнија се таква последица у томе састојала, што је сад тек могуће било говорити о неким самосталним, потпуно сувереним државама, као нужним носиоцима и органима или управо подметима међународнога права и правно уређеног саобраћаја: јер док је год трајала црквенска свемоћност и врховни интернационални положај папства, дотле просто није могло да буде потпуно самосталне државе са спољном и унутарњом суверености, пошто је над свима господарила римска столица. Реформација је и том политичком господарству цркве учинила крај и пошто је сада црква већ била ослабила, да није била више кадра управљати интернационалним пословима, то је на њено место дошла дипломација. То је обележено и тим фактом, што је сад већ латински језик престао бити владајућим дипломатским језиком у Јевропи.

Разуме се да ми овде са тим великим покретом, који се зове реформацијом, имамо само у толико посла, у колико је и он једна веома значајна и важна алка у ономе ланцу од појава и развитака, који су постепено у течају времена интелектуални и социјални облик јевропскога међународног друштва толико изменули, да је кроз векове затурена национална мисао најзад опет са дна народнога живота испливала на површину и почела добијати све већега међународнога значења. Зато дакле ми нећемо даље ни улазити у потању историју реформације, него ћемо овде само још нешто о њој напоменути, што показује како је већ у самоме почетку и даљем процесу тога реформаторског покрета национални, етнички елеменат почео да показује свој утицај и своје ново пробуђено значење. Чини нам се да је мало који не-

торик опазио и довољно оценио једну значајну околност при тој реформацији, а она се састоји у томе, што у реформацији донекле очевидно већ утиче и превлађује национални етнички моменат и да по томе није никако случајно, што је она баш у северној ђерманској нацији поникла и у целоме даљем своме току остала претежно ђерманским делом. Карактеристично је збиља, да су само народи ђерманске расе и крви реформацију усвојили и стално одржали, док напротив ниједна друга нација није могла стално да се отресе католицизма. Романске нације у Италији и Францеској при свим реформаторским покушајима ипак најзад остадоше у огромној већини католичке; па то преовлађивање етничког момента у реформацији беше од толиког утицаја да се н. пр. у великој Британији два национална елемента Келта (Ирци) и Ђермана (Инглези), ма да су одавно заједно живели, одмах поцепаше у католике и протестанте. Па тако исто и код народа словенске крви не могаше да продре реформација, јер Чеси при свем хуситизму и Пољаци остадоше претежно католици[1].

Пошто је реформација своје дело извршила, папску међународну автокрацију сломила, те државе као што смо

[1] Тај утицај етничког елемента у реформацији добро је означио, Hellwald, Culturgeschichte стр. 684—5. — А такође и Дрепер Ист. умн. разв. Јевропе, II, стр. 185, примећује говорећи о процесу и ходу реформације: „Овој разлици између севера и југа ваља приписати не само особиту географску поделу вере која се одмах показала, него и брзо и нагло ограничење реформације у ужем смислу ове речи.“ Затим још помиње о „одмерној и коначној подели севера и југа између протестаната и католика“. Као што смо већ горе у једној примедби напоменули, Дрепер према своме општем начелном гледишту доследно објашњава сваку појаву претежно упливима спољне физичке средине као климата, земљишта и т. д. Према томе он и процес и ход реформације своди на климатске разлике не обзирући се ни мало на етнички момент. То је исто он покушао у једном своме спису о Америци где је једино климатским упливима објашњавао исход последњег грађанског рата.

већ казали добиле прилике да користећи се тим покретом добију своју самосталност и сувереност и стресу окове црквенске власти, онда је у унутарњости самих тих сада спољно ослобођених држава отпочео одмах један преображајни процес који је разуме се у тесној вези био са већ описаним умним покретом, а коме је био крајњи резултат — пад феудалног система. Већ смо казали да је у становништву градова, у имућном и слободном грађанству (буржоазији) поникао жесток противник феудалноме строју. С друге стране су и краљеви, владаоци појединих држава вечно имали борбу са силним и моћним великим властелством, које је задобијало све већу моћ у држави и државним пословима тако да је најзад и само краљевство постало сенком и играчком у рукама силне властеоске дружине. У томе је погледу један новији писац добро казао о феудалној држави: „Само је аристократија јака и слободна, краљевство је истина богато у частима, али сиромашно у државној моћи, а народ је спречен са свију страна у природноме развићу својих сила".[1] Није дакле чудо што је краљевство сасвим природно ишло за тим, да се тога силнога властелства отресе, да његову већ и сувише велику моћ сломи и себи потчини. Монархија је у тој својој борби са властелством нашла веома моћног савезника баш у већ поменутоме становништву слободних градова, у буржоазији, која је по самим интересима

[1] Bluntschli, Allgem. Staatsrecht, I. Bd. стр. 344—5. — На тако исто Alfr. Maury, L'administration française avant la révolution de 1789. — I. Les origines de l'administration royale (Revue d. deux mondes, 1 oct. 1873) стр. 583 каже о великим властелима (les grands feudataires): „Quoique ceux-ci dussent au monarque foi et hommage, et fussent en certains cas justiciables de l'assemblée de leurs pairs, le roi, qui la présidait, n'était en réalité que le premier des barons de son royaume, en sorte que le domaine royal offrait sur une échelle un peu plus étendue la même organisation que les domaines des vassaux".

својим и по положају своме морала бити противник феудалној аристократији. Не можемо се овде упуштати у то интересно културно- и правно-историјско питање, како су ти градови са њиховим слободним грађанима постали усред феодалнога друштва, али толико тек свакојако стоји, да су у то време градови по целоме правцу свога живота и строја, по духу који их је провејавао престављали начелну супротност према дотадашњем феодалном политички-социјалном систему и управо били све више напредујући заметак новоме грађанском друштву, које беше одређено да наскоро замени већ остарели и преживели феодални друштвени строј[1]. Далеко би нас одвело кад би хтели ту начелну супротност међу градским и феодалним друштвом потанко и подробно да обележимо, но само ће мо то напоменути, да је пре свега тек у правноме и политичком устројству слободних градова изишло на среду начело личне правне способности на супрот феодалноме принципу правне способности везане за наслетство и државину земље: у опште дакле градови тада беху једина уточишта и огњишта слободе на супрот феодалном подаништву и тиранији. Осим тога се у тим градским општинама практички па и теоријски развише нова начела политичке управе. Власт пре свега ту постаде одговорном јавном дужношћу, а не просто приватним правом појединих привилегисаних људи и породица, као што су је феудали сматрали. Све већи полет трговине и заната, умно образовање, ново оживела студија римског права, сложнији односи и нове потребе, сасвим непознате примитивноме

[1] О томе значењу грађанства на крају средњега века в. међу осталима: Riehl, bürgerl. Gesellschaft, стр. 195—217. — Bluntschli, Allg. Staatsrecht, I, стр. 120—127. — Buckle, Geschichte der Civilisation, II, стр. 168. — Hellwald, Culturgeschichte стр. 580—583. — Giraud Teulon, Royauté et Bourgeoisie. — E. Petsche, Geschichte der Geschichtschreibung, стр. 155—6 — Градовскiи, Нацiональныи вопросъ, стр. 247 и др.

„газдинству“ феодала, изазваше нове струке и гране администрације. Нова организација судова, нове административне уредбе, боља финансијска управа — све је то поникло у градовима. Свакојако дакле грађанство, које се тада још није делило од осталога народа, беше у тој фази културног и политичког развића свежи елеменат и преставник слободе и умнога прогреса напрема исквареном и изанђалом феодалном поретку.

И тако дакле настаде политички-социјална борба за опстанак међу удруженом монархијом и буржоазијом с једне и феодалним властелством с друге стране. Та се борба није у свима земљама једнаким начином окончала и једнаке резултате за собом повукла, разуме се зато, што није свуда под једнаким условима вођена, тако је н. пр. у Енглеској због особених околности и односаја друкчије испала но на континенту јевропском. Но осим тих изузетака у главноме је из те борбе прелазно изишла као победилац монархија. Монархија је то учинила помоћу самога народа, коме је тада само то главно било да се ослободи несносних и мрских феодалних тирана и који је по томе монархију сматрао као свога ослободиоца, као што је то у тадашњим околностима у ствари доиста и било[1]. А тај народ, који је тада тек изишао испод феудалне мамузе и бича и тек отпочео да живи нешто мало слободнијим личним и економним животом, тај народ разуме се да није у то доба још могао бити толико политички и умно развијен, да тражи за се још и нека виша политичка права и слободе и помишља на ограничење и саме монархијске власти. А грађанство у варошима, које је тада претстављало умно и политички развитији део народа, беше као

[1] У нашем веку пред нашим се очима та иста историја разуме се у нешто друкчијем облику поновила у Русији, и за мужике је цар руски доиста у томе погледу „цар ослободитељ“.

што смо видели такође сасвим природно уз монархију а против феодалне аристократије. Међутим су и сами монарси испочетка градове заштићавали у њиховим правима и слободама.

Победа монархије над властелством повукла је за собом међу осталим и ту последицу, да је сада морала престати самостална, скоро суверена управа и јурисдикција појединих властела на њиховим добрима а на место властелских чиновника дошли су наравно краљевски чиновници, који су у целој држави у име монарха узели управу и јурисдикцију у своје руке. Из тих краљевских чиновника развило се оно, што се зове бирокрација а њоме морађе сасвим природно доћи централизација политичка и административна[1]. На место некадашње „феодалне анархије" и сувише велике раздробљености државних функција, о којој смо горе говорили, дође сада као природна реакција друга крајност, а то је централизација целокупне државне управе у рукама монарха посредством бирократских органа. У тој централизацији најзад мало по мало утонуше и муниципална права појединих градова и тако је све најпосле стојало усредсређено у апсолутној монархији, која је сад настала као пролазна културна и социјална фаза иза пада феодализма.

На постанак и оснивање апсолутне монархије имадоше осим других у главном већ поменутих околности нарочито још уплива и римско-правне традиције, које су се са студијом римскога права опет наново пробудиле у јевропском државном животу. Ту се нарочито морају напоменути француски т. и. легисти (légistes), којим су се именом звали познаваоци римскога права. Пошто то беху тада најобразованији правници, то су се наравно из њих

[1] В. о томе целоме развићу опширније: Tocqueville, L'ancien Régime et la Révolution. — Alfr. Maury, Les origines de l'administration royale. — Buckle, Geschichte der Civilisation, I, 2 Abth. стр. 108—112. и др.

највише рекрутовали краљевски чиновници и судије, а они напојени духом империјалистичке римско-правне доктрине сложки радише на томе, да француску монархију поставе на старе основе римскога ћесарства. Тако они основаше теоријску и практичку школу владавине, у којој беше врховно начело јединство, нераздељивост и апсолутна државна моћ краљевства, што су они све под именом суверене власти обухватили. Свакојако се дакле види, да је теоријски и практично са апсолутном монархијом морала већ природно бити везана централизација свега државног покрета и управе. Томе су свему ти легисти веома много допринели, јер су они тада у теорији и у практици владали[1]. Старо начело римскога права из времена царевине које гласи: quod principi placuit legis habet vigorem (што се ћесару допада, то има силу закона), то начело опет ископаше из старинског пепела и прогласише као неопходан државни принцип. Са апсолутном владом и централизацијом беше већ основана и теорија о државној свемоћности, која је са поменутим политички-социјалним фактима заједно морала поникли и која је доиста обладала у 17-ом и 18-ом веку. Као што је за време средњега века држава била атомистички раздробљена небројеном множином засебних правних сфера и кругова, те је у тој шареној множини и сама њена мисао скоро сасвим утонула и изгубила се била, тако је сад опет теорија учинила скок у другу крајност и није допуштала више никакву самосталну, испод државног утицаја и државне самовоље изузету правну сферу. И само се приватно право већ схватало као продукт државе и по томе потпуно подложно благом расуђењу и вољи државне моћи.

---

[1] То међу осталима напомиње и Toqueville, La démocratie en Amerique, I. стр. 307 где каже: „Le goût de la centralisation et la manie réglementaire remontent en France à l'époque où les légistes sont entrés dans le gouvernement“ etc.

Ту се дакле опет сусретамо са оним општим законом акције и реакције, који се непрестано јавља и понавља како при свима анорганским и органским појавама, тако и у постепеном развићу социјалнога живота. Немамо места да то овде опширније доказујемо[1]. И са те стране онда доиста имају право они писци, који кажу, да се човечанство у целоме току свога историјског живота непрестано креће у супротностима и противуречностима, које једна другу замењују, а те су супротности поникле из природних мотива, природа их је дала и створила[2]. Један је новији писац то нарочито обележио казавши: „Човечији дух у супротностима (противностима) напред корача и кад посматрамо развиће, било индивидуа било нација, ми ћемо наћи, да се ток њихове историје састоји управо само из низа од реакција, које једна за другом долазе[3]“.

Овај историјски прелаз из феодалне државе у апсолутну монархију извршен је истим природно-историјским факторима са незнатним изузетцима на целоме копну јевропском разуме се са већом или мањом брзином, где пре а где доцније. И кад је у Француској, где је апсолуција свој вршак достигла, Луј XIV у својој познатој изреци најпрецизније изразио есенцијални карактер тога политички-социјалног типа, онда та изрека није само изражавала карактер тадашње француске монархије, него општу основну мисао целе те политички-социјалне периоде. Један је од тих апсолутних монарха из тога доба т. н. просвећеног деспотизма (despotisme éclairé), а то је Фридрих II. прајски напоменуо баш и сам

---

[1] О томе закону акције и реакције и о аналогији органског и социјалног развића у томе погледу говори доста опширно већ више пута наведени: P. v. Lilienfeld, Gedanken über die Socialwissenschaft der Zukunft, II Theil. Die socialen Gesetze, стр. 311, 359, 413 и т. д.

[2] То нарочито тврди и доказује Hellwald, Culturgeschichte, стр. 552 и на другим местима.

[3] В. J. v. Eötvös, Die Nationalitäten-Frage, стр. 15.

у своме „Антимахиавелу“, како се сви монарси велики и мали потпуно угледају на Луја XIV. Међутим то не беше само неко мајмунисање и угледање просто по неком ћефу и личноме расположењу, него то беше уједно израз онога доба, израз тадашње социјалне периоде, иначе та појава не би могла бити тако општа. И доиста су све земље, у којима беху од прилике исти елементи јевропско-хришћанске културе, саграђене на основама старе грчко-римске цивилизације, све су те земље прошле у своме развићу у главноме истим путем, који смо ми овде летимично карактерисали. А колико су наслеђени културни елементи старога света дубоко уткани били у организам јевропскога друштва и утицали још једнако на облик његовога политичко-социјалнога живота, то се види и по томе, што иза подужег прекида за време феодалне периоде, они на крају те периоде опет излазе на видик, те помажу рушењу средњевечног феодалнога поретка с једне стране тиме, што слободни градови, у којима као што смо видели управо потиче квасац новоме грађанском друштву које беше одређено да обори и замени феодални систем, што дакле ти слободни градови беху извесно наслеђени заостатак старе цивилизације, беху наставци старих римских муниципија[1]; а с друге стране тиме, што се у апсолутној монархији, другоме историјскоме фактору при обарању феодалнога поретка, по некоме тако да кажемо историјскоме атавизму опет појављују црте и атрибути некадашњег римског ћесарства, као што смо то горе већ напоменули.

[1] То се види већ и по томе што се први градови са већом муниципалном слободом у самим почецима средњега века налазе у Италији и јужној Француској, дакле онде где су их сами Римљани већ основали били. В. о томе: Bluntschli, Allg. Staatsrecht, I, стр. 123. — Hellwald, Culturgeschichte стр. 581—582. — Ferd. Béchard, Introduction au droit municipal moderne (Paris, 1869) стр. 161—163, који међу осталим каже: „Les Romains, nos premiers maitres en droit municipal“ etc. — Giraud Teulon, Royanté et Bourgeoisie, стр. 5 и др.

Овом ћемо приликом овде нешто мимогред споменути о нашој српској држави средњега века као пример, како је збиља при подобним социјалним и културним условима и у њој унутарње социјално-политичко развиће пошло истим путем, као и на јевропском западу, ма да је она прерано свршила свој самостални државни живот и потпала под азијатског освајача. Нема сумње да је и српска држава носила на себи средњевечни сталешки карактер на извесним феодалним основама. Ми се овде за сада не можемо упуштати у расправљање те историјске контроверзе, да ли је старо српско властелство било баш оно исто, што и западна феодална аристокрација или је оно постало на неким другим посебно националним или опште словенским основама. О томе ћемо можда на другоме месту имати прилике опширније да проговоримо. Питање још није потпуно расветљено и решено, колико је бар нама познато. Најновији писац о српској историји, Калај[1], истина тврди да српску аристокрацију средњега века не треба никако бркати ни упоредо стављати са западно-јевропским феодалима, али напротив старији историк Енгел, па онда Шафарик и Маћејовски[2] налазе у српској држави у главноме оне исте феодалне односе и иста феодална властелска права и дужности, као и у осталим западним државама средњега века, разуме се с неким разликама у појединостима. У осталом ма како се то питање решило, ипак то свакојако стоји, да је у тадашњој српској држави као и у другим земљама постојало велико и моћно властелство, које се оснивало на државини земље, на властеоским баштинама и које је имало

[1] В. Benjamin v. Kállay, Geschichte der Serben von der ältesten Zeiten bis 1815 (с мађарског превео проф. Schwickert, II Heft.

[2] В. о томе P. J. Šafarik, Geschichte der südslavischen Literatur III, d. serbische Schriftthum, I Abth. стр. 36, 44, 52 и 54. — Маћејовски, Историја словенских права (српски превод дра Ник. Крстића) I. стр. 122—124.

пресуднога уплива у државним пословима тако, да краљ управо излази већином само као њихов најстарији друг[1]. Шафарик у томе погледу са свим основано примећује: „они (властели) у самој ствари беху прави покретачи свега политичког живота нације. У њиховим је рукама била судбина владаоца и народа. . . . Немањићи се у домаћим изворима више пута појављују само као извршиоци закључака бојарских“. Разуме се да је и ту дакле морала настати борба између краљевства и властеоске дружине и најзад се у Душану монархија већ јавља као победилац над властелством и Душан венчавши се за цара „основа у управи самовласност и једнодржавност“ као што Мајков каже. Тиме беше унесено у унутарњи живот Србије самодржавно начело на супрот старинским дотадашњим племенским уредбама и раздробљености државних функција у властеоским повластицама. А да се међу елементима и постицајима, који унутарњи развитак у држави српској постепено доведоше до те тачке, налазе опет међу осталим и римско-правне идеје и традиције, подобно ономе што видесмо на западу, то можда многоме не би вероватно изгледало, а ипак је тако. Да су на унутарњи живот Србије имала уплива државна начела суседне Византије, о томе нема сумње, само што тај уплив није био у сва времена једнакога обима и интензивности. Да је у српској држави средњега века било познато римско право како у оригиналноме тексту, тако још већма у грчкој византијској преради то међу осталима тврди Маћејовски[2], а то је и врло

[1] Мајков, Историја српскога народа, стр. 58: „властели сећајући се старине, највећма се мешајући у раздоре међу Немањићима бивши краљевски саветници и друговн“ и т. д.

[2] Историја словенских права, I, стр. 277 где Маћејовски баш нарочито напомиње, како је право Јустинијаново не само познато било у Србији, него да су се свештеници (које су за савет питали у правним а особито породично-правним питањима) њиме чак служили у сумњивим правним случајевима, јер је оно са византијском

вероватно, чему може да служи као потврда и та околност, што се у старим рукописима из доба нашега самосталног државног живота а и у некима из доцнијег времена (15. и 16. века) налазе међу осталом садржином и изводи и одломци из Јустинијанових правних зборника.[1]

Али се највећма по нашем мишљењу огледа уплив византијских државних начела и установа у самим Душановим уредбама и његовој унутарњој државној радњи. Сама мисао Душанова о власти, којој краљевско име не беше довољно нити је у њему било довољно места за све оно што је та мисао обухватала, сама дакле та мисао његова показује јасне знаке византијског уплива већ у томе, што се он услед те мисли „назва царем у једнаком смислу са царевима грчким".[2] Затим је, као што Мајков и Шафарик нарочито напомињу, преобразио двор и управу према грчкоме, што сведоче понајвише грчки називи нових дворских и државних звања и достојанстава. Свакојако је дакле имао пред очима византијско императорство кад је узео сву власт у своје руке и тиме оборио дотадашње значење властелства[3]. Међутим криво би нас разумео, ко би помислио, да ми тиме хоћемо да кажемо, да је византијски утицај био једини и искључиви узрок Душановим унутарњим државним преображајима и целој његовој унутарњој радњи. То би било погрешно и једнострано. Ми смо и у овој расправи на више места већ напоменули, да је политичко и социјално развиће ма које државе или нације свагда продукт неке суме аге-

---

василиком (најглавнијим правним зборником у византијском царству после Јустинијановог) у тесној свези било. Разуме се да је у тесној свези било већ и по томе, што велики део садржине у тој василици не беше ништа друго до грчки превод и прерада Јустинијановог римског права.

[1] В. о тим старим рукописима и њиховој садржини Šafarik, Gesch. der südslav. Literatur, III, 1, стр. 221 и 225.

[2] Мајков, Историја српскога народа, стр. 59.

[3] О томе добро разлаже Мајков, у нав. д. стр. 53—56, 58, 59, 69 и 137. — Šafarik, стр. 23.

ната и чинилаца, који у скупу своме раде на ток и облик тога развића те производе известан резултат. Задатак је културнога историка и социолога, да све те разне агенте и чиниоце пронађе, јачину и правац њиховог утицаја испита, те тако сам резултат објасни. У колико у разним друштвима постоје исти услови и елементи, у толико ће се опажати сличност и аналогија у њиховоме развићу и то онда значи да та друштва или нације стоје од прилике на истоме ступњу културе и унутарњег социјално-политичког образовања. Но ипак та сличност не може бити тако потпуна да не би понегде у већој или мањој мери излазиле на видик поједине особине и модификације у свакоме друштву као производи неких засебних спољних или унутарњих (етничких) утицаја и елемената. Упоредно проматрање и изучавање разних друштава по заједничким цртама и по особинама њиховога развића, то је неопходан и користан посао науке и баш зато данас све већма облађује већ поменути реално-компаративни метод у историјској науци.

Са овим летимичним и веома површним свраћајем на извесно доба наше домаће средњевечне повеснице ми хтедосмо бар у мимогредним напоменама да укажемо на то, како на истоку јевропском српска држава у то доба у своме унутарњем развићу није ни мало изостала била иза савремених ђерманских и романских држава, него је стајала с њима на истоме културном ступњу показујући у главноме исти ход и исте суштинске црте у сукцесивним фазама свога државног живота, који најзад као и на западу једну своју епоху завршује победом самодржавне монархије и то под узгредним утицајем истих римско-правних традиција и начела, која су и на западу теоријски и практички потпомогла и утврдила победу монархије. Јер о томе нико неће сумњати, да византијске уредбе и државна начела, која су као што смо видели у неколико утицала на

унутарње развиће Србије под Душаном, нису била ништа друго но у грчку одећу обучена државна начела и установе некадашњег императорскога Рима, пошто је Византија очевидно била само источно издање и наставак римске империје. Српски је дакле народ још у својој средњевечној историји изишао на среду не само као једна етнолошка група, као племе у генетичком смислу, него као државно формисана и развита **нација** у историјско-политичком смислу, која у своје доба стоји потпуно упоредо уз ђерманске и романске културне нације.[1]

Дошли смо у овоме своме разлагању до оне периоде, која се обично у књигама о историји означује као завршетак средњега века, а почетак новога доба. Ми смо горе означили оне силе и факторе у средњевечноме друштву, који су спречавали пробуђење и развиће националне идеје. Нема сумње дакле да је баш та националност и национална мисао морала поникнути у облику **реакције** против тих гореозначених фактора, и сила, као што ће нас о томе уверити ма и површан поглед на доцнију јевропску историју. Кад је феудализам већ изанђао и опао био, кад су му пређашње добре стране сасвим нестале а само зла ње-

[1] „Que les Serbes ne composent pas **une peuplade**, comparable à celle des Maronites du Liban, mais un **vrai peuple**“ H. **Thiers**, La Serbie, son passé et son avenir. стр. 146. и 147. где се налазе још и друге веома основане историјске напомене о тој ствари. — Уз то што смо у тексту у кратко навели о аналогији међу током развића и државни српској и осталим државама, имамо још само то да додамо, да се ипак при свој аналогији једна особена црта српског или ако хоћемо словенског националног карактера огледа у томе, што монархија побеђујући и усредсређујући сву власт у својим рукама ипак у исто се доба везује **писаним закоником**, као што беше Душанов законик, Казимиров вислички статут у Пољској, чешки законик Карла IV. и Судебник Ивана III. у Русији. У томе се огледала нека жица законитости и демократизма, која је на дну словенског националног карактера. Ту већ није могла при свој самодржавној власти да се развије апсолуција до тога ступња, какав се појављује н. пр. у француској монархији Луја XIV. и добија израза међу осталим и у правној пословици: Qui veut le roi, si veut la loi.

гова заостала била,[1] те је пао под ударцима монархијске власти, онда то монархија очевидно сама собом не би могла трајно учинити, да није, као што смо већ напоменули, у исто доба из дубине самога националног живота реагисала против феодалнога поретка инстинктивна мржња и одвратност самога народа према њему,[2] која је добила свеснијег и јачег израза у тада најразвитијем и интелигентнијем делу тога народа, у грађанству. Кад је дакле монархија бескрајну раздробљеност националнога живота ујединила и концентрисала у чвршћу целину, онда су нестали они силни васали са скоро сувереном влашћу у својим областима, а изишао је на среду монарх као преставник националне целокупности, као глава целе нације, јер је властелство као нека нарочито привилегисана дружина престало стојати као клин, као заслон између краља и народа. Оно је као засебна дружина са својим оделитим користима престало, и чланови му стадоше у ред са осталим народом што се тиче поданичког положаја према монархијској власти.[3]

Нема сумње дакле да је тај чвршћи и централисани државни и управни систем апсолутне монархије са видљивим и моћним носиоцем државне целине на врху морао

---

[1] в. Spencer, Einl. in d. Studium d. Sociologie I. стр. 193. — Ferd. Béchard, Jntrod. au droit municipal moderne, стр. 12.

[2] Зашто је народ тада морао већма мрзити мале феодалне тиране и цео феодални поредак, него што се бојао ма и самодржавне власти националнога монарха, томе су узроци добро разложени у: Guizot, Essais sur l'hist. de France V. Du caractére politique du régime Féodal, из чијег се резоносања о томе кратак извод налази и у Bluntschli, Allg. Staatsrecht I. стр. 346. — В. о томе још и: Petsche, Gesch. der Geschichtbeschreibung, стр.

[3] То је оно што је Мајков добро означио посебице за српску државу под Душаном казавши: „Изједначивши све редове у народу пред врховном влашћу једнаким поданством, Душан је одредио различне грађанске дужности и права." Тиме разуме се није казано то, да су сада сви ти редови и иначе у целокупном своме државном и социјалном положају једнаки постали; напротив остале су многе још поједине привилегије властеоске, затим првенство при државним звањима, дворској служби и т. д. само су се у поданству према монарху сви изједначили.

јако порадити на развиће осећања неке јаче националне солидарности и заједнице у самоме народу: стопивши донде расцепљен и расплинут политички живот у једну чврсту политичку форму и обухвативши га мрежом усредсређене једнолико удешене администрације, монархија је учинила, те је сад лакше но пре тога целу ту уједињену нацију могло да прожме једно национално осећање и једна национална мисао. То беше тако исто природна последица централизације и апсолутне монархије, као што је ова као прелазна фаза и природна реакција морала доћи иза феодалне анархије. То беше доба, где су видно изишле на среду историјско-политичке нације као целине.[1]

Но пре тога свакојако је морао тихо и мало по мало да се изврши један тако да кажемо физиологијско-историјски процес у унутарњости самих појединих земаља, који је спремио природну основу за поменуту формацију историјско-политичких нација, а то је асимилација племена, амалгамисање разних племенских елемената, који су се нарочито од велике сеобе народа један уз другога и један над другим у облику освојача и потчињене масе у већини јевропских земаља наслагали били, те су се под упливом заједничког живљења, укрштања и помешаја крви, утицаја освојача на освојену масу и обратно при довршетку тога природног процеса већ образовали обележени национални типови са ново-јевропским језицима. Из Британаца, Англо-Саса и Нормана образовали су се Инглези, који већ

[1] Колико нам је познато од прилике исту мисао изричу: Holtzendorff, Le principe des nationalités et l. litterat. italienne du dr. des gens, стр. 96. „Car il n'est pas douteux que l'élément subjectif de la nationalité, se composant des matériaux historiques qui lui servent de base, ne soit essentiellement un produit des formes gouvernementales centralisatrices et de l'absolutisme monarchique.“ — F. Béchard. Introd. aux dr. municip. mod. стр. 11: „la politique royale commence cette grande oeuvre dé l'unité nationale.“ — Градовскій, національный вопросъ, стр. 247.

имађаху свој засебни национални језик за све слојеве друштва.[1] Франки, Бургунди, Вестготи са старим још од Римљана покореним и романисаним Галима сливају се у један **француски** народ; из пређашњих многих племенских језика излази француски као општи национални и литерарни језик; у Италији многобројни које домаћи које унесени дијалекти, оставши без централног језика после пада Рима, стапају се у ново-италијански језик, којим већ за целу талијанску нацију говори Бокâчио, Данте, Петрарка и т. д. Тако је, нешто пре или доцније, било и по осталој Јевропи.[2] Јер о томе нема сумње, да су све данашње културне нације мање или више смеса разних племенских и етнолошких елемената, те је по томе данас биолошка бесмислица говорити о некој сасвим чистој непомешаној нацији.

На тај таким природно-историјским процесом спремљени и груписани етнички материјал дејствовали су већ поменути културни и политички фактори, који су ишли упоредо са тим процесом и који су једно за другим сломили феодализам, поколебали и оборили свемоћни авторитет папскога престола, положили темељ вероисповедној слободи, дали маха пробуђењу и развићу литературе на засебним националним језицима и разрадили основна начела новога државно-социјалнога строја, који је у први мах изишао на среду у облику централисане апсолутне монархије. Ова је у то доба, у тој стадији културно-по-

---

[1] В. о томе како и кад су се у Британији племена измешала неколике згоде сведоцбе наведене у **Buckle**, Gesch. der Civilis I. 2. Abth. стр. 103 и 104. прим. 25.

[2] в. о томе међу осталима: **Hellwald** „Culturgesch., стр. 544. — Національный вопросъ, стр. 245 и 246. — **Токвиљ**, о демократији у Америци I. стр. 32. јамачно тај исти природно историјски процес има на уму казујући: „У време кад се јевропски народи искрцаше на прибрежја новога света, црте њихова карактера беху већ јасно означене. **Сваки од њих имађаше засебну физиономију**“ и т. д. — P. v. Lilienfeld, Ged. üb. d. Socialwissenschaft der Zukunft II. стр. 281—288.

литичке историје имала своју прелазну историјску улогу. Бистри и оштроумни политички философи и посматрачи као што су Токвил, Беџхот, Иполит Паси, Стајн и др.[1] који фино и са философском објективношћу и дубином испитују и проматрају елементе и силе, које у разним својим комбинацијама крећу и владају социјалним развићем, веома су добро опазили, како је та апсолутна монархија имала своје доба, кад је она представљала у самом друштвеном стању основану пролазну стадију у социјалном животу јевропског културнога света. О томе би предмету могло бити веома интересног научнога разлагања, као што у опште та тема о формама владе спада међу најзначајније проблеме државне науке и социјалнога живота и то проблеме, о којима говор још ни издалека није свршен у данашњој политичкој философији. Но нама овде није место да о томе говоримо. За нас је овде довољно да само још толико напоменемо, како већ та околност, што је од прилике у почетку 17. века **на целоме копну јевропском** владала мање више апсолутна краљевска власт на развалинама олигархијске и феодалне слободе средњега века, како та околност довољно показује, да таква општа историјска појава није могла бити производ случаја или ове или оне личности, него природни продукт самога социјалног стања и закона, који друштвеним покретом владају.

Не улазећи у потање испитивање свију узрока тој појави ми свакојако мислимо да нећемо погрешити, ако међу понајглавније узроке њене уврстимо сам ступањ умнога развића, на коме тада још беше **маса народа**. Доиста, о томе

[1] в. Токвил, о демократији у Америци I. стр. 50 и 51. II. стр. 86. 92. 190 и 191. —. W. Bagehot, Englische Verfassungszustände (The Engsish constitution) нем. превод изишао г. 1868. стр. 60 до 122. — Hippolyte Passy, Des formes de gouvernement et des lois qui les régissent (Paris 1870.) стр. 377—388. et passim. — Lorenz Stein, Königthum, Republick u die Souveranittä der franz-Gesellschaft и др.

нема сумње, да је апсолутно краљевство имало свој најглавнији наслон у тој народној маси, као што смо већ напоменули; јер је тада тај краљевски апсолутизам од масе сматран као „загладилац свију претрпљених зала; он је заштитник права, потпора угњетених и оснивач реда; народи се успавају у трепутном благостању које он производи.[1]“

Докле је претежна већина, управо маса народа тако расположена била и таквим се осећањима руководила, дотле су опет из средине трећег, грађанскога реда по варошима поницали баш они легисти, администратори, судије и финансисти, који су корак по корак утврдили свемоћност краљевске власти и сковали јој оружје против још заосталих трагова феодалне властеле, која је и грађанству тако исто мрска и несносна била, као што смо већ напред напоменули.[2] Најзад и само то властелство побеђено и изгубивши свој независни положај заборавља своју негдашњу утакмицу и сукоб са монархијом, те из својих замака иде већином на двор монархов, да ступи у дворску службу, да вуче пензије и т. д.

И тако се види, како је из социјално-политичких елемената, које је већина јевроп. држава из средњега века наследила, из поделе реалне друштвене моћи и заједнице интереса међу тим елементима у прво време једино неограничено краљевство могло да поникне као највећа друштвена и политичка моћ. И зато је оно сад тим под његовом влашћу централисаним нацијама било видљиви носилац и симбол националнога јединства и независности, јер је тим нацијама према њиховом образовању требао такав символ.[3]

---

[1] Токвиљ, О демократији у Америци II. стр. — Веома добро разлажа ту ствар; такође W. Bagehot, Engeische Verfassungszustände.

[2] В. још Ф. Ласал, о суштини устава, стр. 24. и 25.: „Растење градског становништва долази испрва монархији у прилог, јер интереси градског становништва противни су племићским интересима“ и т. д.

[3] Токвиљ, О демокр. у Амер. II. стр. 86. то такође напомиње: „Било је народа који су тако рећи оличили отаџбину и који су је гледали

Ми смо до сада летимично и у крупним цртама пропратили тај спори, завојити а ипак извесним историјским законима обележени ход, којим је национална и међународна историја ишла, почевши од давне древне прошлости па до почетка т. н. новога доба. Два пола, међу којима се та историја културнога, правнога и политичкога живота у дугоме току векова непрестано креће, две тако да кажемо поларне идеје, које у светској историји вечно као прилив и одлив једна за другом долазе, једна другу смењују, то су идеја народности, националности и идеја интернационалности или универсалности. То се показало и у овом нашем површном прегледу. Дошли смо до епохе, у којој је национална мисао под плаштом и у облику апсолутне монархије опет једном обладала и потиснула мисао универсалности, која је у средњем веку представљена била појединим универсално-монархијским покушајима, а поглавито вековним међународним приматом папства, док је национална идеја изгубила се била у витешком космополитизму и унутарњој раздробљености феодалнога друштва. Но ми се ипак налазимо тек у првим тренутцима новога поницања и појављивања националне идеје. Она још не излази на среду као самостални политички принцип, него сливена и прикривена династичким интересима владајућих домова. И ма да је апсолутизам испочетка излазио и као представник националног јединства и независности и ма да су апсолутни монарси у прво време штедили популарне корене своје власти, својим начином бринули се за опште интересе друштвене и понеко добро учинили, ипак се наскоро показало, како се пре или после свака концентрација власти у једној руци мора неизбежно и природно изметнути у з л о-

---

у владаоцу. Они су дакле пренели на њ један део осећања, из којих се отачаствољубље састоји; они су се гордили њег. победама и поносили се њег. силом.“

употребу те власти. Уз то су услед проналаска пушчанога праха и још неких других узрока уведене стојеће војске у рукама апсолутизма постале веома згодним и примамљивим средством, да још већма утврди своју власт, да мало по мало сасвим заборави и забаци националне интересе, те да најзад династички интереси искључиво овладају у државној и међународној политици, којима су онда изазвани они крвави освојачки ратови и ратови око владалачкога наслеђа који испуњаваху цео 17. и 18. век.

Осим тога се показало, да са падом феодалног државног строја под ударцима монархије нису ипак изгубили се и пропали сами феодални појмови и погледи на државу и јавно-правне одношаје. Они су се одржали у апсолутној монархији. Национална се мисао опет сасвим изгубила у властољубивој борби апсолутно-монархијских интереса. Она се тек пробудила у нов живот и добила ново значење у епоси, која је отпочела великом француском револуцијом. Ту ступамо у 19. век. Како национално начело стоји у томе веку, како је оно дошло до свога данашњег значења и какав му је одношај према начелу општега гласања (плебисциту) то ће бити предмет петога и последњег одељка ове расправе, који ћемо саопштити у књизи овога научнога органа, која прва дође. То морамо зато чинити, што је ова расправа нарасла до већих димензија него што смо и сами у први мах мислили, а то је поглавито с тога, што оскудица у претходним радовима овакве врсте у нашој литератури приморава на опширније претресање појединих питања, где би се иначе могло просто позвати на неки претходни рад и већ претпоставити дубље познанство читаоца са тим питањем.

Г. Гершић.

ПОКУШАЈ КВАДРАТУРЕ КРУГА.

1. Увод.

Квадратура круга зависи од његове ректификације* и састоји се у томе, да се помоћу круга и праве само одреди квадрат, или ма каква друга правима ограничена слика, чија би површина била једнака површини круга. То је питање занимало математичаре од вајкада, али су сви трудови њихови остали до данас безуспешни. Први за кога се зна, да се овим питањем бавио, био је Анаксагора (460 пр. Хр.), ученик Анаксимена талесовог ученика; али од његовог посла око те ствари није остало никаква трага. За њим је радио на том питању Ипократ из Хиоса (440 пре Хр.), један од најваљанијих математичара у времену од Питагоре до Платона. Он је кажe се, пао на мисао, да круг квадрира, бавећи се квадратуром месеца (Lunulla Hippocratis) описаног над страном квадрата. Он је, веле неки, мислио, да се помоћу месеца описаног над страном уписаног шестоугла може круг квадрирати, али је у томе погрешио, јер је претпоставио, да се месец над страном шестоугла може квадрирати, а то нестоји. Међутим вели Montucla у својој историји математике, тешко је веровати, да је такав један математичар, као што је био Ипократ, могао учинити такву грубу погрешку.

Дуго би било, кад би се упустио у пребројавање свију оних математичара, који су са више или мање успеха радили на томе питању. Зато ћу од писаца старога века напоменути још само Диностратa платоновог ученика. Он је се у послу око квадратуре круга послужио влаком, који је познат под именом диностратове квадратрисе. Тај је влак пронашао Хипијас, и употребио га при разрешавању задатка, који је познат под именом поделе или секције угла. Да се зауставим за један часак код истог влака.

Нека је (слика 1) BED квадранат, који је из темена A квадрата $ABCD$ и са AB као полупречником описан. Нека се даље полупречник AE из положаја AB до у положај AD креће са једнаком угловном брзином око тачке A, а у исти мах нека се креће и права BC паралелно себи и такође са једнаком брзином, тако да AE и BC у исти мах стигну у AD. Геометријско место пресека покретне праве и полупречника јесте квадратриса диностратова. Кад је квадратриса једном начињена, онда се помоћу ње може очевидно поделити квадранат BED на колико се год хоће делова.

Из начина како постаје квадратриса, сљедује

$$BED : ED = AD : GH$$

или

$$BED : AD = ED : GH.$$

Но како се, што је год полупречник AE ближи положају AD, размера $ED : GH$ тим мање разликује од размере $AD : AJ$, то је

$$BED : AD = AD : AJ\,,$$

одакле

$$BED = \frac{AD^2}{AJ}\,.$$

Кад би се дакле тачка J могла геометријски наћи, онда би и квадратура круга била решена, али то досада није било могуће, као што није било могуће ни саму квадратрису тачку по тачку описати, јер опис тога влака претпоставља, да већ знамо поделити ма какав лук или угао на колико хоћемо делова.

Једначина квадратрисе, кад се AB узме за ординатну, а AD за апсцисну осу, јесте

$$x = y\, cotg\, \frac{\pi y}{2},$$

при чему се претпоставља $AB = 1$. И из ове једначине увиђа се, да се тачка J неможе геометријски наћи, јер за $y = o$ излази $x = o . \infty$. Ако се узме A за пол, а AD за полну осу, онда је једначина квадратрисе

$$\varrho = \frac{2}{\pi} \cdot \frac{\varphi}{sin\, \varphi}.$$

Конструкцију квадратрисе, помоћу које се и тачка J може наћи са коликом се год хоће приближношћу, показаћу доцније.

Од новијих математичара, да споменем Декарта и Бернулија. Први је оставио једну занимљиву конструкцију, помоћу које се може наћи полупречник круга, који је једнаког обима са даним квадратом. Она се састоји у следећем. Нека је (сл. 2) AB половина стране једног квадрата, у који је из средишта C уписан круг ADE. Ако преполовимо AB у F, кроз F повучемо FG управно на AB, повучемо даље праву CG, која полови угао $ACB = \alpha$, па онда кроз пресек G правих CG и FG спустимо GH управно на CA, биће CH полупречник круга, уписаног у правилни осмоугоник, који је једнаког обима са даним квадратом. На исти начин

може се наћи полупречник круга уписаног у правилни шеснајесто-угоник, који је једнаког обима са даним квадратом; треба само поновити мало час показану конструкцију узимајући место правих AB, AC и угла $BCA = \alpha$ редом праве GH, CH и угао GCH. Продужујући тако и даље добијаћемо полупречнике кругова уписаних у полигоне (једнаког обима са даним квадратом) од све двапут већег броја страна, дакле ћемо се на тај начин све више приближавати полупречнику круга, који је истог обима са даним квадратом. Ево укратко доказа за ту конструкцију.

Ако је J пресек правих AB и CG, то је:

$$CA : JA = CH : GH.$$

Даље је због преполовљеног угла ACB:

$$AC : BC = AJ : BJ,$$

одакле

$$AC : AC + BC = AJ ; AB,$$

дакле из обеју сразмера

$$CH : GH = AC + BC : AB.$$

Како је сад $GH = \frac{1}{2} AB$, то је такође

$$CH = \frac{1}{2} (AC + BC) \quad \text{дакле} \quad AH = \frac{1}{2} (BC - AC),$$

и

$$CH. \ AH = \frac{1}{4} (\overline{BC}^2 - \overline{AC}^2) = \frac{1}{4} \overline{AB}^2.$$

Ако у правоугонику $AFGH$ повучемо AG, то је $\triangle AGH \sim \triangle CGH$; јер како је

$$CH. \ AH = \frac{1}{4} \overline{AB}^2 = \overline{GH}^2,$$

то je

$$CH : GH = GH : AH,$$

дакле je $< AGH = < HCG$. Ако означимо полупречнике узастопних кругова са r_1, r_2, $r_3 \dots$ и са a_1, a_2, $a_3 \dots$ половине страна узастопних полигона, у које су ти кругови уписани, онда је због

$$AH = GH. \, tg \frac{1}{2} \alpha = \frac{1}{2} a_1 tg \frac{1}{2} \alpha :$$

$$r_2 = r_1 + \frac{1}{2} a_1 tg \frac{1}{2} \alpha,$$

$$r_3 = r_2 + \frac{1}{4} a_1 tg \frac{1}{4} \alpha,$$

$$r_4 = r_3 + \frac{1}{8} a_1 tg \frac{1}{8} \alpha,$$

. . . .

или такође:

$$r_1 = a_1 \cot g \, \alpha,$$

$$r_2 = a_1 \left(\cot g \, \alpha + \frac{1}{2} tg \frac{1}{2} \alpha \right),$$

$$r_3 = a_1 \left(\cot g \, \alpha + \frac{1}{2} tg \frac{1}{2} \alpha + \frac{1}{4} tg \frac{1}{4} \alpha \right),$$

$$r_4 = a_1 \left(\cot g \, \alpha + \frac{1}{2} tg \frac{1}{2} \alpha + \frac{1}{4} tg \frac{1}{4} \alpha + \frac{1}{8} tg \frac{1}{8} \alpha \right)$$

. . . .

Бесконачни ред

$$r = a_1 \left(\cot g \, \alpha + \frac{1}{2} tg \frac{1}{2} \alpha + \frac{1}{4} tg \frac{1}{4} \alpha + \dots \right)$$

даје дакле полупречник полигона од бесконачно много страна то ће рећи круга, којег је обим једнак обиму даног квадрата. Из тригонометрије сљедује:

$$tg\,\alpha + \frac{1}{2}\,tg\,\frac{1}{2}\,\alpha + \frac{1}{4}\,tg\,\frac{1}{4}\,\alpha + \ldots + \frac{1}{2^n}\,tg\,\frac{1}{2^n}\,\alpha =$$

$$= \frac{1}{2^n}\,cotg\,\frac{1}{2^n}\,\alpha - 2\,cotg\,2\,\alpha$$

и

$$tg\,\alpha = cotg\,\alpha - 2\,cotg\,2\,\alpha.$$

По овоме је

$$cotg\,\alpha + \frac{1}{2}\,tg\,\frac{1}{2}\,\alpha + \frac{1}{4}\,tg\,\frac{1}{4}\,\alpha \ldots.$$

$$+ \frac{1}{2^n}\,tg\,\frac{1}{2^n}\,\alpha = \frac{1}{2^n}\,cotg\,\frac{1}{2^n}\,\alpha.$$

Како је за $n = \infty$

$$\frac{1}{2^n}\,cotg\,\frac{1}{2^n}\,\alpha = \frac{1}{\alpha},$$

то је ако ставимо половину стране даног квадрата $a_1 = 1$ због $\alpha = \frac{\pi}{4}$ најзад $r = \frac{4}{\pi}$, као што и треба да изиђе. —

Бернулија оставио је опет један начин, помоћу којег се налази лук, којег је дужина једнака дужини дане праве. Ево тог начина. Нека је (сл. 3) AB дана права и DC управна на AB. Повуцимо AC произвољно и начинимо CD CA: повуцимо затим CE управно на AD и начинимо $CE = CF$; повуцимо CG управно на EF и начинимо $CH = CG$; повуцимо даље CJ управно на GH и т. д.

Ако је сад K граница тачкама као што су F, H и т. д. то је лук KL описан са полупречником CK између кракова угла ACD, једнак правој AB. Да би овај Бернуљијев начин поступања оправдали, ставимо $CK = \varrho$, $AC = 1$, $\sphericalangle ACD = \varphi$, онда је

$$CE = CF = cos \frac{1}{2} \varphi,$$

$$CG = CH = cos \frac{1}{2} \varphi \, cos \frac{1}{4} \varphi,$$

$$CJ = cos \frac{1}{2} \varphi \, cos \frac{1}{4} \varphi \, cos \frac{1}{8} \varphi,$$

. . . .

Дакле је CK једнако бесконачном производу

$$cos \frac{1}{2} \varphi \, cos \frac{1}{4} \varphi \, cos \frac{1}{8} \varphi \, cos \frac{1}{16} \varphi \ldots ;$$

вредност је тога производа $\frac{sin \varphi}{\varphi}$, дакле је

$$\varrho = \frac{sin \varphi}{\varphi}.$$

Одавде сљедује $\varrho \varphi = sin \varphi$; али је $\varrho \varphi =$ луку KL, а $sin \varphi = AB$.

2. Претрес влака $\varrho = \frac{sin \varphi}{\varphi}$.

При излагању моје методе, помоћу које се може круг ректификовати, па дакле и квадрирати, ја ћу поћи од једначине $\varrho = \frac{sin \varphi}{\varphi}$. На ту једначину, која досада није била

проучена, нашао је мој пријатељ г. Љубомир Клерић при тражењу тежишта кружних лукова. Влак претстављен том једначином, и који ћу звати Клерићевим, јесте геометријско место тих тежишта. Ја сам тај влак проучио и њега ћу морати најпре да претресем.

$\varrho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}$ (сл. 4). Узмимо OC за полну осу и O за пол. За $\varphi = o$ добијамо $\varrho = OC = 1$. Кад φ расти од o до π, онда ϱ опада све једнако, за $\varphi = \frac{\pi}{4}$ јесте $\varrho = \frac{2\sqrt{2}}{\pi}$, за $\varphi = \frac{\pi}{2}$ $\varrho = \frac{2}{\pi}$, за $\varphi = \frac{3\pi}{4}$ $\varrho = \frac{2\sqrt{2}}{3\pi}$, за $\varphi = \pi$ $\varrho = o$; на тај начин добијамо завијутак $CBAMO$, који је над полном осом и пролази кроз пол O. Има се приметити, да је $AB = \frac{2}{\pi}$, одакле следује, да су OA и AB катете а OB ипотенуза правоуглог троугла OAB; даље да је потег OB $\left(\text{за } \varphi = \frac{\pi}{4}\right)$ трипут онолики, колики је потег OM $\left(\text{за } \varphi = \frac{3\pi}{4}\right)$. Кад φ расте од π до 2π, ϱ постаје одречно и почев од o бројно расти донекле, а после опет опада. На тај начин добија се други у себе повраћајући се завијутак влака, који пролази кроз пол и лежи такође над полном осом. Његови потези мањи су од поклапајућих их потега првога завијутка. Уопште кад φ расти од $n\pi$ до $(n+1)\pi$, добија се један у себе повраћајући се завијутак влака, који пролази кроз пол и лежи над полном осом, и потег таког једног завијутка тим је мањи, што је год n веће. Влак се дакле састоји из бесконачно много завијутака, који су сви над полном осом, пролазе кроз пол, и у исти мах њему се све више приближавају. Пол O, који је до-

дирна тачка појединих завијутака са полном осом, јесте дакле у исти мах и многогуба и асимтотна тачка. Поједини завијутци секу OA у отстојањима од пола: OA, $\frac{1}{3}\ OA$, $\frac{1}{5}\ OA$ и т. д. Кад се φ мења од o до $-\infty$, добија се испод полне осе влак једнак и симетричан ономе над полном осом. Влак $\varrho = \frac{\sin \varphi}{\varphi}$ јесте дакле спирала: праву OC зваћу краткоће ради њеном основом а тачку C њеним почетком.

3. Дирке спирале $\varrho = \frac{\sin \varphi}{\varphi}$.

Ако означимо са μ угао, који комад дирке, одговарајући положном смислу полног угла, гради са потегом додирне тачке, то је као што је познато

$$tg\, \mu = - \varrho \frac{d\varphi}{d\varrho}.$$

За нашу спиралу имамо дакле

$$tg\, \mu = \frac{\varphi \sin \varphi}{\sin \varphi - \varphi \cos \varphi} = \sin \varphi : \left(\frac{\sin \varphi}{\varphi} - \cos \varphi \right).$$

Ако (сл. 5) опишемо из O круг (који ћу звати великим) са полупречником $OC = 1$, продужимо потег OM додирне тачке M до пресека M' са истим кругом, и спустимо $M'P$ управно на OC, то је $M'P = \sin \varphi$, $OP = \cos \varphi$. Ако даље повучемо из C праву Cm управно на OM, и продужимо ју до пресека m' са великим кругом, то је онда $m'm = mC = M'P = \sin \varphi$ и због $Om = OP = \cos \varphi$ још $Mm = OM - Om = \frac{\sin \varphi}{\varphi} - \cos \varphi$. По овоме је

$$tg\,\mu = \frac{m'm}{Mm}.$$

Дакле је на тај начин права $m'M$, која везује тачку m' са даном додирном тачком M, дирка спирале за тачку M. Ако узмемо на ум, да тачка m, као теме правога угла OmC мора лежати у кругу, описаном над OC као пречником (тај ћу круг звати малим), то имамо сљедеће правило за повлак дирке кроз буди коју тачку M Клерпћеве спирале: Повуци потег OM додирне тачке, и пресек m тога потега са малим кругом вежи са почетком C спирале; продужи праву Cm до пресека m' са великим кругом, и најзад вежи m' са M, па ће права $m'M$ бити дирка спирале за тачку M. На основу овог правила да би повукли дирку за тачку A (сл. 5), везаћемо просто C_1 са A, па ће C_1A бити дирка за тачку A спирале; да би добили дирку за тачку B, за коју је $\varphi = \frac{\pi}{4}$, везаћемо D са B, па ће DB бити дирка за тачку B спирале. Исто тако да би нашли дирку за тачку M_2, за коју је $\varphi = \frac{3\pi}{4}$, везаћемо само D_1 са M_2, па ће D_1M_2 бити тражена дирка.

За полну суптангенту имамо образац

$$OT = \frac{sin^2\varphi}{sin\,\varphi - \varphi\cos\varphi} = \frac{OM.\,m'm}{Mm},$$

за полну субнормалу образац

$$ON = \frac{\rho^2}{OT} = \frac{sin\,\varphi - \varphi\cos\varphi}{\varphi^2} = \frac{\rho}{sin\,\varphi}(\rho - cos\,\varphi)$$

или

$$ON = \frac{OM.\,Mm}{m'm}.$$

За полну тангенту добијамо

$$MT = \rho \sqrt{1 + \frac{\varphi^2 \sin^2 \varphi}{(\sin \varphi - \varphi \cos \varphi)^2}} = \frac{OM.\, Mm^1}{Mm}.$$

За полну нормалу добијамо

$$MN = MT \cot g\, \mu$$

или

$$MN = \frac{\sin \varphi - \varphi \cos \varphi}{\varphi \sin \varphi} \frac{\sin \varphi}{\varphi} \sqrt{1 + \frac{\varphi^2 \sin^2 \varphi}{(\sin \varphi - \varphi \cos \varphi)^2}}$$

$$= \frac{1}{\varphi} \sqrt{1 + \frac{\sin^2 \varphi}{\varphi^2} - \frac{2 \sin \varphi \cos \varphi}{\varphi}}$$

$$= \frac{OM}{Cm} \sqrt{OM^2 + OC^2 - 2\, OM.\, OC \cos MOC}$$

$$= \frac{OM.\, MC}{Cm}.$$

Једначина тангенте за тачку влака, за коју је полни угао $= \alpha$ јесте:

$$\frac{1}{\rho} = \frac{\sin 2\alpha - 2\alpha \cos 2\alpha}{2 \sin^2 \alpha} \sin \varphi + \frac{2\alpha \cos \alpha - \sin \alpha}{\sin \alpha} \cos \varphi$$

Помоћу ове једначине може се врло лако дознати, како се из тачке D (сл. 5) повлачи лева дирка на спиралу. Ако у једначини дирке ставимо $\rho = 1$ и $\varphi = \frac{\pi}{2}$ (координате тачке D), добијамо за полни угао тачке M_1, где дирка из D повучена дира спиралу, једначину

$$2 \sin^2 \alpha = \sin 2\alpha - 2\alpha \cos 2\alpha.$$

Одавде сљедује

$$\frac{sin\,\alpha}{\alpha} = cos\,\alpha + sin\,\alpha\,;$$

дакле је додирна тачка пресек спирале $\varrho = \dfrac{sin\,\varphi}{\varphi}$ и влака $\varrho = cos\,\varphi + sin\,\varphi$, а то је круг, којег је полупречник $= \frac{1}{2}\sqrt{2}$, а средиште у O_1, где права OB пресеца мали круг. Врло је лако доказати, да је потег додирне тачке M_1 једнак полној суптангенти и полној субнормали, одакле сљедује, да су ове последње између себе једнаке; такође је лако доказати, да нормална линија тачке M_1 пролази кроз почетак C спирале. Што се тиче првог, за тачку је M_1 суптангента

$$OT_1 = \frac{sin\,\varphi}{\varphi} \cdot \frac{sin\,\varphi}{\dfrac{sin\,\varphi}{\varphi} - cos\,\varphi} =$$

$$\frac{sin\,\varphi}{\varphi} \cdot \frac{sin\,\varphi}{cos\,\varphi + sin\,\varphi - cos\,\varphi} = \frac{sin\,\varphi}{\varphi}\,.$$

За исту је тачку субнормала

$$ON_1 = \frac{\dfrac{sin\,\varphi}{\varphi} - cos\,\varphi}{\varphi} = \frac{cos\,\varphi + sin\,\varphi - cos\,\varphi}{\varphi} = \frac{sin\,\varphi}{\varphi}$$

Други део тврђења биће оправдан, ако у једначини нормалне линије

$$\frac{\varrho\,cos\,(\varphi - \varphi^1) - \dfrac{sin\,\varphi'}{\varphi'}}{\varrho\,sin\,(\varphi - \varphi')} = - \frac{\varphi^1\,sin\,\varphi^1}{\varphi^1\,cos\,\varphi^1 - sin\,\varphi^1}$$

ставимо $\varrho = 1$ и $\varphi = o$ (координате тачке C), и узмемо на ум, да је за тачку M_1

$$\frac{sin\,\varphi}{\varphi} = cos\,\varphi + sin\,\varphi.$$

Уопште да би из ма које тачке m' великога круга повукли дирку на Клеријеву спиралу, треба ту тачку везати са почетком C спирале, и на тако добивену праву $m'C$ спустити из O управну; где та управна сече спиралу имамо тражену додирну тачку. Но пошто се из тачке m' великога круга може повући на сваки завијутак спирале још једна дирка (лево од прве, сл. 6), то је питање, како се одговарајућа додирна тачка може наћи. Ако у горњој једначини дирке заменимо ϱ и φ са координатама тачке m', добићемо

$$1 = \frac{sin\,2\alpha - 2\alpha\,cos\,2\alpha}{2\,sin^2\,\alpha}\,sin\,\varphi + \frac{2\alpha\,cos\,\alpha - sin\,\alpha}{sin\,\alpha}\,cos\varphi$$

где φ значи поларни угао тачке m', а α поларни угао тражене додирне тачке. Из последње једначине добијамо редом

$$2\,sin^2\alpha = sin\,2\alpha\,sin\,\varphi - 2\alpha\,cos\,2\alpha\,sin\,\varphi +$$
$$+ 2\alpha\,sin\,2\alpha\,cos\,\varphi - 2\,sin^2\alpha\,cos\,\varphi\,,$$

$$sin^2\,\alpha = sin\,\alpha\,sin\,(\varphi - \alpha) + \alpha\,sin\,(2\alpha - \varphi),$$

$$\frac{sin\,\alpha}{\alpha}\,[sin\,\alpha - sin\,(\varphi - \alpha)] = sin\,(2\alpha - \varphi),$$

$$\frac{sin\,\alpha}{\alpha} = cos\,\alpha + sin\,\alpha\,tg\,\frac{1}{2}\,\varphi\,\ldots\ldots(a$$

или

$$\frac{sin\,\alpha - \alpha\,cos\,\alpha}{\alpha\,sin\,\alpha} = tg\,\frac{1}{2}\,\varphi.$$

Лева страна последње једначине јесте $cotg\,\mu$, ако означимо са μ угао потега тражене додирне тачке са оним комадом тражене дирке, који одговара положном смислу полнога угла. Услед тога је

$$cotg\,\mu = tg\,\frac{1}{2}\,\varphi \text{ и } \mu = \frac{1}{2}\,(\pi - \varphi);$$

дакле је угао

$$m'_1\,M_1 C = 2\mu = \pi - \varphi$$

и потоме угао

$$m' M_1 C = \varphi = m' OC.$$

Додирна тачка M_1 лежи дакле и у кругу, који је над $m'C$ као тетивом описан тако, да сегменат круга испод $m'C$ хвата угао φ. Но додирна тачка може се наћи на још један начин. Јер из једначине под (а, која даје полни угао тражене додирне тачке, видимо, да је додирна тачка пресек нашег влака са влаком

$$\rho = cos\,\alpha + sin\,\alpha\,tg\,\frac{1}{2}\,\varphi$$

или у правоуглим координатама

$$x^2 + y^2 - x - tg\,\frac{1}{2}\,\varphi . y = o,$$

а то је круг, коме је полупречник OO_1 а средиште у O_1; ова последња тачка јесте пресек потега прве додирне тачке M са правом $O_1 o$, која је у средишту o малог круга управно на OC подигнута.

4. Вертикалне и хоризонатне дирке.

У једначини дирке

$$\frac{1}{\varrho} = \frac{\sin 2\alpha - 2\alpha \cos 2\alpha}{2 \sin^2 \alpha} \sin \varphi + \frac{2\alpha \cos \alpha - \sin \alpha}{\sin \alpha} \cos \varphi$$

израз

$$\frac{1}{P} = \frac{2 \sin^2 \alpha}{\sin 2\alpha - 2\alpha \cos 2\alpha}$$

преставља комад, који отсеца дирка на ординатној оси DD' а израз

$$\frac{1}{Q} = \frac{\sin \alpha}{2\alpha \cos \alpha - \sin \alpha}$$

претставља комад, који отсеца дирка на апсцисној оси C_1C' (сл. 6). За вертикалну је дирку

$$\sin 2\alpha - 2\alpha \cos 2\alpha = o.$$

Ова једначина даје полне угле тачака, где вертикалне дирке дирају Клеришеву спиралу. Ја ћу покушати, да нађем те тачке конструкцијом. Последња једначина може се написати овако

$$\frac{\sin \alpha}{a} = \frac{\cos 2\alpha}{\cos \alpha},$$

одакле следује, да су тражене додирне тачке вертикалних дирака пресеци Клеријеве спирале са влаком

$$\varrho = \frac{\cos 2\varphi}{\cos \varphi}.$$

Влак претстављен последњом једначином познат је под именом строфоиде, и постаје (сл. 7), кад се из C повуче

произвољна права CL_1 и иста се из K, где она сече ординатну осу DD_1, као средиште и са OK као полупречником у тачкама L и L_1 пресече; тачке L, L_1 јесу строфоидне тачке. Тачка O јесте двојна тачка; дирке кроз њу на строфоиду повучене полове угле DOC, DOC_1. Права FF_1, која је кроз C управно на C_1C повучена јесте дирка строфоиде, а права EE_1, која је кроз C_1 управно на C_1C повучена јесте њена асимтота. Њена једначина у правоуглим координатама јесте

$$x(x^2+y^2)-(x^2-y^2)=o \text{ или } y=x\sqrt{\frac{1-x}{1+x}}$$

Осим показане конструкције строфоидине, показаћу још једну на коју сам нашао: та се конструкција оснива на једном својству строфоиде, које се помоћу њене једначине може лако доказати, а то је да мали круг увек полови отстојање тачака L, l_1, у којима потег строфоидин сече њу и управну FF_1 (половина тога отстојања kl_1 једнака је потегу цисоиде, којој је O теме а FF_1 асимтота). Та конструкција строфоиде згодна је, што се по њој тачке строфоидине у близини тачке C могу тачно наћи. Вредно је такође приметити, да строфоида дели обим великога круга на три једнака дела. Г. Клерић приметио је, да се строфоида такође може добити, кад се из ма које тачке великога круга повуку зраци ка C и O, па се пресеци тих зракова са малим кругом унакрст вежу са C и O.

Пошто се једначина

$$\sin 2\alpha - 2\alpha \cos 2\alpha = o$$

може написати и овако

$$\frac{\sin 2\alpha}{2\alpha} = \cos 2\alpha$$

то одатле следује, да су полни угли вертикалних дирака половине полних углова, који одговарају пресецима спирале са малим кругом.

За хоризонатну је дирку

$$2\alpha \cos \alpha - \sin \alpha = o$$

Ова се једначина може написати и овако

$$\frac{\sin \alpha}{\alpha} = 2 \cos \alpha .$$

Дакле су додирне тачке хоризонатних дирака пресеци спирале са влаком

$$\varrho = 2 \cos \varphi ,$$

а то је круг, који је из C као средишта и са $OC = 1$ као полупречником описан (сл. 7).

5. Други начин повлачења дирака.

Сад ћу да саопштим још једну методу за повлачење дирака, која је што се тиче начина посматрања, ако се не варам, нова. Повуцимо (сл. 8) потег OM тачке M, у којој се има повући дирка на Клерићеву спиралу, а тако исто и потеге OM_1, OM_2, који су према OM нагнути под једнаким углима с једне и друге стране. На те потеге подигнимо управне Mm, M_1m_1, M_2m_2 кроз тачке M, M_1, M_2, у којима ти потези секу спиралу, и означимо са L_1, L_2 пресеке управних M_1m_1, M_2m_2, са средњом управном Mm. Пошто су угли OM_1m_1, OMm прави, то тачке M, M_1 леже у кругу, који је описан над OL_1 као пречником, и права MM_1 јесте сечица тога круга. Исто тако тачке M, M_2 леже у кругу, који је описан над OL_2 као пречником. Замислимо сад, да се потези OM_1, OM_2,

крећући се једнаком угловном брзином, приближавају положају потега OM. При том кретању поменутих потега тачке L_1, L_2 кретаће се али у противном правцу по правој Mm, и кад потези OM_1, OM_2 падну над OM, дакле и тачке M_1, M_2 падну над M, тачке L_1, L_2 састаће се у једној извесној тачки L. Тада ће сечице MM_1, MM_2 пасти у једну и исту праву, која је дирка за тачку M у исти мах и спирале и круга описаног над OL као пречником. Нормална линија спирале за тачку M биће дакле у исти мах и нормална линија круга описаног над OL као пречником. Узгред да напоменем, да је равнокраки троугао L_1lL_2 увек сличан равнокраком троуглу r_1rr_2 који постаје из дирака великог круга, које су повучене у тачкама R_1, R, R_2, где продужени потези OM_1, OM, OM_2 секу велики круг. Сад је питање, како се може добити тачка L, од које зависи повлак нормалне линије, па дакле и дирке, и којој тачки L као крајњој мети теже тачке L_1, L_2 при поменутом кретању потега OM_1, OM_2.

Ако означимо поларни угао додирне тачке M са φ, то су правоугле координате тачке M

$$x = \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}, \quad y = \frac{\sin^2\varphi}{\varphi}.$$

Једначина праве Mm јесте

$$y - \frac{\sin^2\varphi}{\varphi} = -\cot g\,\varphi\left(x - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)$$

а једначина праве M_1m_1

$$y - \frac{\sin^2(\varphi+\alpha)}{\varphi+\alpha} =$$

$$= -\cot g\,(\varphi+\alpha)\left[x - \frac{\sin(\varphi+\alpha)\cos(\varphi+\alpha)}{\varphi+\alpha}\right]$$

где α значи угао, под којим су потези OM_1, OM_2 нагнути према потегу OM. Из последњих једначина налазимо координате пресека L_1 правих Mm, M_1m_1,

$$y = \frac{1}{\varphi + \alpha} - \frac{\alpha}{\sin\alpha} \cdot \frac{\sin\varphi}{\varphi} \cdot \frac{\cos(\varphi + \alpha)}{\varphi + \alpha},$$

$$x = \frac{\alpha}{\sin\alpha} \cdot \frac{\sin\varphi}{\varphi} \cdot \frac{\sin(\varphi + \alpha)}{\varphi + \alpha}.$$

На сличан начин налазимо као координате пресека L_2 правих Mm, M_2m_2

$$y = \frac{1}{\varphi - \alpha} - \frac{\alpha}{\sin\alpha} \cdot \frac{\sin\varphi}{\varphi} \cdot \frac{\cos(\varphi - \alpha)}{\varphi - \alpha},$$

$$x = \frac{\alpha}{\sin\alpha} \cdot \frac{\sin\varphi}{\varphi} \cdot \frac{\sin(\varphi - \alpha)}{\varphi - \alpha}.$$

Кад α тежи нули добијамо у оба случаја

$$y = \frac{1}{\varphi} - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi^2}, \quad x = \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2},$$

и то су координате тражене тачке L.

Помоћу последњих једначина за x и y можемо лако повући нормалну линију за тачку M. Тако на пример из једначине за x видимо, да је потег OM додирне тачке M геометријска средина апсцисе $x = OQ$ тачке L и правој $OC = 1$. Да би дакле добили тачку L, пренећемо луком Mm', описаним из O као средишта и са OM као полупречником, тачку M у m' на малом кругу, и ордината тачке m' сећиће управну Mm у траженој тачки L. Права Mo_1, која везује M са средином o_1 праве OL јесте нормална, а управна кроз M на нормалну дирка. Но може се

тачка L па дакле и нормална и дирка добити на још један начин. Из последњих образаца за x и y добијамо.

$$\frac{y}{x} = \frac{1 - x'}{y^1}$$

где x', y' значе координате тачке M; из последње једначине сљедује

$$LQ : OQ = CP : MP;$$

дакле је угао LOC једнак углу CMP, дакле OL стоји управно на CM, и зато пресек правих OL и CM лежи на малом кругу. Да би дакле новукао нормалну линију за тачку M спирале, ја ћу везати M са C, и тачку E, где права CE сече мали круг, везаћу са O; где права OE продужена сече Mm, добијам тачку L. Ако сад вежем средину o_1 праве OL са M, имам нормалну за тачку M спирале; управна кроз M на нормалној јесте дирка.

Горе смо нашли, да су координате произвољне тачке M спирале

$$x = \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi},\ y = \frac{\sin^2\varphi}{\varphi};$$

за $\pi = \frac{\pi}{4}$ је $x = \frac{2}{\pi}$, $y = \frac{2}{\pi}$ и тачка M пада у B, где хоризонатна AB сече Клерићеву спиралу; троугао OAB јесте равнокрак и правоугао.

За тачку L_1 нашли смо

$$x_1 = \frac{\alpha}{\sin\alpha} \cdot \frac{\sin\varphi}{\varphi} \cdot \frac{\sin(\varphi + \alpha)}{\varphi + \alpha},$$

а за тачку L_2

$$x_2 = \frac{\alpha}{\sin\alpha} \cdot \frac{\sin\varphi}{\varphi} \cdot \frac{\sin(\varphi - \alpha)}{\varphi - \alpha}.$$

Ако потеге тачака M_1, M_2 означимо са ϱ_1, ϱ_2, то имамо интересни однос

$$\varrho_1 : \varrho_2 = x_1 : x_2.$$

За $\varphi = \frac{\pi}{2}$ потег OM пада у OA и управна Mm у AB; ако још узмемо $\alpha = \frac{\pi}{4}$ то је тада за тачку L_1 $x_1 = \frac{2}{3\pi}$ а за тачку L_2 $x_2 = \frac{2}{\pi}$; даље за тачку M_1 $\varrho_1 = \frac{2\sqrt{2}}{3\pi}$ а за тачку M_2 $\varrho_2 = \frac{2\sqrt{2}}{\pi}$, дакле стоји горњи однос. Али се има приметити, да се у овом особеном случају тачке M_2, L_2 поклапају у истој тачки B, и осим тога, да је потег OB трипут већи од потега, који одговара полном углу $\frac{3\pi}{4}$.

Ако тражимо по познатој методи анвелопу правих, као што је Mm, то ћемо наћи, да је иста анвелопа геометријско место тачке L, што је у осталом и по себи увиђавно. Исто је тако увиђавно а и аналитички се доказује, да је Клерићева спирала подница (podaire Fusspunktcurve) поменутој анвелопи. Једначине исте анвелопе јесу, као што из горњег сљедује

$$x = \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2}, \ y = \frac{1}{\varphi} - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi^2}.$$

Ако ове једначине подигнемо на квадрат и саберемо, наћићемо да је потег произвољне анвелопине тачке L, која тачки M нашег влака одговара

$$\varrho = \frac{1}{\varphi}\sqrt{1 + \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2} - \frac{2\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}}$$

Дакле је потег OL тачке L једнак полној нормали тачке M Клерићеве спирале. Горе су већ показана два начина, како се поменута анвелопа може помоћу исте спирале тачку по тачку конструисати.

6. Тачке спирале, којих су потези максимум и минимум.

Из једначине спирале $\rho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}$ добијамо

$$\frac{d\rho}{d\varphi} = \frac{\varphi\cos\varphi - \sin\varphi}{\varphi^2}.$$

Полне угле тачака, којих су потези максимум или минимум даје дакле једначина

$$\varphi\cos\varphi - \sin\varphi = o,$$

која се може и овако написати

$$\frac{\sin\varphi}{\varphi} = \cos\varphi;$$

одатле следује, да су тачке, којих су потези максимум или минимум, пресеци спирале са малим кругом. За вредности угла φ добивене разрешењем једначине $\varphi\cos\varphi - \sin\varphi = o$ други је извод од ρ

$$\frac{d^2\rho}{d\varphi^2} = -\frac{\sin\varphi}{\varphi},$$

и тај је израз одречан, кад те вредности леже између $2n\pi$ и $(2n+1)\pi$, а положан, кад оне леже између $(2n+1)\pi$ и $(2n+2)\pi$, где n значи ма какав цео број. Дакле у 1-ом, 3-ем, 5-ом . . . . завијутку Клерићеве спирале има по

једна тачка са потегом максимум, а у 2-ом, 4-ом, 6-ом . . . завијутку по једна тачка са потегом минимум (у алгебарском смислу). Има се приметити, да потези таквих тачака (са потезима максимум или минимум) стоје управно на диркама спирале, које су повучене кроз исте тачке, зато што су полне субнормале таквих тачака једнаке нули а суптангенте бесконачно велике. Нормале дакле таквих тачака поклапају потеге истих тачака, а дирке им пролазе кроз почетак C спирале, што се у осталом увиђа и из једначине дирака истих тачака, а та је

$$\frac{1}{\varrho} = \alpha \sin\varphi + \cos\varphi.$$

Луци великога круга, којих су средишни угли полни угли тачака са потезима максимум или минимум могу се лако ректификовати. Јер из последње једначине стављајући $\varphi = \frac{\pi}{2}$ добијамо за потег тачке, где дирка спиралине тачке, са потегом максимум или минимум, сече ординатну осу

$$\varrho_1 = \frac{1}{\alpha} \text{ или } \varrho_1 \alpha = 1^*.$$

Да би дакле лук α великог круга ректификовао, пренећу од O на OC_1 потег ϱ_1, и крај пренешене дужине везаћу једном правом са D, где ординатна оса сече велики круг, и на исту праву подићићу у D управну. Отстојање тачке, где та управна сече полну осу, од пола O јесте једнака дужини лука α.

* $\rho\alpha = 1$ јесте иперболна спирала.

7. Испупченост и издубљеност спирале $\varrho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}$.

Као што је познато испупченост или издубљеност каквог влака код тачке (ϱ, φ) зависи од знака количине

$$\frac{1}{\varrho} + \left(\frac{1}{\varrho}\right)''$$

где други члан $\left(\frac{1}{\varrho}\right)''$ значи други извод од $\frac{1}{\varrho}$. За нашу је спиралу

$$\frac{1}{\varrho} + \left(\frac{1}{\varrho}\right)'' = \frac{2\varphi - \sin 2\varphi}{\sin^3\varphi}.$$

За непарне завијутке спиралине овај је израз увек положан, а за парне завијутке, где су потези одречни, увек одречан; дакле је спирала према полу издубљена (concave). Само је за $\varphi = n\pi$, где је n ма какав цео број, горњи израз бесконачан; у том случају потег додирне тачке, која је пол, пада у полну осу која је дирка.

8. Полупречник кривине.

По познатом обрасцу за полупречник кривине:

$$r = \frac{(\varrho + \varrho'^2)^{\frac{3}{2}}}{\varrho^2 + 2\varrho'^2 - \varrho\varrho''}$$

налазимо за наш влак

$$r = \frac{\left(1 + \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2} - \frac{2\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)^{3/2}}{2\varphi\left(1 - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)}.$$

Да би помоћу овог обрасца, где φ значи поларни угао тачке M, за коју тражимо полупречник кривине, могли конструкцијом наћи исти полупречник, сетимо се, да је полна нормала

$$N = \frac{1}{\varphi}\sqrt{1 + \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2} - \frac{2\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}};$$

узмимо даље на ум, да је на основу Карнотове теореме

$$1 + \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2} - \frac{2\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi} = \overline{CM}^2 \text{ (сл. 8)},$$

као и то, да је

$$1 - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi} = CP,$$

па ћемо онда имати

$$r = \frac{N.\ \overline{CM}^2}{2\,CP}.$$

Ако је F тачка, где права MF, која је кроз M управно на CM повучена, сече апсцисну осу, то је

$$\overline{CM}^2 = CF.\ CP,$$

дакле је

$$r = \frac{1}{2} N.\ CF.$$

Помоћу последњег обрасца може се полупречник кривине за тачку M врло лако конструисати, јер тај образац може се и у облику сразмере претставити овако

$$\frac{1}{CF} = \frac{\frac{1}{2}N}{r} \quad \text{или} \quad \frac{CO}{CF} = \frac{\frac{1}{2}N}{r}.$$

Пошто је као што већ знамо нормала $N = OL$, дакле и $\frac{1}{2} N = Oo_1$, то треба само везати C са o_1, и праву Co_1 продужити до пресека G са MF, па ће комад FG бити једнак траженом полупречнику кривине. Преносећи тај комад на нормали од M до O_2, имаћемо у тачки O_2 средиште кривине за тачку M Клерићеве спирале.

Полупречници кривине оних тачака, којима одговарају највећи и најмањи потези, дати су обрасцем

$$r = \frac{1}{2} \frac{\sin\varphi}{\varphi},$$

одакле сљедује да су исти полупречници једнаки половини потега поменутих тачака. Средиште кривине спиралиног почетка C пада дакле у средиште малога круга, а средиште кривине асимтотне тачке у њу саму.

9. Једначине спирале $\varrho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}$ у правоуглим координатама.

Из поларне једначине Клерићеве спирале добијамо претварањем координата

$$\arc\sin \frac{y}{\sqrt{x^2+y^2}} = \frac{y}{x^2+y^2},$$

и то је једначина исте спирале у правоуглим координатама. Место те једначине можемо сматрати као једначину спирале ма коју од следећих једначина.

$$\sin \frac{y}{x^2+y^2} = \frac{y}{\sqrt{x^2+y^2}},$$

$$arc\,tg\,\frac{y}{x} = \frac{y}{x^2 + y^2},$$

$$tg\,\frac{y}{x^2 + y^2} = \frac{y}{x}.$$

Диференцијалењем претпоследње једначине добијамо

$$\frac{dy}{dx} = \frac{y\,[2x - (x^2 + y^2)]}{x^2 - y^2 - x\,(x^2 + y^2)}.$$

Стављајући бројиоца $= o$ добијамо

$$y = o \quad \text{и} \quad x^2 + y^2 - 2x = o.$$

Прва од ових једначина претставља апсцисну осу а друга круг из C са полупречником $CO = 1$ описан; дакле додирне тачке хоризонатних дирака јесу пресеци тих влакова са спиралом. Стављајући имениоца $= o$ добијамо

$$x\,(x^2 + y^2) - (x^2 - y^2) = o,$$

а то је строфоида, којој је C теме, CO основа, а управна кроз C_1 на полну осу асимтота: дакле пресек строфоиде са спиралом даје додирне тачке вертикалних дирака. Као што се види овим путем дошли смо до истих последака као и пре служећи се полним координатама.

Као једначине Клерићеве спирале можемо сматрати и једначине

$$x = \frac{sin\,\varphi\,cos\,\varphi}{\varphi}, \; y = \frac{sin^2\varphi}{\varphi}.$$

Помоћу ових последњих једначина налазимо као координате средишта кривине

$$\alpha = \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi} + \frac{\left(1 + \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2} - \frac{2\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)(\sin^2\varphi - \varphi\sin 2\varphi)}{2\varphi^2\left(1 - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)}$$

$$\beta = \frac{\sin^2\varphi}{\varphi} + \frac{\left(1 + \frac{\sin^2\varphi}{\varphi^2} - \frac{2\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)(2\varphi\cos 2\varphi - \sin 2\varphi)}{4\varphi^2\left(1 - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right)}$$

који се изрази дају конструисати.

Последње две једначине могу се сматрати као једначине еволуте Клерићеве спирале.

10. Конструкција спирале $\varrho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}$.

Образац

$$x = \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}$$

даје апсцису тачке Клерићеве спирале, којој је φ полни угао. Тај образац може се написати и овако

$$x = \frac{\sin 2\varphi}{2\varphi}.$$

Из овога обрасца видимо, да је апсциса ма које спиралине тачке (ϱ, φ) једнака потегу тачке, којој одговара

двапут већи полни угао, и обратно потег једне тачке спиралине јесте једнак апсциси спиралине тачке, којој одговара двапут мањи полни угао. Помоћу овог докучења ми смо у стању, кад знамо једну ма коју тачку Клерићеве спирале, наћи — помоћу ње — још друге две, и то једну лево а другу десно од ње. Тако на пример ако ми је позната тачка M (сл. 9), ја ћу повући потег OM_1, који полови угао MOC, и у тачки M подићићу MM_1 управно на OM; пресек M_1 правих OM_1 и MM_1 биће једна тачка спиралина; даље повућићу потег OB тако, да је угао $BOC = 2MOC$ и из M спустићу праву MB управно на OB; пресек B правих OB и MB биће опет једна тачка спирале.

Ако претпоставимо, да нам је $OA = \frac{2}{\pi}$ познато, услед чега је и $AB = \frac{2}{\pi}$ такође познато, онда врло лако можемо наћи тачке спиралине за $\varphi = \frac{\pi}{6}, \frac{3\pi}{4}, \frac{5\pi}{6}$. На основу горњег докучења моћићемо дакле помоћу истих тачака наћи врло много других тачака, али то није довољно; јер на тај начин опет нећемо наћи све могуће тачке спиралине. Ваља ми дакле потражити начин, како се све могуће тачке њене могу добити.

Ако су φ и 2φ угли, под којима су два потега нагнута према полној оси, то је $\frac{3\varphi}{2}$ угао потега, који полови угао првих двају потега. Последњи потег сече спиралу у тачки, за коју је

$$\rho = \frac{\sin\frac{3\varphi}{2}}{\frac{3\varphi}{2}} \quad \text{и} \quad \rho = \frac{\sin 3\varphi}{3\varphi}\,.$$

Кад се ови изрази за ϱ и φ развију, добијамо

$$\varrho = \frac{2}{3}\frac{\sin\varphi}{\varphi}\cos\frac{\varphi}{2} + \frac{1}{3}\frac{\sin{}^{\varphi}/_{2}}{{}^{\varphi}/_{2}}\cos\varphi,$$

$$x = \frac{2}{3}\frac{\sin 2\varphi}{2\varphi}\cos\varphi + \frac{1}{3}\frac{\sin\varphi}{\varphi}\cos 2\varphi.$$

Помоћу сваког од ових образаца можемо наћи тачку спирале, чији потег полови угао потега двеју познатих тачака нашега влака, којих су полни угли φ и 2φ.

Тако на пример да би нашао помоћу другог обрасца тачку M_2 (сл. 9) чији потег полови угао потега тачака M и B, ја ћу пренети тачку B луком описаним из O као средишта и са OB као полупречником у b на правој OM, и из b спустићу управну bb' на OC; даље пренећу тачку M луком описаним из O са OM као полупречником у m на правој OB, и из m спустићу mm' управно на OC; затим ћу пренети почев од m' у правцу OC дужину $m'P_2 = {}^2/_3\, m'b'$, и тачка P_2 јесте она, кроз коју ми треба још повући M_2P_2 управно на OC, па ће иста управна сећи потег OM_2, који полови угао потега OB и OM, у тачки M_2 спирале.

Да би помоћу првог обрасца нашли потег на пример тачке N_2, који потег полови угао потега датих тачака N и N_1, ја ћу пренети тачку N луком описаним из O као средишта и са ON као полупречником у тачку n на потегу OM_2, који последњи полови угао NOC; наћићу тачку M_2, у којој потег OM_2 сече Клерићеву спиралу, и ту ћу тачку пренети луком описаним из O као средишта и са OM_2 као полупречником у тачку m_2 на потегу ON; затим ћу из тачака n и m_2 спустити nn' и $m_2m'_2$ управно на OC, па ће онда потег ON_2 тражене тачке N_2 бити

$$= Om'_2 + \frac{2}{3} m'_2 n' = OE \text{ (сл. 9).}$$

Но може се апсциса тачке, чији потег полови угао потега двеју даних тачака Клеријеве спирале, наћи на још један начин. Нека су да кажемо M и B (сл. 9) две познате тачке спиралине и φ и 2φ полни угли истих тачака. Апсциса тачке M_2, чији потег полови угао потега тачака M и B (или такође потег тачке N_2, чији је полни угао $= 3\varphi$), добија се помоћу следећег обрасца

$$x = \frac{1}{3} \frac{\sin\varphi}{\varphi} (1 + 2\cos 2\varphi) = \frac{1}{3} (\rho + 2\rho \cos 2\varphi),$$

где ρ значи потег тачке M (ρ, φ) а $\rho \cos 2\varphi$ апсцису Om' тачке m, која је у потег OB пренешена из положаја M луком, описаним из O као средишта и са OM као полупречником.

На слици 9 тражена је по последњем обрасцу тачка N_2 из познатих тачака N и N_1.

Уопште ако је осим потега $\rho = \dfrac{\sin\varphi}{\varphi}$ познат и потег

$$\rho_1 = \frac{\sin\dfrac{\varphi}{n}}{\varphi/n},$$

онда можемо наћи и потег

$$\rho_2 = \frac{\sin\left(1 + \dfrac{1}{n}\right)\varphi}{\left(1 + \dfrac{1}{n}\right)\varphi},$$

јер кад се овај израз развије, добијамо

$$\varrho_2 = \frac{n}{n+1}\frac{\sin\varphi}{\varphi}\cos\frac{\varphi}{n} + \frac{1}{n+1}\cos\varphi\,\frac{\sin\frac{\varphi}{n}}{\varphi/_n}.$$

Напослетку ако су нам познати потези

$$\varrho = \frac{\sin\alpha}{\alpha} \quad \text{и} \quad \varrho_1 = \frac{\sin\beta}{\beta},$$

лако је наћи конструкцијом и потег

$$\varrho_2 = \frac{\sin(\alpha+\beta)}{(\alpha+\beta)},$$

па дакле и потег, који полови угао првих двају потега. Јер је, као што се лако даје наћи

$$\varrho_2 = \frac{\varrho_1 \sin\alpha}{\varrho_1 \sin\alpha + \varrho\sin\beta}\varrho\cos\beta + \frac{\varrho\sin\beta}{\varrho_1\sin\alpha + \varrho\sin\beta}\varrho_1\cos\alpha.$$

Ако су дакле M и M_1 (сл. 10) тачке Клерпћеве спирале, којима су α и β полни угли, ја ћу тачку M пренети луком описаним из O као средишта и са OM као полупречником у тачку m потега OM_1, а тачку M_1 луком описаним из O са OM_1 као полупречником у тачку m_1 потега OM. Кроз тачке m, m_1 повућићу паралелне са OC до пресека са OA у тачкама r и r_1. Тада ћу имати

$$Or_1 = \varrho_1 \sin a, \quad Or = \varrho\sin\beta.$$

Затим ћу са полупречником $Or + Or_1$ и из O као средишта описати један круг, који ће поменуте кроз m, m_1 повучене паралелне сећи у тачкама n, n_1. Напослетку ћу $m_1 r_1 = \varrho_1 \cos\alpha$ пренети почев од O на потегу On а $mr = \varrho\cos\beta$ пренећу опет почев од O на потегу On_1. На тај начин добићу тачке E и F; збир ордината тих

тачака једнак је потегу тражене тачке M_2, којој је $(\alpha + \beta)$ поларни угао.

Помоћу показаних конструкција ми смо очевидно у стању наћи све могуће тачке Клерићеве спирале, ако нам је само дато $OA = \frac{2}{\pi}$.

11. Ректификација и квадратура круга.

Најпре ћу да пређем две практичке методе од многих, на које сам у овоме раду напшао.

Претпоставимо нека је OA (сл. 11) пречник једног круга, који хоћемо да квадрирамо. Повуцимо Ax управно на OA, пренесимо почев од A на Ax дужину $AB = OA$, и вежимо O са B. Тачке O, A, B јесу тачке Клерићеве спирале. Кад би јој могли наћи основу OC, онда би ректификација и квадратура круга описаног над OA као пречником била свршена ствар, јер ако је тражена основа $OC = 1$, онда је $OA = AB = \frac{2}{\pi}$, дакле је обим круга описаног над OA као пречником $= 2$, дакле је $OC = 1$ једнако половини тога обима. Основу OC могли би лако наћи, кад би само могли наћи тачку L апвелопе (поменуте у 5-ом одељку), која одговара на пример тачки A Клерићеве спирале, дакле лежи у Ax; јер тада би ваљало само везати L са O и спустити из A на OL једну управну: та управна довољно продужена морала би пролазити кроз почетак C спирале. Тачку L наћићемо врло приближно на следећи начин. Повућићу један зрак под углом $\frac{3\pi}{4}$ према полној оси: пренећу на истом почев од O дужину $OM = \frac{1}{3}\, OB$, па ће добивена тачка M бити тачка Клерићеве спирале. Затим ћу у M подићи ML_1 управно на OM;

та управна сећиће Ax у тачки L_1. Затим ћу почев од A пренети на Ax дужину $AE = ML_1$, па ће средина L од L_1E бити врло приближно тражена тачка L.

Апсциса истинске тачке L јесте $= \frac{4}{\pi^2} = 0 \cdot 405285$, а апсциса приближно нађене тачке L јесте $= \frac{2\sqrt{2}+1}{3\pi}$ $= 0 \cdot 406208$; разлика је истих апсциса $= 0 \cdot 000923$, дакле мања од $0 \cdot 001$. Основа OC изаћиће потоме од прилике за $0 \cdot 002$ мања, а то је погрешка, која се у практици опрашта.

Друга приближна метода састоји се у овоме. Ми смо нашли, да је $OB = \frac{2\sqrt{2}}{\pi} = 0 \cdot 90031$; разлика између OB и $0 \cdot 9$ од $OC = 1$ износи дакле око $0 \cdot 0003$. Ако дакле узмемо да је $OB = 0 \cdot 9\, OC$, то ће OB испасти од прилике за $0 \cdot 0003$ (од OC) краће, но што треба, дакле OA и AB краће од прилике за $0 \cdot 0002$. На овај начин налазимо дакле круг, којега је обим једнак даној правој.

Сад прелазим на методу ректификације и квадратуре, која се оснива на конструкцији спирале $\varrho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}$. Ја сам у одељку 10 показао, како се иста спирала тачку по тачку може конструисати, кад је дато $OA = \frac{2}{\pi}$. Кад сам целу спиралу конструисао, онда сам очевидно решио и задатак ректификације и квадратуре круга, јер је $OC = 1$ једнако половини обима оног круга, који је над OA као пречником или $\frac{1}{4}$ обима оног, који је са OA као полупречником описан. Истина је да тачку C, која решава задатак квадратуре, не добијам од један мах, али се истој тачки на основу показане конструкције могу безгранично и врло брзо приближавати. Са коликом се брзином средством поменуте кон-

струкције приближавају правом положају тачке C, може се увидити, кад напоменем, да се потег спирале, који одговара полном углу $1°24'22'$ разликује од $OC = 1$ у мање од једног десетхиљадитог од OC. Ако (сл. 12) продужимо OA до пресека D са великим кругом, кроз D повучемо паралелну са AC, и продужимо ју до пресека F са полном осом, то је $OF = \frac{1}{4}$ обима великога круга.

Но ја ћу да покажем, како се помоћу Клерићеве спирале даје ректификовати и ма који део круга. Узмимо (сл. 12) нека је $M\ (\varrho,\ \varphi)$ тачка спирале; повуцимо њен потег OM, и кроз M праву EM управно на OM; повуцимо даље кроз почетак C спирале CE управно на ME, и E нека је пресек правих CE и ME. Ако сад продужимо потег OM, док се непресече у тачки M' са великим кругом, и кроз M' повучемо дирку на велики круг, то ће права, која везује тачке O и E довољно продужена сећи исту дирку у тачки G. Ја велим, да је права $M'G$ једнака луку великога круга од C па до M'. И доиста узимајући на ум, да је $OM' = 1$, $OM = \varrho$, $ME = sin\ \varphi$, добијамо посматрањем саме слике

$$OM : OM' = ME : M'G$$

одакле

$$\varrho = \frac{sin\ \varphi}{M'G}\ ;$$

дакле је дужина $M'G$ = луку CM' великога круга. Тачка G јесте дакле тачка еволвенте кружне, којој је велики круг основник а тачка C почетак. То се даје и аналитички доказати.

Једначина праве OM' јесте

$$y = tg\ \varphi .\ x\ ;$$

праве ME

$$y - \frac{\sin^2\varphi}{\varphi} = -\operatorname{cotg}\varphi\left(x - \frac{\sin\varphi\cos\varphi}{\varphi}\right);$$

и најзад праве CE

$$y = tg\,\varphi\,(x - 1).$$

Помоћу последњих двеју једначина налазимо координате тачке E

$$x = \frac{tg\,\varphi\,(1 + \varphi\, tg\,\varphi)}{\varphi\,(1 + tg^2\varphi)}, \quad y = \frac{tg\,\varphi\,(tg\,\varphi - \varphi)}{\varphi\,(1 + tg^2\,\varphi)}.$$

Дакле је једначина праве OE

$$y = \frac{tg\,\varphi - \varphi}{1 + \varphi\, tg\,\varphi} \cdot x;$$

међутим је једначина дирке $M'G$

$$y = -\operatorname{cotg}\varphi .\, x + \frac{1}{\sin\varphi}.$$

Као координате пресека G правих OG и $M'G$ добијамо

$$x = \cos\varphi + \varphi\sin\varphi, \quad y = \sin\varphi - \varphi\cos\varphi;$$

дакле је пресек G заиста тачка горепоменуте кружне еволвенте.

Ако је обратно дато OC, па се тражи круг, којег је обим једнак OC, ја ћу у O подићи управну на OC, и на њој отсећи произвољни комад OA'; у A' повући ћу управну на OA' и на истој пренети $A'B' = OA'$, па онда наћи ћу почетак C' Клерићеве спирале у коме леже тачке O, A', B'; ако затим кроз C повучемо паралелну CA са $C'A'$, то је $\frac{1}{2}\,OA$ пречник круга, којег је обим једнак OC.

12. Примедба.

1. У почетку смо видили, да је $\varrho = \frac{2}{\pi} \cdot \frac{\varphi}{\sin\varphi}$ једначина диностратове квадратрисе, кад је (сл. 1) A узето као пол и AD као полна оса. Као што се види диностратова квадратриса може се врло лако конструисати срећством Клерићеве спирале. Јер ако потеге квадратрисе и спирале одговарајуће истом полном углу означимо са ϱ_1, и ϱ_2, то је $\varrho_1 : 1 = \frac{2}{\pi} : \varrho_2$.

2. Сад смо у стању геометријски решити једначине

$$tg\, 2\alpha = 2\alpha, \quad tg\, \alpha = 2\alpha, \quad tg\, \alpha = \alpha.$$

Корени су прве једначине полни угли тачака, у којима строфоида сече Клерићеву спиралу; корени су друге једначине полни угли тачака, у којима круг из почетка C спирале и са полупречником $OC = 1$ описан, сече спиралу којој је $OC = 1$ основа и C почетак. Најзад корени су треће једначине полни угли тачака, у којима мали круг сече спиралу.

3. Влаку, који је геометријско место тачке E (сл. 12) Клериђева је спирала подница (podaire) за тачку C. Једначине су првог влака

$$x = \frac{tg\,\varphi\,(1 + \varphi\, tg\,\varphi)}{\varphi\,(1 + tg^2\varphi)}, \quad y = \frac{tg\,\varphi\,(tg\,\varphi - \varphi)}{\varphi\,(1 + tg^2\varphi)};$$

једначина истог влака у полним координатама јесте

$$\varrho = \frac{\sin\varphi}{\varphi}\sqrt{1 + \varphi^2}\,.$$

Помоћу Клериђеве спирале може се тај влак лако тачку по тачку конструисати.

4. Помоћу исте спирале можемо тачку по тачку конструисати кружну еволвенту; иперболичну спиралу $\varrho = \frac{1}{\varphi}$ која дира наш влак у тачкама где га сече ординатна оса, влак $\varrho = \frac{tg\,\varphi}{\varphi}$, $\varrho = \frac{\alpha}{sin\,\alpha}$, $\varrho = \frac{cos\,\alpha}{\alpha}$ итд.; даље можемо описати циклоиду, епициклоиду, ипоциклоиду итд. Даље можемо ректификовати и квадрирати елипсу, квадрирати циклоиду итд.

5. У другом једном чланку наставићу истраживања о влаку $\varrho = \frac{sin\,\alpha}{\alpha}$, као и оним, који су с њиме у свези. О влаку $\varrho = \frac{\alpha}{sin\,\alpha}$ могу још овде приметити, да се помоћу њега може наћи лук једнак даној правој, и да се осим тога решава задатак поделе лука (multisection).

25 Маја 1877 год.
у Београду.

Димитрије Нешић
професор вел. школе.

ПУТНИЧКЕ СЛИКЕ.

СЛИКА 2.

Фамилијарна гробница Мрњавчевића.

Ја с протом уђем у собу пашину. На столици сеђаше крут, подебео, строга израза у лицу, мутесариф скопљански; црвена му капа на глави. Прота му изручи многа темена, а ја се поклони и гологлав седох на једну столицу.

— Шта тражи овај?

— Ефендум, дошао да те моли, јер си ти, ефендум, добра срца, — одпоче прота на дугачко и на широко — а он је богомољан, па му, ефендум, дошло на срце, да се по нашој ђаурској вери, моли св. Димитрију . . . .

— Не, тако прото, него ти просто кажи г. паши ово: тражим од њега по закону пратњу, и хоћу од ћефа да видим манастир св. Димитрија. Шта кошта да платим.

— Шта вели, шта вели? пита паша.

— Вели ефендум (темена), моли ефендум, проси ефендум (темена), знате иде, ефендум, да се моли Богу, па му се . . . .

— Прото, кажи ти паши само ово: ја тражим два жандара да ме прате: ја сам путник, па имам ћеф да видим манастир св. Димитрија.

— Ама како и шта? пита опет паша: како кеф . . . ходи, да новце троши?

— Тако он говори! изусти са страхом прота.

— Па шта тражи?

— Тражи две заптије да га прате.

— Пеки, пеки, вели паша.

— Кажи му прото, да је то доказ и за пашу, да ја несам никакав опасан човек, које кад му каза прота, паша се продобри, осмену и даде налог, да ми буду на расположењу два заптиска наредника, а ја устанем, поклоним се и одемо. Прота је остао да казује по Скопљу, како је тај шумадинац без политике џанум и без памети, а ја сам већ путовао на коњу с пратњом, задужбини Краљевића — краља Марка. Био сам веома весео и радостан као да ћу видети нашега јунака, који не говори, ни по баби ни по стричевима, већ по правди Бога истинога. Заптије су летеле преда мном, јер кад пратња иде пред вама, онда је то почаст, а кад иде за вама, значи, да гони кривца.

— Како ти је име заптија, упитам старијега.

— Мехмед-ага, одговори он.

— Што ти је име Мехмед, то разумем, али да си ти „ага", то не разумем. Ти си заптија, а неси ага. Ага је паша и кадија. Од куд си ти „ага"?

— То нам је остало од Косова, кад је погинуо наш Мурат-хан, и рајачки цар Лазар, чије је ово било, па смо ми постали сви аге, а каури су постали „раја".

— Одкуд ти то знаш?

— Па знамо ми то сви. Ено у граду (у Скопљу) има у камену изрезано, да је тај град градио сестрић Лазара, што је погинуо на Косову; ено онај садашњи од тесаног камена „хан" био је „клишла" (касарна) каурскога цара Душана; познаје се све, где су његови низами спавали, где су коње везивали, где су појили. Кад је он умро, његовога сина убио отац Марка Краљевића, па се завадио Лазар и

Марко. Лазар седео у Призрену, овде седео његов сестрић, а у Прилипу Марко.

— Кад ти то знаш, знаш ли одкуд су твоји стари?

— Моји стари били су ђаури, па се потурчили, јер су хтели да су „аге“ а не „раја“.

— Па видиш ли болан, да сад живите рђаво као и раја.

— Заиста живимо зло, али тек опет нисмо раја.

— Шта би ти шкодило, да и раја живи тако сербез као и ти: раја би била богатија: било би боље и вама и њима.

— Нас уче наше хоџе и дервиши, да је раја без вере; да је гњавимо, а рају уче папази, да нас мрзи.

— Лажу и уче вас на зло. Боље је да живите у љубави, него ли да се мрзите. Одкуд знаду они, шта Бог милује? Ти их познајеш, где се родили, како одрасли, па одкуд они да знаду шта Бог мисли, а други да незнају? итд. Сунце је просипало жар, сви смо били у зноју и да би како прекратио пут, почнем пробати, да начиним Мехмеда да не верује.

У том ударимо крај винограда.

— Да ли се може добити грожђа за паре?

— О, ефендија, колико год хоћеш, и без пара. Сјашасмо коње; Мехмед оде да бере грожђе. Јашар вада коње, а ја прегледах гробље, где сам нашао много старинских надписа. Особито ми се учини да је старински надпис на једном камену, који је био извађен и бачен до једнога старинскога грма, и у многоме оштећен. Прочитао сам . . . . **пом . . . Коже рабл Конслакл . . . .**

Мехмед донесе грожђа.

— Где је пудар, да му платим?

— Нема никога. И да је ту, не би узео ни паре; овде је обичај такав.

Дуго смо путовали преко голих брда и врлети. Нигде ни трага од шуме. Где је било траве, жегом је спрљена.

а где није било траве, вирило је и клијало из земље камење. Шума је упропашћена: вода јурнула, снела земљу и још се и данас сноси, а камење се кршевима помало и све више и више расте. Села се смањују, а куће сељачке наличе више на кочине, него ли на куће. Нема великих села, него по неколико кућа у гомилици, као оно чопор оваца, кад се згрне од паса. Био сам у једној кући. То је од камена четвртаста зграда, покривена плочама, без оџака. Како се уђе у кућу, у лево до зида огњиште, покрај њега лежаше болесно дете, готово голо и један пас. На среди куће изкопан подрум, као нека рупа, а даље у десно везана два вола и ту му ноћива оно неколико оваца, што их има, да не би ноћу ко украо. Одело женско сасвим је наличило на одело наших сељанки: дугачка кошуља, спредњача и задњача кецеља, појас, а на глави конђа. Девојке иду гологлаве и носе спред лекетове (у празничке дане). Газдарица ме понуди да једем и ако није ништа друго имала осим сух комад проје и једно јаје.

— Подај то јаје твоме детету.

— Данас је петак ефендија. Не једемо мрсно.

И заиста им се и по лицу видело да посте: жутобледа фарба и мршави, као џоре у пролеће. Кад сам њеном детету дао поклон, пошао и прекрстио се, она се чисто у лицу променила од неке, чини ми се, радости и дуго је дуго гледала, како су заиста слушале човека, који се „крстом — као она — крсти“.

Сунце је зашло за брегове. Ми смо били на једној коси, а пред нама у десно ни врх брда нешто се црнило, у лево видла се шума, а правце пред нама белила се земља.

— Ето, то је ефендија, Сухоречка жупа; иза оне беле земље је св. Димитрије и село Суха река, а оно је на брду, град Краљевића Марка — рече Мехмед.

Планина је била мрачна и сумрак је земљу покривао.

Приспео сам у манастир кад је мрак био умотао својим крилима и брда, и долине, и манастир. Заптије су лупале у капију, а пси су тако страшно урлали и лајали као курјаци. У злеудно доба бише растерани пси и капија отворена. Муж и жена с двоје деце чували су манастир, оданде из села. Има некакав калуђер, али је најгрознија пијаница, па је некуд отумарио има више од месец дана: тражи друштво да бекрија и да се скита. Благочастиви Сухоречани чувају и надгледају манастир. Мене су извели у ћелије на трећи кат. То је била старинска ћелија сазидана Краљевићем Марком. Пре 40 година изгорео јој кров, а малани дуварeви још и сада измалани стоје; на тим дуварима подигнута је од дрвенарије зграда, где се на Митровдан даје ручак и чини гозба, а на нижњем боју живе чувари и калуђер. На трећем кату спавају иначе гости, Турци и друге изелице, које случај наврне на манастир.

Кад сам у јутру устао, то сам виђео пред собом задужбину Краљевића Марка — цркву у облику четвртастог крста са једним кубетом, покривена оловом, оним истим којим ју је њезин ктитор покрио; на кубету онај исти старински крст, а такође и онај изнад првих врата.

Изнад врата па до темеља црква је заклоњена једним наслоном, који је из благодарности св. Димитрију, а за спомен Краљевићу начинио пре 90 година Гамза паша: он се био веле, разљутио на „кавурску“ цркву и крене се летом да је обори, али како је била велика припека, он, док је приспео манастиру, добије тако страшну главобољу, да је готово био побеснио: но се умије и окупа у Марковој реци, оздрави, и на место да поруши цркву, сазида низак прислон са сводовима од све три стране.

Та је црква у маломе, налик на св. Дечане. Река јури и учи из планине, на левој њезиној страни има диван заравнак или лука и на средини је луке св. Димитрије,

у онаквом облику (без наслона) какав је био, кад га је његов ктитор градио и у њему се Богу молио. На десној страни спроћу св. Димитрија стоји читава, али батаљена црква с једним кубетом, задужбина Маркове мајке Јевросиме (краљице Јелене), а ниже на левој страни, до венчаница порушена црква Маркове сестре, а изнад, у лево порушена црква Маркове супруге. Полак сахата уз поток, на литици (из које јури тако огромна чешма, да би могло млети два камена), стоји црква исповедника и духовника куће Мрњавчевића са порушеним кубетом, а на левој страни реке изнад манастира на главици стоји Марков замак или град Краљевића Марка.

Манастир св. Димитрија била је породична и фамилијарна црква куће Мрњавчевића. Ту су они сви сарањени. Ту је сарањен **кралъ Влькашинь**, **кралица Іелена, кралъ Марько** и т. д.

С леве стране у припрати намалан је краљ Вукашин, стар, сед, окорео човек, с круном и венцем на глави, држи задужбину у рукама, у порфири и челоглаве му пише: **въ Христа Бога благовѣрни кралъ Влькашинь**, а до њега млад, леп, црномањаст, с округлом црном брадом, а са архијерејском круном на глави и знатним котуром у наоколо, у једној руци држи свитак, а левом се ослања на балчак од сабље, са надписом чело главе:

въ Христа Бога благовѣрни синь прѣвысокаго кралѣ Влькашина ктиторь Марько.

Изнад врата (из припрате) унутра у цркви, на дувару, белим мастилом, стоји овај надпис:

Изволениемь отца и воплощениемь сина и сьшест-виемь светаго доуха, обнови се сеи свети и божествени храмь светаго и великомоученика Христова победоносца Димитриа сь усрьдиемь и потщаниемь благовѣрнаго кралѣ Влькашина и благовѣрние кралице Іелены и сь прѣвьз-

любл҄ѥнимь ѥю штєрмл и синомь благовѣрнимь кралѣмь Маркомь и Андрєкшємь, Ивлнишємь и Димитромь вл . . . . сьже монастирь нлчє сє ꙁдати вь лѣто .ѕ. ѿнг. вьдни благоврнимо цлрл Стєфлнл и христолюбивлго кралꙗ Вль-клшинл и свршии сє вь дни благовѣрнлго и христолюби-вго кралꙗ Маркл.

Сва је црква унутра била измалана и то први ред свеци у дужини човечијег пораста, а даље обично све, како се малале све наше цркве. Први ред светаца били су све краљеви лозе Немањића „**родитєли и прѣродитєли**“ како обично говоре сви наследници немањићске државе, па и Вукашинови; али су сада сви замазани и само се види „**св. Ꙋрошь царь .к.**“ и св. Сава први архијепископ, које су Сухоречани опрали од запрљотине, на којој је Дионисије измалао тице и змије[1].

[1] Ствар је ова веома жалосна, али ми не може бити на ино, морам је испричати, па нека се узму на ум потомци: једни — нека чувају своје старине, а други нека не чине зло.

Фанариоти су палили словенске књиге и рушили наше старине. Од њих се научили и неки несрећници Блгари. О замазивању светаца у св. Димитрију, сухоречани и Х. Јордан, Х. Константинов причали су ми ово: „Пре 4 године дође некакав зограф (живописац) из Цариграда, калуђер Дионисије и почне да живи у манастиру; како је било јесење доба он је старинским књигама читав месец дана ложио пећ. Најпре је себе измалао с поља на дувару, па после почео нешто по цркви да мала. Дуго је тако малао. Једно и чујемо неку лупу. Готово на силу уђемо унутра и имамо шта видети: Он све свеце Немањиће залепио, па онда измалао по томе лепу оне змије и тичурине, па узео да исквари онога Краљевића Марка у војничком оделу и већ му покварио груди и главу. Ми њега прогнамо, узмемо воде и од његовог молераја оперемо цара „Уроша и св. Саву“. Јордан ми ово исто причао и додао још ово: „епитроп (тутор) св. Димитрија, дошљак (у Скопљу) Јане Богдан, „са повељенијем“ Стојанче Костића дошљака из Блгарије н а р е д и л и с у и дозвали из Цариграда и послали Дионисија у Марков манастир, те палио старинске књиге и замазао свеце — Немањиће“. Још ми много и много што-шта о тим стварима казивао Јордан, али ме мрзи да описујем те мрзости, од чега се сваки човек грозити мора.

Да бар овом приликом напоменем, да у хаџи Јордана има највећа и најзнатнија збирка српских старинских књига и иначе старина. У његовој збирци видео сам једну старинску књигу српске редакције, а при крају у истој прилепљено оригинално писмо кнеза Лазара, писано пред косовску битку своме војводи Богумилу. У њему цар Лазар казује о скором судару с Турцима, наређује шта има радити, казује да се само чека на долазак великог војводе Вука, па му налаже, да о томе никоме ништа не казује. Хаџи Јордан није ми дао да га препишем, већ ми је допустио да забележим из њега два места. Наделов гласи овако:

„**Божиєю милостїю мы Лазарь кнѧзь и самодржецъ** итд.

. . . . и т. д.

Вꙋка великїи воивода . . . . .

. . . . и т. д.

Да не предана бꙋдетъ Андрианиомъ везирꙋ Ѳракискомъ“ и т. д.

Видео сам још ове: „**Родословъ**“, књига о херцегу Степану, књига о Синан-паши, закони и наредбе Константина великог и Јустинијана, књига Сирина и т. д.

Писмо ми обећао дати ако му пошљем многе наше уџбенике, ја сам послао, али ме он преварио и није послао.

После ове ствари да продужимо преглед задужбине Краљевића Марка.

— Зашто то раде?

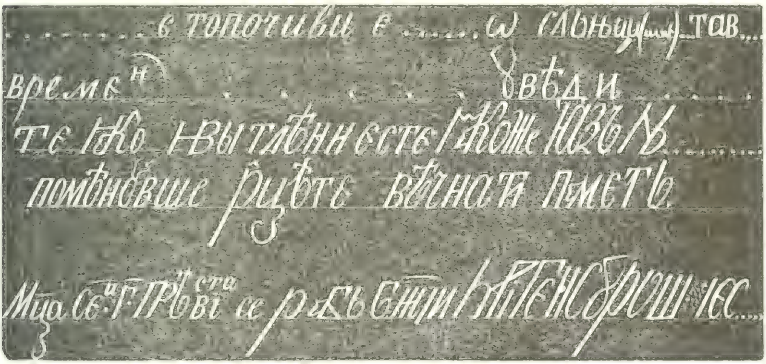
— Зато, вели хаџи Јордан, што су људе, мисле да пониште све српске старине, и да насилу и преваром уведу свој језик; но то је залудница, јер народ говори својим језиком, и они га не могу научити туђем језику, а по варошима се говоре сви језици или управо правилно ни један.

На дувару с поља измалан је црнпураст калуђер „Діонисіе зограф Блъгаринъ 1869 г.“

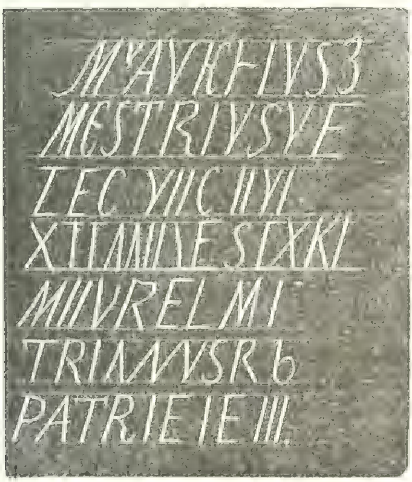
Мора сваки и Србин и Блгарин зажалити, што се нашло таквих изрода, који руше наше највеће светиње и старине. Жалост је што Дионисије срамоти такав добар народ.

Иконостас је од мермера и на мермеру измалани свеци. Стубови подупиру сводове, а кубе тако лепо, да је готово лепше и од Дечанскога кубета.

Ту је унутра или у припрати према ликовима и био сарањен краљ Вукашин, краљ Марко и т. д. али људи су и време покварили те гробове. У припрати има од белог мермера плоча са двоглавим орловима, то и јесте плоча гроба Вукашинова, али од многог гажења, слова се излизала и ја сам могао прочитати ово:

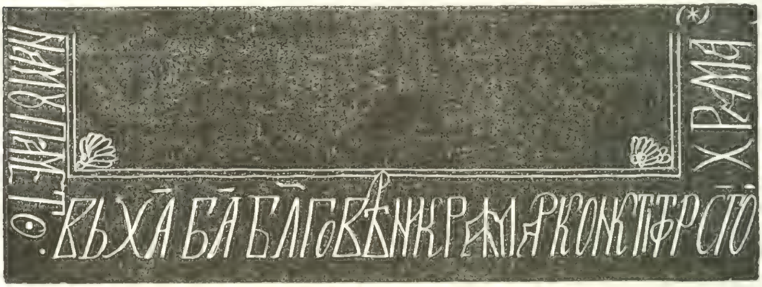
Спроћу у дувару узидана плоча, од наслањања дотса излизана и ја сам могао верно преписати ово:

На узиданом камену другом у сами темељ стоји написано ово:

OPOS VII.......

На пољу, пред црквом, у дувару, ново озидане кујне, у карниз, на који се наслањају, узидан је мермерне плоче један део и на њему стоји изрезано ово:

Ово је, како видите, плоча надгробна нашега јунака Краљевића и краља Марка. Слова су тако лепо изрезана, да ма колико да сам се трудио руком да их лепше испишем, несам могао боље дотерати. Сузе су ми на очи удриле кад сам видео како су гоге комад плоче краља Марка узидале у карниз јадне и жалосне кујне. Ја сам читао и писао, а сељанка и сељак, који су кували ручак чисто се упрепастише гледајући, да се ја неодвајам од поцрнелога камена. Немогући одолети радозналости сељанка ме запита: „Шта је то ефендија?“

— Ово је највећа светиња, коју имате овде у манастиру. Ако ово упропастите, онда ћете и ви пропасти.

— Па шта да радимо?

— Ништа, само у ову светињу ни дирајте, нити дајте да је когод други дира или да је искварп.

У олтару стоји горњи део мермерне дебеле плоче са рељефно изрезаним двуглавим орлом, може се рећи, класичке израде. То је комад од надгробне плоче краља Вукашина.

Тако исто стоји у олтару крстионица, од мермера и доле у постументу овај надпис:

(*) т. ј, вь Христа Бога благовѣрни Краљ Марко ктитор светаго храма и (веч) на му памет.

Има још узидан читав камен са надписом у црквеном дувару, с леве стране и то је узидан наопачке. Писмена су врло лепа и ма колико да сам се трудио да прочитам, несам могао успети, јер би ми за то требало много времена и справа, а ја несам имао ни једно ни друго, па сам оставио да то прочитам, кад ме не ће чувати турски жандари, нити сваки мој корак пратити.

Кад сам прегледао надписе и мучио се око прочитања, а то је било около 3 сата после подне, наједанпут се зачу нека вика, псовка и праска тако да је јечала лука, кад тамо имамо шта видети: навалиле две потурице на манастирског козара, да му отму неколико коза, а он се јадан брани дреновом батином и вија козе, да му их не уграбе. Ја викнем на заптије, шта гледају, што не одбране чобанина. Они усташе, навикаше лупеже и потурице одоше, али ће сигурно брзо доћи, да се наплате, што данас не могоше учинити. Остало време провео сам у прегледању књига што је заостало од уништитеља зографа оца Дионисија. Нашао сам читав:

1. Минеј за месец Август; у њему на крају овај надпис.

Господи боже нашь иже петрови и блꙋдници сльзами грѣхи оставлѣи и митара позиавша свога прегрешениꙗ оправдавъ да поминаѵють калꙋгерницꙋ Єлисавеѳꙋ вь сїи вѣкь и вьбꙋдꙋщии понеже твораше добраа дѣлаа и благаа и

многимь благимь приобишти се . . . Бог да прости калуге-рицу другую Елисавеѳу, понеже великимь свѧтым образомь Марина нарицаетсѧ да е благословена оть 318 св. отаца. . . . одѣѩ бо наготу студнаго тѣла моюго и кто прочте рци богь да ју прости. Бог да прости Калину коѩ приношаше овощїѩ всѩ благаѩ на снѣдѣние намь и многащи вѡ ни упокои вином да ю помнаует Господь Богъ и прѣчистаа богомати. . . . . . . оци и братие не писа дух свети, но рука брѣннаѩ, да єгда буде срока недоставлѣна или слово исправлѩюще поите, а мене благословите.

2. Апостол, рукопис, на артији, у малом облику:

Писа Анр. . . . .ца .ѕ.ц.м.в. по кончинѣ благочьстиваго деспота Стефана .З. лѣто вь царьство безбожьнааго цара Мурать бега турскаго вь области скоп- скаго града вь селѹ Витомирцѣхь.

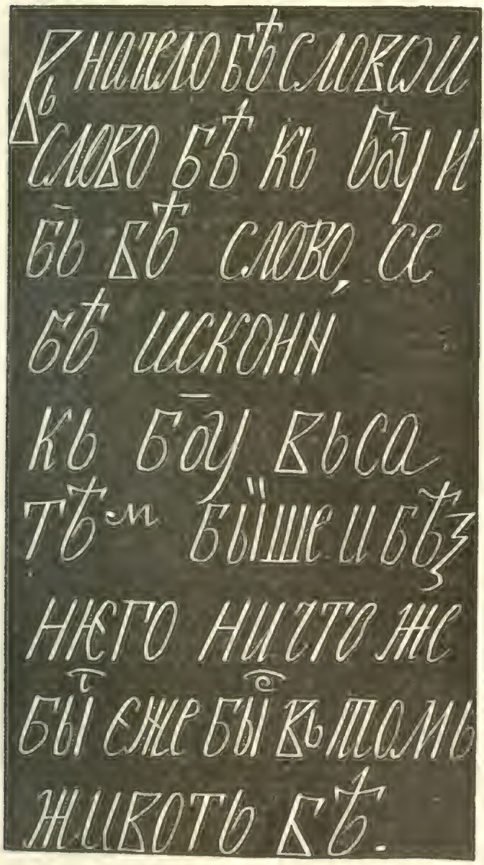
Храмѹ св. вознесенїа Г-да Ба и спаса нашего Исуса Христа хтиторѹ Шагманѹ вь благословение и молбу и намь трудившимсѩ во вѣки и аминь.

Прѣписа сїю книгу грѣшни Акседие Параексархь ве-ликые митрополие скопскые; Богь да прости Андрѹ брата вашегъ.

3. Апостол, средње величине, на кожи: има упис при крају, али се не може да прочита, само сам на дну прочитао:

4. Јеванђеље, на кожи, без предњег листа и нема при крају подписа. Ја сам исписао из њега ово неколико речи:

У олтару има део плоче са двоглавим орлом и два лава.

Полак плоче у олтару опет под Крстионицом од мермера од оне исте горње.

Цео сам дан провео у прегледању и истраживању, а ноћу смислим, да се искрадем од мојих пратилаца и да се поразговорим са сухоречанима, а том приликом да прегледам цркву исповедника куће Вукашинове и гробље села од 6 кућа Малчишта, које се сво потурчило пре кратког времена. Пре изласка сунца одем у село, позовем једнога сељака, да иде са мном. То су сиротни људи, прости и убијени до зла бога, подносе од потурчењака сваковрсне муке. Мој пратилац био је средњих година, одевен у сред лета у беле чакшире и џамадан бео, на глави му место феса, била некаква капа. да се није знало какве је била боје, а у рукама носи огромну тољагу.

— Видиш Ефендија, ту је била воденица, ту ваљалица и тако даље причао ми уз реку, али су проклети Турци то све упропастили и манастир осиротио. Дођемо у Малчиште. Прегазимо реку, уђемо у батаљену цркву, у коју потурчењаци стоку затварају те с тога нигде надписа нема, а свеци су готово изтрљани. Около цркве је било српско гробље читаво са изрезаним у камену крстовима, а већ има неколико гробова потурчењачких са турбанима, али се и они сарањују на исток као и Срби. У том се вратимо, кад ал' имам шта видети: мој се пратилац упрепастио и уплашио тако да не може да говори, него само са тољагом измиче што брже може, а једна потурица тек што је устала, па видев мене спремила и држи у рукама камен, да ме с њиме удари. Мој револвер остао у манастиру. Кад се видох на невољи, повратим се реци и докопах два добра валтука камена и право погледам у потурицу држећи да поделимо мегдан. Потурица се тада измаче, ја кренем низ реку и близу манастира нађем пратиоца где ме чека.

— А што ти умаче?

— Хоће онај пас да се бије камењем.

— Па ништа, треба и њега бити.

— Лако је теби ефендија, ти ћеш да се с њиме кривиш и да одеш, а ја ћу овде остати, па ће ме упропастити.

— Е, остави тај разговор, а кажи ми ко је градио овај манастир?

— Краљевић Марко. Ено његове чаше, којом је пио вино, узидане у дувару, где се види издубљен као крштионица.

— Кад је то било?

— Било је то онда ефендија, кад је било рајачко царство.

— Па зар је било рајачко царство?

— Како није ефендија? Хајдете да ти један наш сељак испева кад је то било и како.

Одемо.

Чуо сам три песме: једну о Краљевићу, другу о Косову и Кнезу Лазару, а трећу о краљу Дечанском.

У језику сам опазио само једну погрешку и то у место да каже „тешки топуз узе у десницу," он је певао: „узе топуз у д и ј е с н у руку."

Народна прича казује, да је Марко жив, да му се не зна гроб, и да ће се Срби ослободити, кад се он пробуди.

Гроб сам његов нашао, али ипак Марко живи и живи ће доклен траје Срба.

Суха река, 1873. год.

П. Срећковић.

БУЏВАРИ ЗА СРБЕ ОД 1727 и 1734

Прилог за расправу питања: где су се почеле штампати књиге новије српске књижевности

од

Стојана Новаковића.

У првом „Извештају о јавном учитељско-приправничком заводу србском у Сомбору“, штампаном у Сомбору године 1863, има знатан чланак г. Н. Ђ. Вукићевића „Србске школе у XVIII веку“ (стр. 16—26). У томе чланку (стр. 17.) читамо, како је год. 1718, исте које је закључен пожаревачки мир, народ наш изабрао Мојсија Петровића „великог љубитеља школе и наука“ за митрополита Србији и доњем Срему. „Митрополит овај (чита се даље у том чланку) завео је био у Београду у своме двору велику славенску школу, у којој су се најпре учили младићи наши садашњем изговору црквено-славенскога језика, који је с књигама из руске печатње у цркве наше у место негдашњег србуљског или српско-славенског језика мало по мало примљен. Митрополит Петровић позове из Русије учитеља Максима Суварова, који донесе са собом 400 Букварова и 100 Славенских Граматика. Године 1723 камерални директор у Банату барон Калапек, који је себе „кралевским судцем рацкога народа“ називао, изда у име правитељства наредбу, да се по градовима, варошима и селима српске школе завести имају. У томе истом смислу позове и митрополит одмах

следујуће године све општине и свештенство, да се сложно подухвате и школе покрај сваке цркве држе. Народни сабор од 1730 донео је такође закључење, да се школе по свима местима подижу. Све ово није могло проћи без икаквог успеха, и јамачно су у то време по свима већим и многољуднијим местима српским училишта подигнута била. Са завођењем ових училишта, у којима су се из Русије донешени Букварови, Часловци, Псалтири и Граматике употребљавале, увео се и неприметно у цркву и школу нашу садашњи црквено-славенски језик.“

То је текст, у ком је исцрпено скоро свеколико садашње знање о књижевној радњи тога времена. У старим писмима, писаним с почетком XVIII века, штампаним које у разним свескама Срб. Летописа, које у Витковићевим чланцима и зборницима у Гласнику биће још грађе, но она није ни разрађена ни употребљена.

Међу тим већ на први поглед изгледа, или да толика радња о подизању школа није могла бити намирена са оних 400 буквара, или да је она остала само међу добрим желама којима се пуне архиве. А ако није то, онда или се морало из Русије још тих књига доносити, или су се књиге морале гдегод за Србе нарочито штампати.[1]

---

[1] Писац расправе „Народни конгреси овостраних Срба“ у Летопису 1861. II, 79 има ову белешку: „Вићентије Јовановић (за кога мало више казује, како је 1731 [или 1730?] на сабору у Београду изабран за митрополита) изда у години 1733 печатана монашка правила на основу васељенских закључења о животу монашком. Ова правила мора да су у врло мало примерака печатана, кад се данас слабо у коме манастиру налазе.“ Белешка ова могла би навести кога да је прими као још један доказ, да су Срби у времену 1718—1739 књиге своје негде штампали. Међу тим ево како стоји та ствар. У мојој »Српској библиографији. Београд 1869“ има под год. 1777 забележена књига „Правила монашеская.“ Ја књиге видео нисам, него сам и белешку и годину узео из П. Ј. Шафарика, који напомиње, да на књизи године и места штампања нема. П. Ј. Шафарик је дакле

Али него што у расправу тога уђемо ваља погледати кад су Срби осетили, и пошто су осетили, како су намиривали своју потребу штампарија? Иза пропасти млетачких и манастирских штампарија најпре се око подизања штампарија почело радити међу Србима пресељеним у Аустрију, у почетку XVIII века. За годину 1708 знамо, да у њу падају овакви покушаји код аустријских власти ради допуштења, и то од стране Будимаца и митрополита Исаије Ђаковића. Године 1730 архијепископ и митрополит београдски Мојсије Петровић обраћа се царском дворском ратном савету с молбом, да може подићи о свом трошку у Београду штампарију за црквене и школске књиге свога народа. „Одавно се све потребне књиге за омладину и цркву доносе из Москве — пише у том знатном акту — али како се већ толико време из поменуте Москве ни једна књига више не пушта, у овом је народу настала така оскудица, да се ни омладина већ нема чим поучавати.“ Та је молба 17 Марта 1730 одбијена с упутством, да се онаква штампарија налази у Трнави у Угарској, за коју, у осталом, не треба заборавити да је била унијатска.[1]

књигу видео, а Ђ. Рајковић, Лет. Мат. срп. 118, стр. 108, који ју је такође видео, доноси већ потпунији наслов, број страна и поделу, па је и он ставља у год. 1777. Из Рајковићеве потпуније белешке већ се види, да ова „правила монашеская“ нису штампана 1733, јер се митрополит који је наредио штампање те књиге потписује „Викентій божіею милостію православный архіепископъ Карловачкій“ а Викентије од 1733 није се потписивао тако, него „архіепископъ и митрополитъ бѣлградскій“, пошто је у његово време Београд био резиденција. Овде је писца оног чланка у Летопису преварила једнакост имена, јер он сам мало даље приповеда, како се за Вик. Јовановића Видака, год. 1776 синод саветовао „о дисциплини монашеской“ (Лтпс. 1861, II, 97, 99). То је та књига о којој је горе реч, јер већ у њеном наслову стоји, да ју је израдио „Епіскоповъ Сvнодъ.“ Напротив у радњи од 1733. колико је до сад могосмо познати, не помиње се ништа од те врсте.

[1] Оригинал акта штампао је Ђ. Рајковић у Лет. Мат. срп. 1874, II, 124, 125.

Међу тим како се помогао патриотични митрополит за онако неодољиву потребу и је ли је могао оставити ненамирену?

Штампарија у Млецима подигла се 1758, у Бечу 1771. Пре тога имамо прво наше новије дело, Жефаровићеву Стематографију од 1741, штампано бакрорезним плочама. Још су нека дела тако штампана, али је знатно, да су се у тој оскудици помагали Срби још једном штампаријом, штампаријом римничком у Малој Влашкој. Тако је у њој, по заповести митрополита Павла Ненадовића, 1755 прештампана „Славенска граматика" Мелетија Смотрицкога, у њој је 1761 раковачки постнижник, потоњи арадски владика, Синесије Живковић штампао Србљак. Спрам свега што је горе изнесено, могло би се учинити питање, да ли су се у тој римничкој штампарији та дела најпре за Србе штампала, или је и више и пре тога у тој штампарији штампано? Ова претпоставка и ово питање има још више основа, кад споменемо, да је баш у ово време, 1718—1739 римничка јепископија, уз коју се та штампарија налазила, била такође под аустријском влашћу, којој 1718 после пожаревачког мира припаде тамишварски Банат, мала Влашка (до Алуте) и београдски пашалук. Владике „влахозапланске или рибничке" биле су посвећаване у Београду и Карловцима[1], и архијепископ београдски онога времена звао се митрополит свега православног народа под влашћу аустријском „у Србији, Славонији, Угарској, Хрватској, Банату тамишварском и Угровлахији ћесарској." Отуд с првим почетком наше новије књижевности може бити у свези питање о почетку ове штампарије у Римнику.

Што се тиче влашких штампарија и штампања, она се могу поделити онако, како их је још пок. П. J. Шафарик поделио. У књизи његовој Geschichte des serb. Schriftthums

---

[1] Л. Мушицки у Гласнику VI, 85, 86.

у одељку библиографије старих штампарија уврстио је П. Ј. Шафарик међу стара српска и стара влашка штампања, којима су се обично и Бугари служили, а и трудили су се око њих и Срби и Бугари поред Влаха. Ту под год. 1635 помиње Шафарик требник, штампан по заповести Јована Матије Басарабе трудом Тимотија Александровића у Кимполунгу (Дугом Пољу). „С овим требником — говори П. Ј. Шафарик — којега се један ексемплар налази у ман. Беочину, а други у Бођанима, почињу се у Влашкој р у с к а штампања. Тип свију досадашњих влашких издања беше, као што је мени познато, српски, постојбином из Млетака; ортографија или српска или бугарска. У о в о ј к њ и з и и м а м о т о о б о ј е д р у к ч и ј е, о б о ј е р у с к и." Влашки библиограф Димитрије Јарку у књизи Bibliografia chronologica romana sau catalogu generalu de cartile romane 1550—1873. Bucuresci. 1873, XVI бележи под годином 1640, како је Василије Лупу господар Молдавски узео од митрополита кијевског Петра Могиле штампарски алат, те у Јашу почео штампати књиге. То значи, да се онај окрет изједначења црквено-словенске књижевности у Словена православне цркве као и у Румуна према руско-словенском, међу Румунима догодио сто година раније, т. ј. већ после 1630. У ову другу групу влашких штампарија припада и штампарија у Римнику, која се нас тиче. Горе поменути влашки библиограф у истом делу, у приступу стр. XV, пише за оснивање штампарије у Римнику ово: „Антим Ивиренулу постане године 1705 владика у Римнику, и оснује на томе месту штампарију, коју су и последници његови држали и потпомагали."

Чудновато, је како у одлуци својој од 1730, коју смо мало час при молби београдског митрополита Мојсија Петровића показали, дворски ратни савет бечки није знао за ту штампарију, него је нашега митрополита ради намирења његове потребе слао у Трнаву код Пожуна. Мање може

бити чудновато, што ту штампарију не помиње митрополит у својој тражбини, јер је он могао рачунати с тиме, те користити се поменутим незнањем бечког ратног савета у овом свом послу, којему не би ишло на корист помињање штампарије римничке. А да је митрополит Мојсије доиста знао за штампарију римничку, кад је године 1730 писао оно писмо ратноме савету бечком, о томе имамо врло драгоцен доказ.

Кад сам летос (1877) походио карловачку библиотеку, показа ми г. архимандрит гргетешки И. Руварац две ретkости библиографијске, два буквара штампана у Римнику за Србе, један 1727, који ће бити већ друго издање, а други 1734, заједно с једним московским руским букваром, из кога су ови прештампавани. Те две мале књижице бацају пуно нове светлости на сами почетак новије српске књижевности, за који извесно треба узимати радњу око обнављања школа и просвете у митрополији београдској 1718—1739. Да би се познала та светлост, поменух и у овом чланчићу црте о потреби штампарије и труде око тога. Та издања буквара заједно са горе поменутим писмом митрополита Мојсија, које сад тек прави смисао добија, јасно посведочавају, да труди око школа нису остали само у архивским актима, него да су школе доиста радиле, јер су за њих требале књиге, које се нису само из Русије доносиле, као што се до сад држало, него су се и штампале у Влашкој. Та издања, на послетку, знатно исправљају моменат, који се до сад метао за почетак новије српске књижевности. На мојој „Српској библиографији“ истакнута је као прво дело, под 1741 годином, Жефаровићева Стематографија, која је штампана бакрорезима. Место тога ваља по садашњем знању да дође барем буквар од 1727, докле се не би откуд нашло старије његово издање, које се и у наслову његову а исто тако и у предговору још јасније помиње. Из тог узрока налазим, да

обе те књижице ваља описати потпуније, а што то могу учинити, дужност ми је захвалити г. арх. И. Руварцу, који је ове књижице нашао и пажњу моју на њих обратио.

Тако је наслов буквару од 1727 као што одмах следује. Исписујем верно тексту све осим акцената, које нисам исписивао, уверивши се, да су са свим према руском тексту; овога се истог правила држим и при свима осталим исписима у овом чланку. Наслов гласи:

Первое ѹченіе отрокѡмъ в' нем' же бѹкви и слоги, таже краткое толкованіе законнагѡ десѧтословїѧ молитвы Господнѧ, символа вѣры и девѧти блаженствъ. Второе напечатанное, повелѣнїемъ и благословенїемъ и всѧкимъ иждивенїемъ ѩсно въ Богѹ Господина Господина Мѡѵсеѧ Петровича, Православнагѡ Архїепископа и митрополита Белиграда и иныхъ странъ, въ епископіи Рымнической, лѣто Господне ҂аѱкз. Иліа ѿ Чернаводы Типографъ.

То је на првој страни првога листа, а на другој страни првога и првој другога листа налазе се ови стихови:

Єгда Богъ съ Мѡѵсеемъ на горѣ глаголаше,
Сохранити законъ людемъ повелѣваше,
Онъ же Ісраилю то слово изѧвилъ есть,
Єгда на скрижали завѣтъ сей предложилъ есть,
На них' же ѩвѣ десѧтъ заповѣдїй бѣхѹ,
Иже вселюбезнѡ вси людїе прїѧхѹ.
Онимъ и намъ Мѡѵсей Верховный Митрополитъ,
С' ѩснимъ своимъ толком' наѹчити сѧ волитъ:
Прїимѣмъ же оусерднѡ наше наказаніе,
Да полѹчимъ имѣти въ небѣ пребываніе,
Єже истиннѡ намъ православнымъ дарѹетъ
Богъ Преблагїй иже въ вѣкъ вѣка царствѹетъ.

После тога долази предговор који гласи овако:

Предословїе ѡбще ко всѣмъ православнымъ Мωѵсей Петровичъ божїею милостїю православный Архїепископъ Белиградскїй и Митрополитъ всегѡ православнагѡ народа подъ властїю пресветаагѡ рымскагѡ цесара ѡбрѣтающагося во Сервїи, Славонїи, Хѵнгарїи, Хорватїи, Банатѣ темишварскомъ и Ѹгъровлахїи цесарской и егѡ пресвѣтлагѡ цесарскагѡ Величества свѣтникъ мирнагѡ здравїа и дѹшевнагѡ спасенїа ѿ Господа Бога желаемъ и просимъ Вашемѹ хрїстолюбїю и наше архїпастырское благословенїе посылаемъ ѡбще всѣмъ ꙗкѡ моимъ возлюбленымъ чадѡмъ.

Не ѡ хлѣбѣ единомъ живъ бѹдетъ человѣкъ, ѡ наша возлюбленная чада, православїи христїане, но о всякомъ глаголѣ исходящемъ изъ ѹстъ божїихъ. (Мат. глава .д.), еже и Павелъ проповѣдникъ вѣры оучитъ глаголя (.в. Тим. .г.): Всякое писанїе богодохновенно и полезно естъ ко оученїю, ко ѡбличенїю, ко исправленїю, ко наказанїю, еже въ правдѹ, да совершенъ бѹдетъ божїи человѣкъ, на всяко дѣло благо оуготованъ, тѣмже и мы вѣдяще толикѡ дѹшеполезное сѹщее божїе слово, такѡ проповѣданное, ꙗкѡ и писанное; по нашей должности не ѡставляемъ васъ лишенныхъ слова божїа и светыхъ егѡ заповѣдїй но оумыслихомъ представити Вамъ сїю дѹховнѹю трапезѹ, ѡбѣдъ дѹховный ѿ пищъ слова божїа оуготованный, сїю глаголемъ книжицѹ содержащѹю в себѣ отрокоѹчителныя бѹквы и толкованїе десяти заповѣдїй божїихъ и толкованїе сѵмвола вѣры и молитвы Господня и девяти Блаженствъ, юже второе тѵпомъ издати изволихомъ въ славенскомъ точїю дїалектѣ къ наказанїю и поѹченїю православнагѡ народа нашего славенскагѡ. Прїимите, оубѡ, сїю книжицѹ, и четающе ꙗже въ ней разѹмѣвайте и слова силѹ, да бысте могли исправити ваше житїе и по заповѣдемъ божїимъ ходити (еже належитъ всякомѹ православномѹ христїанинѹ) такожде и ваша чада и иныя домашны вашя по

вашей должности исправлайте ѿ безчинїа ихъ, и законꙋ божїю наꙋчайте ѧ. Найпаче же вы, благоговѣннїи протопопи и прочїи свѧщенницы, наꙋчайте ваша парохїал'ны закона божїа всѧкимъ оусер'дїемъ, ꙗкѡ имꙋщїи воздати слово за ныхъ; не лѣните сѧ оубѡ, но трезвите сѧ и ѡбращайте ѧ ѿ всѣхъ неправдъ ихъ оучаще ихъ и словомъ и дѣломъ, ꙗкоже Павелъ глаголетъ (.а. Тим. .д.): Образъ бꙋди вѣрнымъ словомъ, житїемъ, любовїю, дꙋхомъ, вѣрою, чистотою и внимай себѣ и оученїю, и пребывай в' нихъ: сїа бо твора и тебе спасеши и послꙋшающыѧ тѧ: бꙋдите ꙋбѡ готови къ всѧкомꙋ дꙋшевномꙋ строенїю, ꙗкѡ да сподобите сѧ тогѡ блаженнагѡ гласа: благїй и вѣрный рабе, над' малыми был' еси вѣренъ, над' многими поставлю те, вниди в' радость Господа твоего, еже бꙋди, бꙋди.

Вашегѡ христолюбїа всѣх' благих' и дꙋшевнагѡ спасенїа желатель вышше именнитый.

На страни претпоследњој има још оваки поговор:

Сїа вса ѡ законѣ Божїи ѡ молитвѣ Господни ѡ сvмволѣ вѣры православныѧ и ѡ десѧти блаженствъ въ кꙋпѣ съ десѧт'ми заповѣдїй церковныхъ напечаташа сѧ краткимъ толкованїемъ ради наставленїа первагѡ малымъ отрокѡмъ, а церковники отрокѡвь оучащїи сами должни сꙋтъ сїа толкованїа на изꙋстъ изꙋчити, да бы могли лꙋчше оучити отрокѡвъ и вопрошати ихъ ѿвѣта въ оутвержденїе православныѧ вѣры единнагѡ въ Троици славимаго Бога, егѡже есть царство и держава въ безконечныѧ вѣки, аминъ.

Буквар овај штампан је у формату омање данашње осмине и има свега 72 листа. Где се свршује предговор записано је на дну листа: Славенскагѡ дїалекта оусерднѣйшїй поправитель недостойный Богомолецъ Стефанъ Упоѱифїосъ престола Рымническаго.

Где ће почети буквар, има посебни наслов: Начално͡е оученїе человѣкѡмъ хотѧщымъ оучити сѧ книгъ божественнагѡ писанїѧ. Во имѧ отца и сына и свѧтаго дѹха, аминь. Боже, въ помощь мою вонми и вразѹми мѧ во оученїе сїе.

У азбуци, која одмах за тим следује, имају и слова ъ, ь, ѫ, ѧ. Иза азбуке одмах долазе слогови за срицање, који иду овим редом:

ба, ва, га, да, жа, ѕа, за,
ка, ла, ма, на, па, ра, са,
та, фа, ха, ца, ча, ша, щa;
бе, ве, ге, де, итд.;
би, ви, ги, ди, жи, зи, ки, итд.;
бо, во, го, до, жо, зо, ко, итд.;

За тим су групе таке исте с ѹ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ѧ.

После тога долазе групе са три слова овако:

бра, вра, гра, дра, жра, зра, кра,
лра, мра, нра, пра, рра. сра, тра,
фра, хра, цра, чра, шра, щра;

и даље тако са словима е, и, о, ѹ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ѧ. Пошто је и то свршено, долази на ново азбука, али је ту уза свако слово исписано име његово; иза тога следује списак речи, које се мећу под титле; иза тога су црквени бројеви, а иза тога имена просодїамъ. Иза свега тога, што не хвата ни пун штампан табак, почиње већ о закону божјем, где се у питањима и одговорима тумачи десет божјих заповести, оченаш и верују.

У горњем је опис, кратак извод садржаја с предговором и поговором другог издања првога српског штампаног буквара, које сам у рукама имао. Осим тога имао сам у рукама још једно издање тога истог буквара од године 1734, штампано после смрти митрополита Мојсија, за које се може

узети да је треће, ако се случајно није између једнога и другог још које штампало.

Ово издање има овакав наслов:

Первое ѹченїе отрокѡмъ въ немъ же бѹкви и слоги такожде краткое толкованїе закон'нагѡ десятословїа, молитвы господни, сѵмвола вѣры и девяти блаженствъ повелѣнїемъ и благословенїемъ и всякимъ иждивенїемъ преѡсвященнѣйшагѡ Господина Господина Викентїа Іоан'новича православнагѡ архїепископа и митрополита бѣлградскагѡ и совѣтника цесарскагѡ. Напечата ся въ епископїи рымнической, лѣто господне ҂аѱлд. мѣсяца Сеп.

За тим долази предговор онако исто као и у првом издању, само што је место имена Мојсијева име Викентијево, што је коректура рђавија, тако да неке погрешке и смисао кваре, и што је горе наведена песма Мојсију у овом издању са свим изостала.

Поговор на претпоследњој страни гласи друкчије у многоме, те налазим да је потребно у целини га исписати. Он гласи:

Сїа вся ѡ законѣ Божїи, ѡ молитвѣ Господни ѡ сѵмволѣ вѣры православныя и ѡ девяти блаженствахъ написаша ся крат'кимъ толкованїемъ без' доводѡв' священнагѡ писанїа ради наставленїа первагѡ малымъ отрокѡмъ, а церковники отрокѡвъ ѹчащїи сами должни сїа толкованїа на изѹстъ изѹчити, да бы могли лѹчше ѹчити отроковъ и наѹчивъ ихъ вопрошати ѿвѣты.

Аще же кто возимѣетъ сѹм'нителство ѡ сихъ толкованїахъ, той да вѣстъ что бѹдетъ дрѹгая книжица содержащая въ себѣ всѣхъ здѣ положеныхъ толкѡвъ исныя доводы и свидѣтелства ѿ священ'ныхъ писанїй, до тоея ѹбѡ книжици всякъ сѹмнящийся ѿсылается.

Формат је нешто мањи од формата другога издања, те је, за то, поред истога садржаја неколико листа више.

Ово издање има свега 88 листа. Начин пагинације је и стари и нови. У табацима су пагинована прва четири листа словима по дну по староме начину; а опет се види и нова пагинација по врху страна. Ту је почетак пагинације тек на 11-ом листу целе књиге, и с тога крајњи број у пагинацији не износи више од 78.

Никоме не би тешко било помислити, да је овим букварима оригинал у оним букварима донесеним из Русије, за које прича Н. Ђ. Вукићевић у чланку, из којега смо један извадак горе на свом месту приопћили. Мени је г. И. Руварац показао један московски буквар истина млађега издања од обадва ова, али неким од својих пређашњих издања прототип овима. Наслов тога буквара гласи:

Первое ѹченїе отрокѡмъ, въ немже бѹквы и слоги таже краткое толкованїе законнаго десѧтословїѧ, молитвы Господни, Сѵмвола вѣры и девѧти блаженствъ. Повелѣнїемъ благочестивѣйшїѧ великїѧ Госѹдарыни нашеѧ Імператрїцы Анны Іоанновны всероссїйскїѧ, благословенїемъ же свѧтѣйшагѡ правительствѹющагѡ сѵнода напечата сѧ въ царствѹющемъ великомъ градѣ Москвѣ, въ лѣто ѿ сотворенїѧ мїра ҂ꙁсми., ѿ рождества же по плоти Бога слова ҂аѱл, Індїкта .г. мѣсѧца Апрїлїа.

Ексемплар карловачки ове књижице није потпун, али из онога што је у њему, види се да је ово оригинал нашим букварима. И у њему су међу словима ъ, ѣ, ж, ѧ, и у њему је исти предговор и иста остала садржина. Може бити, да је до краја у њему још штогод било, али то главног карактера и подударања покварити не може.

Из свега овога дакле можемо извести ове ресултате као поуздане за литерарну нашу историју:

стари србуљски начин читања, писања и штампања траје, узимљући за границу један пресудан политички догађај, до пожаревачког мира, до 1718 године;

у време после тога мира затекао се народ наш у толико повољним политичким приликама, да је могао почети јавну уређену наставу и обновити неке просветне и црквене установе;

тим поводом почеше се најпре у Београду, па и у осталим местима српским, дизати школе, и у овим школама поче се најпре предавати, и кроз њих утврђивати и у нас руско-словенско читање старога црквено-словенског језика;

средиште овоме настојању од 1718—1739 био је и остао Београд; тек после дужег прекида посао се овај наставио у Карловцима.

Ради овога, не могавши доћи до своје штампарије у Београду, Срби су се служили римничком штампаријом у Малој Влашкој, и у тој су штампарији, колико до сад знамо, штампали ове књиге:

а. 1722—1727 прво издање Буквара. За 1718—1721 узимам да су били довољни они буквари, који су из Русије донесени;

б. 1727 друго издање Буквара;

в. 1734 треће издање Буквара.

Може се замишљати, да је било међу другим и трећим а и после трећега још које издање буквара. Како из другог издања Буквара видимо, приправљала се за штампу пространа књига тумачења катихизиса за учитеље и свештенство.

И тако смо и опет стекли један непознат доказ о марљивости наших старих за просвету, што нашим нараштајима као аманет на срце полаже, да оно изврше, за што су нам стари у свако доба, при поле удесним приликама, тако постојано и тако крепку вољу показивали.

ГОВОР

КОЈИМ ЈЕ ИЗАСЛАНИК

СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА

ЗА СНИМАЊЕ УМЕТНИЧКИХ СПОМЕНИКА ПО СРБИЈИ

МИХАИЛО ВАЛТРОВИЋ

ОТВОРИО ЧЕТВРТИ ИЗЛОГ СНИМАКА

архитектоних, живописних и скулптурних,

1. Маја 1877. год.

Преклањски труд наш — труд мога друга и сурадника г. Милутиновића и мој — учињен 1875. године око испитивања и снимања уметничких црквених споменика у Србији, награђен је успехом, који у нечему надмашује досадање резултате у нашем раду од прошлих година, сматрајући сваку од њих посебице.

Но не зато што би споменике, које смо преклане испитали, можда имали уздићи изнад оних пређе испитаних. Једни и други, односно уметничке вредности како у архитектури тако и у живопису подједнако су достојни представници онога времена кад су постали и подједнако су цењено градиво за историју српске уметности. Што пак преклане испитаним споменицима даје за нас вредећу превагу, то је, што бијасмо тако срећни, да у њима нађемо низ од драгоцених споменика из оних времена у којима је крепко настао и тврдо даље се развијао српски живот у сваковрсним гранама својим.

За неке од оних 14, данас више мање у првобитном стању мирских и манастирских цркава, што их предпрошлог лета посетисмо, говори народно предање, а за неке летописци да су из времена Немањића. И један и други извор у овом случају поуздан је, пошто и споменици сами на себи носе такове знаке, који поуздано посведочавају, да су из оног доба у које их ставља жива реч и написана; знаке, о којима ћемо за потврду реченога другом приликом говорити опширно.

И то, што смо тако добили преглед од знатног броја једновремених или боље рећи једноперидичних грађевина, чини већ, те је преклањски наш пут значајнији но и један од пређе учињених, јер нам даје грађе за познавање архитектонске моћи онога времена у животу српског народа, које му је у историји сјајно забележено по политичким, црквеним и књижевним успесима његовим. Једноперидичност дакле ових споменика за нас је оно, што нашем преклањском путу даје знатну вредност; а ова се још увећава онаковим архитектонским и техничким својствима на грађевинама, која скупа дају лепу сведоџбу о уметничким и израдилачким способностима немањићког времена, коме је опет по закону развића морало предходити време основне приправе.

Поједини споменици из времена Немањића познати су нам од наших првих путова, као н. пр. Жича, о којој у летописима много пута спомена има; даље Враћевшница, која нам на први поглед старину своју показиваше у доњим својим деловима; и чачанска црква која имађаше особену судбу да буде џамија, претрпивши најпре неке измене. Али не имајући поузданога уметничко-историјског ослонца, не могасмо досад ништа одређенога рећи о њима. Остали споменици, што их на тим пређашњим путовима нашим проучисмо јесу по већем делу из времена кнеза Лазара и његових покосовских последњика, а појавом се својом у многоме раз-

ликују од споменика XII. и XIII. века, те нам у ничему не могаху дати објасњења односно старијих споменика.

Тек прекланьски пут даде нам могућности упознати се са неоспорним споменицима из XII. и XIII. века и научи нас где да уврстимо до тада нам у многом чему загонетљиве грађевине, као Жичу, Враћевшницу, Чачанску цркву и још неке друге.

Од оних 14 грађевина, што их предпрошлог лета снимисмо и на месту испитасмо, осам њих китише некад у подпуном сјају стране моравске клисуре између Овчара и Каблара. Данас су две од њих готово у развалинама.

Рад наш започесмо врло занимљивом црквом Јежевицом под Јелицом планином; одавде се упутисмо у „српску свету гору“ у овчарско-кабларске манастире, где нас неки од њих пријатно изненадише остацима у првобитности својој. Пошто за овим снимисмо Белу цркву у Карану на Лужници, најврединију и најзанимљивију грађу за познавање грађевинства у XII. и XIII. веку, дадоше нам „свето Арилье“, црква Придворица, велика црква градачка „Благовештење“ и мала градачка црква „св. Никола“.

Ово 14-ро цркава тек су врло мали део оне множине задужбина, што су у време Немањића подигнуте по разним областима српским. Један су део тек од оних грађевина из тога доба, што их само у Србији има. Али и као такав део оне већ носе на себи јасну белегу и на пољу црквене архитектуре окретног и обилатог времена.

По свом архитектонском распореду и склопу, дају се предпрошлог лета испитане грађевине свести на шест образаца, од којих су поједини давали шему за већу или мању групу од досада нам познатих црквених споменика.

У уметничкој употреби те шеме огледа се споменута духовна живост и обилатост, јер се на свакој јединки извесне групе види главна архитектонска мисао задржата, али у неком

правцу тако развијена да нам се показује у облику нове органске целине.[1]

Један од ових образаца служио је као полазна мисао за распоред појединих простора у жичке цркве, која између свију до данас нами испитаних већих грађевина има најбогатији склоп основа. Она прави врло занимљиву групу са Сретењем и Тројицом, манастирима у Овчару и са мирским црквама Ариљем и Придворицом.

Другу врло поучљиву групу састављају мраморна Студеница, црква градачка у студеничком срезу округа чачанског и у многом преиначена црква чачанска, која се некад такође звала градачком.

---

[1] Обрасци су ти у најглавнијим цртама изложени у сликама I до VI.

По обрасцу I. саграђена је лане оправљена мала градачка црква св. Николе.

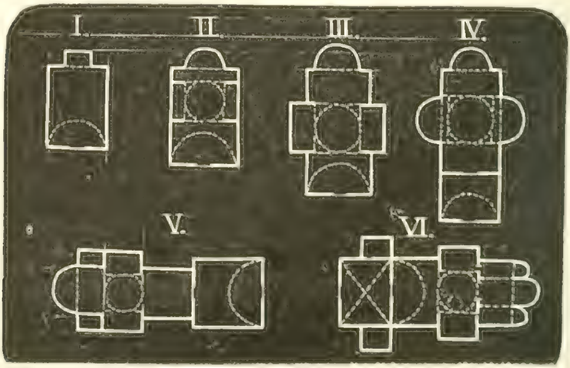
По обрасцу II. имају основни распоред Враћевшница, Бела црква каранска, Ваведење и Вазнесење под Овчаром. Ова последња црква има и паперту.

По обрасцу III. саграђена је Јежевица под Јелицом и Благовештење под Кабларом.

Обрасцу IV. одговарају распореди Јовања, Никоља и Преображења под Кабларом и Вољавче у осоју рудничких планина.

По обрасцу V. имају распоред Сретење и Тројица у Овчару; Жича, Придворица и Ариље, које има две паперте.

А по обрасцу VI. саграђене су чачанска црква, градачка (велика) и Студеница.

Предпрошлог лета учињен пут наш научио нас је разумети оне спољне и унутарње белеге, што су се још одржале на чачанској цркви из њеног првог доба. Белеге се те најјаче познају на олтарском делу цркве, а има их и по другим местима с поља и изнутра, али их тек, као што напоменух, познавање једновремених и сличних грађевина протумачити може.

Сад су нам јасни и разумљиви описи пре 50 година још у развалинама лежеће Жиче, што их имамо од Дим. Давидовића и Јоакима Вујића. Да смо пак и ми чачанску и жичку цркву нашли још порушене, извесно би распоред и склоп њихов пре и лакше сазнали и схватили, но што нам је то могуће било после оног, пре дваестину година на њима извршеног обнављања, којим се је или затрпало или уништило од првобитног карактерног изгледа све оно, што се је сретним удесом спасло било од азијског разора.

Ово се врло јако тиче чачанске цркве; али на жалост и многих других црквених старина при којима се са лепом хришћанском ревности у обнављању на равно држало немарско незнање и невештина.

Резултати од нашег досадањег испитивања уметничких старина, били би потпунији и раније би нам дали прегледну слику развића оних грана уметности, што служише прослављењу цркве, да смо до сад поред снимања оног што је изнад земље, могли копањем изнети на видело оно, што око многих наших манастира лежи затрпано под већим или мањим гомилама од сурвина. Око Жиче, око Дренче, око Руденице и око других манастира, већи или мањи простор покривен је, травом и шибљем обраслим остацима од кула, оградних зидова, ћелија и других манастирских грађевина, међу којима би се извесно нашао многи архитектонски остатак од уметничке вредности и историјског значаја. Но једно краткоћа времена што га имамо сваке године на располо-

жењу, а друго обилност у материјалу на виделу, који је често требало што пре савладати и отргнути пропасти, не даде нам бавити се ископавањем више но што нам је тренутна потреба који пут налагала. Ископавање, ако би хтели да је од успеха, треба вршити систематички, а то кошта времена и трошка.

Што до сад од ископаних старина од вредности имамо, нађено је већим делом сретним случајем. Тако је 1874. г. било и са звонима градачким, који поред остале старинске вредности имају велику вредност у надпису своме. Она су лепа допуна нашим успесима предпрошлог лета, потврђујући оно о чему смо се преклањске године са архитектонске стране уверили.

К изненадном пријатном утиску, што га чињаху преклањски споменици на нас, врло је много допринела она техничка израдилачка вештина, којом су изведени првобитни до данас одржани делови на истим споменицима. Употреба мрамора за подножја, за довратнике и допрозорнике, чиста израда архитектонских профила у разном каменом материјалу, брижљиво и тачно зидање, лепе допадљиве сразмере у деловима и у целини, изнудише нам признање и питаше нас уживањем, какво се само осећа при гледању каквог правог уметничког створа.

Највиши је пак ступањ свој исто уживање постигло, кад угледасмо Студеницу, у које још није ни пером ни писаљком достојно описан онај укусан избор и састав мраморског градива од разних боја, онај вештачки скулптурски рад, нарочито на западним вратима, а притом она племенита скромност, којом се иста црква одликује.

Међу овчарско-кабларским манастирима, прво место мора са неким одушевљењем да се призна тројичкој цркви у Овчару; и то због лепог груписања простора, због лепих сразмера и због брижљивог длета каменорезачког, којег

смо трагове виђали на манастиру Никољу и на манастиру Јовању.

Нов за нас појав у Србији бијаху на Тројици скулптисани, плочасти мраморни затвори на прозорима кубета, са редовима рупа за светлост. Овај затвор, који су имале цркве византијске и римске у првим хришћанским вековима, налазимо доцније и на Ариљу и на Придворици,[1] али од древета израђен.

Манастир Благовештење и Ваведење задржали су само још првобитни основ свој и подизати су на ново. Први задржавши у главноме и први свој облик, обновљен је год. 1602. као што запис каже „у тешка и нужна времена“; а други је данашњи облик свој добио пре 3 године, али је сад без кубета.

Манастир Сретење који је имао исти распоред као и сусед му, манастир тројички, а по свој прилици и исти спољни облик, обнављањем пре тридесетину година нагрђен је, да горе бити не може.

Исте је среће био манастир Преображење под Кабларом, који због своје трошности сад само о извесним празницима служи; а започето обнављање манастира Вазнесења пресече тврдоћа околних манастира, који не дадоше окрњити својих нурија и земаља у корист на ново дижућем се другу.

Придворица и Ариље изгубиле су обнављањем у горњим деловима првобитни облик свој; а и у развалинама лепа црква градачка, Благовештење, са својим белим мраморним довратницама и допрозорницима, са својим особитим главама од стубова и својим подупирачима око олтарске апсиде, даје се врло лако графијски рестаурисати.

[1] Придворица је такав затвор прозора имала пређе од мрамора. Сада једне мраморне плоче са рупама за светлост има у патосу паперте, а две у патосу просхомидије.

Јежевица под Јелицом, Бела црква у Карану на Лужници, срећом су до данас задржале првобитни свој иконостас. Ариље и Градац само још трагове од таквога показују; а према склопу своме имале су га извесно чачанска црква и све друге из њеног доба. Од жичког иконостаса пак, налазе се као што је пређе већ казато, поједини делови од шареног мрамора растурени у порушеној јаперти и око цркве по сурвинама.

Подробније податке техничке, уметничке и историјске о свима овим грађевинама, изнећемо кад рад наш предамо јавности. Данашњим наводом појединих, најјаче у очи падајућих црта на њима, хтео сам само да дадем појма о занимљивости и важности у речи стојећих споменика, као градиво за историју српске уметности.

Не мањи успех имадосмо предпрошлог лета и на пољу црквеног живописа. Што пре више година о жичком живопису рекосмо, сјајно се потврђује преклане нађеним, више мање сачуваним остацима од тог украса црквених сводова и зидова. Да је жички живопис из XVI. века и да је међу до сад нами испитаним у Србији најлепши, јер се одликује лепотом цртежа и боја, постаје нашим прекланьским путем извесна ствар. Но жички живопис уз то добија сад још и ту велику важност, што је он узор за готово све радове живописне у преклане посећеним црквама и што он тако с њима образује живописну школу, која је у жичком раду — одговарајући зар значају и величини зграде — показала највећу и најмногоструčнију способност своју, а у осталим црквама и поред мање брижљивости у изради, задржала ипак величанственост слика, живост боја и начин употребе и склапања истих.

Неке од ових цркава имају за нас још и ту вредност што нам показују прелазе у друге живописне школе, којих смо радове виђали у пређе испитаним црквеним споменицима.

Тако н. пр. Јежевица, у које је живопис у цркви по запису од године 1609., а онај у паперти од године 1636., јако подсећа у многоме на Жичу, а у нечему наглашује онај живопис, што смо га нашли у манастиру Благовештењу код Страгара, те се на тај начин пређе донешени суд наш о овом живопису — да је из XVII. века — овим потврђује.

У Ваведењу живопис јако је оштећен. Огранак је жичке школе и брижљивије израђен но онај у Јежевици.

Манастир Николе показује нам у своја два разна живописа — нами већ и пређе опажани назадак живописа у последњим десетинама XVII. века. Старији живопис у паперти од год. 1637. заслужује похвалу због лепог цртежа, лепих сразмера, лепо и пријатно подељених боја, сенке и светлости и подсећа у драперији на жички живопис. Млађи пак живопис у цркви од год. 1697. лошег је цртежа, ладних, тавних, пркавих боја. Под садањим живописом паперте има остатака старијег живописа, који је био бољи од оног садањег у цркви.

Колико небрежљивост и хитање у раду, поред ма колике вештине, могу уметничкој творевини у многоме да побију вредност, опажа се на живопису благовештенском, који је рађен године 1635. Да је марљивости у изради толико било, колико се вештине види у цртежу, живопис би овај заслужио сваку хвалу, што вреди нарочито за фигуре у композицијама. — У дрвеној паперти живопис — представљајући „второ пришествије“ — на западној фасади цркве, из доцнијег је доба но онај у цркви, а „одкупили“ су га, као што запис казује, „златар Белан и терзија Обрад из места Ужица, за своју душу и својих родитеља. Бог да прости“.

Тројица има живописа само у тимпанону улазних врата. Од осталог нигде трага нема; а ако није био бољи од оног над вратима, дубоко је био испод архитектонских лепота те цркве.

Живопис у Преображењу[1] израђен године 1816. и онај у Сретењу[2], рађен године 1844. немоћни су изданци старог српског црквеног живописа.

Најстарији смо пак до данас живопис нашли — тако бар држимо за сада док се боље не уверимо — у Белој цркви каранској. Знак старине су једно под друго стављена писмена у надписима светаца, што у ниједној другој цркви досад видели нисмо; даље леп цртеж и лепе сразмере фигура, живе боје, природни сабори у оделу, што све са укупним пријатним утиском чине, те овај живопис изгледа као да је извор жичком, који се над каранским уздиже само још својом поузданом, широком кичицом. Можда ће над вратима у северној певници, а испод прозора од некад већег записа заостало име „раба божија Јована монаха“, бити име оснивача жичке живописне школе, кога је за прослављење имена божијег и за спомен свој позвао старина жупан Брајан, да му цркву живопише и да га у слици са трима женскињама сачува потомству.

Жупан носи модел цркве каранске, којој је ктитор био са „подручијем и суседима својим“. На северној страни олтарске апсиде насликан је свештеник у белој одежди са књигом пред собом. За њим иде младић са раширеним рукама на молитву, а испред свештеника који има тонзуру, стоји запис: „моленије раба божија презвитера Георгија, а зовом Медош“.

Озбиљност и величанственост целих и допојасних слика у Арињу, њихов леп цртеж и лепе сразмере, начин њиховог моделисања, живост и топлина боја на њима, и брижљивост

[1] На појасу испод свода северне певнице у манастира Преображења стоји, да је исти манастир исписао Милован Јанковић своме брату Јовану, учитељу заблаћском за вечни спомен 1816.

[2] Сретење су исписали Живко Павловић из Пожаревца и Никола Јанковић из Охрида (обојица живописци) Нов. 26. 1844. год.

у изради, чине, те је ариљски живопис најближи жичком. — У другој паперти виде се на западном зиду слике „Господина Владислава и Господина Уроша, синова краља Стефана"; на јужном зиду слика ктитора цркве; а иначе има слика многих српских архиепископа, од којих су може бити неки имали и гробницу своју у Ариљу, пошто се у патосу цркве налазе поједине плоче са извајаном на њима штаком архиепископском.

Обнављање 1852. године стало је Придворицу оно мало живописа што се је до те године сачувало било на супрот квару од стране људи и времена. Али она у дверима својим, донешеним из Ивањице има градиво за живопис новијег времена. Живопис на дверима рад је Сретена Протића, сина проте Јанка, опет живописца из Негришора у Драгачеву. Од овога има једна слика Богородице у народном музеју, донешена из манастира Жиче.

Нов за нас појав бијаше у боји представљени мозаик, што служи као назађе на доњим странама лукова, који носаху кубе градачке цркве. Жуто поље назађа, тавнијим цртама подељено је на ситније и крупније четвороугаонике на прилику камичака или стаклених клинаца од којих се састаља мозаик.

Живопис пак сам не показује вештог уметника. Слике су у опште добрих сразмера; али су у главама стереотипне; набори у оделу невешто су изведени, боје нехармоничне и без поступних прелаза. У јако оштећеној слици од намене, над северним мраморним гробом у цркви, види се где Богородица за руку води старца, за овим иде фигура са круном на глави, а за овом опет круписана женска са моделом цркве на рукама.

Орнамената, од којих је у свакој живописаној цркви било примерака, има врло лепих и тачно цртаних у гра-

дачкој цркви; али по разноликости и богатству у њима, Жича остаје на првом месту.

Студенички стари живопис нисмо због кратког бављења тамо испитали. Живопис пак у „Краљевој цркви“ у порти студеничкој, пленио нас је на први поглед лепотом својом и као да ће по изучавању истог жички живопис у њему имати супарника.

Овај у главним потезима само изведени преглед нашег рада, лети 1875. године, биће јамачно у стању уверити о занимљивости и важности сакупљене уметничке грађе. Исто ће тако бити у стању да потврди, да смо походивши горе наведене грађевине, учинили значајан корак у испитивању старина; корак, који нас уведе у коло од старина из оног времена из којег желисмо давно имати више података, како би у оцењивању уметничких споменика имали историјског реда и прегледа у развитку уметности.

До сада трудом нашим добивени резултати појединих година, више су само појединачна зрна на — поуздано се у напред сме рећи, — богатом низу од српских уметничких старина; на низу, на коме још нема почетка, а између појединих зрна још и празнине. Што је то тако, томе ми нисмо криви.

Полазећи на проучавање уметничких старина у Србији, нами је сваки па и најмањи појав од уметничке вредности био нов, те тако и градиво за наше подузеће. Да је готово све, што год је у новије доба пре нашег подузећа писато о српским уметничким старинама, а поглавито односно одређивања доба постања, непоуздано и за нас отуд без вредности, о томе смо се брзо уверили. Тако ми остадосмо без икаквог вође у нашем раду. Још сматрасмо за неодложиму дужност да што пре у цртежу и опису сачувамо оно, чему

претијаше опасност да ће пропасти. Отуда нас прва година нашег рада (1871.) одведе пред Жичу, пред за нас тада велику загонетку, којој нађосмо решења сад у преклане похођеним споменицима. Идућих година, од 1872—1875, цркве из Лазаревог и покосовског доба бијаху главни предмети нашег испитивања; а поред њих наилазисмо на од њих различите грађевинске споменике, којима да поуздано одредимо место у историји српске архитектуре, научише нас споменици овчарско-кабларски, и оно неколико драгоцених споменика, што их преклане видесмо у студеничком срезу округа чачанског и у оближњем делу округа ужичког (Придворица). Ступањеи у овај југозападни крај Србије, отворише се нами врата за поглед у сјајне векове — XII. и XIII. — српског живота, из којих још многи у оном крају растурени споменици чекају дана да се изведу на видело, на углед свету и понос оним, чији су праоци у њима остварили један део своје духовне моћи.

Као око пуносјајног месеца што су светле звездице, тако су око бисер-цркве, око мраморне Студенице, по казивању тамошњих становника, растурене небројене црквице. Све су оне по свој прилици речити сведоци и тумачи једног истог живахног времена и рада.

Нестрпељиво изгледамо онај дан, кад ћемо у овом куту Србије опет моћи са светим осећајима стати пред један или други споменик, који или познат само у најближем, скромном кругу или и незнан, после многих, многих дана што га мимођоше, тихо и немо изгледа онај дан, кад ће му се — износив његову уметничку вредност — опет повратити давно умукли глас, те да речито казује духовне прилике својега доба. И заиста, сваки је уметнички споменик, па ма и најмањи, за зналца отворена књига духовног живота, а за народ који га је створио, адиђар је из благајне уметничког рада,

у коме је исти народ остварио најдубље своје осећаје и сложио кипеће обиље свога духа.

Трудан је, трошком времена и средстава скопчан посао износити из те благајне адиђар по адиђар и ставити га у праву светлост. Па ипак би се за мезимце среће сматрали, да можемо оно дана што нам је милостиви Бог на овој земљи још одредио, посветити једино послу око снимања и испитивања српских уметничких старина; послу, којим би ради били дати уверења да у споменицима својим Србин има благо, које ће му лично прибавити самопоштовање и самопоуздање, а у странаца признање и част.

Кад будемо испитали већи број споменика из доба XII. века или ако је среће још и из ранијих векова, пре ћемо наћи и издавача за нашу збирку српских уметничких творевина. Једино је немање у њој најстаријих споменика спречавало пријем од стране људи, којима је нудисмо на издавање. Како у Немачкој, тако нарочито у Енглеској тражаху од нас готов, историјски распоређен и у развитној свези спремљен материјал. Без овога поједини би се споменици само у монографијама могли представити; па и за такове не имадосмо до преклане поузданих споменика из XII. и XIII. века; но би се морали задовољити и помагати нагађањем доба постанка оних споменика, на којима видесмо да нису из XIV. или доцнијег којег века.

Прве већ године нашега рада, а поглавито сада кад познасмо поуздано неке споменике из XII. и XIII. века, живо пожелисмо у себи, да испитивање наше пренесемо преко данашњих граница Србије у оне крајеве, који сачињаваху некад огњиште свом српском живљу. У земљама приморским и Старе Србије извесно има пренемањићких споменика како црквене тако и мирске уметности, који би нам били кључ за разумевање доцнијих појава уметничких.

Тамо се, судећи по неким летописцима и по неким по-

вијим подацима оно, што се на доцнијим споменицима види особином српског духа прерађено и стопљено у целину, налази још у својим елементима, који су опет према бившем историјским приликама у тим земљама, или римског или византијског или чисто српског порекла. Тамо ће се наћи врело за све оне уметности на које се простире наше испитивање. Тамо извесно има у већем броју из ранијег доба грађевина, оне величине, какове су код нас Студеница, Градац и Жича.

Осим ових трију споменика и садање чачанске цркве, остали до сад нами проучени споменици не импонишу својом величином. Но што им у том погледу оскудева — а величина у осталом и није први захтев у архитектури — богато се надокнађује здравом, конструктивно правилно и органски изведеном архитектонском мисли на њима, са којом су у свези лепе сразмере, тачан рад, а код неких споменика и дивна простота како у целом склопу, тако и у деловима.

Црквени уметнички споменици у данашњој Србији у генетичкој су свези са оним у осталим српским земљама; а сви скупа пошто се подробно изуче, даће богату слику српске уметничке радљивости кроз векове и под утицајем разних друштвених и политичких прилика. Слика та отпочела се је стварати услед хвале достојног решења Српског Ученог Друштва, да се уметничко-историјски сниме и опишу уметнички споменици у Србији.

Само се, према множини уметничког градива у Србији, по све кратко време — два месеца годишње — поклања испитивању уметничких старина. Употребом целог томе раду угодног времена у години, градиво би се у Србији пре савладало, а тиме би се пре добила прегледна целина, потребна за поуздан и савршен суд о уметничким творевинама у Србији.

Последња мета нашем раду, као што је познато, пу-

бликација је истога. Уверени смо, да би Српско Учено Друштво са највећом готовости примило се и издавања наших снимака, само да му средства којима располаже, одговарају трошку, који ће тражити наши цртежи, кад се стану резати у бакар и литографисати у бојама.

Српско Учено Друштво би поред благодарности, коју смо ми због моралног и новчаног подпомагања његовог дужни изјавити му и коју осећа с нами сваки, који зна ценити многострану вредност уметничких споменика по народ какав, — Српско Учено Друштво би поред те благодарности стекло себи необорљива спомена, који да себи заради неби било недолично ни влади или народу, који поња моралну моћ у уметничким творевинама.

БИБЛИОГРАФИЈА

СРПСКЕ И ХРВАТСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ [1]

С БЕЛЕШКАМА ОНОГА ШТО ЈЕ НА СТРАНИМ ЈЕЗИЦИМА О НАМА ПИСАНО

за годину 1876

САСТАВИО

Стојан Новаковић

1 АДМИНИСТРАЦИЈА самосталног батаљона стајаће војске у ратно доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 43 стр.

2 АДМИНИСТРАЦИЈА самосталног ескадрона стајаће војске. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 41 стр.

3 АДМИНИСТРАЦИЈА самосталне чете стајаће војске у ратно доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 39 стр.

4 АДМИНИСТРАЦИЈА муницијских колона и градских

---

[1] Наставак делу »Српска библиографија 1741—1867, Београд 1869“ истог писца. Годину 1868 види у Гласнику XXVI, 1869 у XXVII, 1870 у XXXI, 1871 у XXXV, 1872 и 1873 у XL, 1874 у XLI, 1875 у XLIV. С годином 1877 бележење библиографије за Гласник предузео је књижевник наш и редовни члан друштва г. Јов. Бошковић, библиотекар народне библиотеке.

чета у ратно доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 63 стр.

5 АДМИНИСТРАЦИЈА врховне команде у ратно доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 53 стране.

6 АДМИНИСТРАЦИЈА самосталне бригаде стајаће војске у ратно доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 6 стр.

7 АНЂЕЛКОВИЋ Ј. Босна. По Роскијевићу. Израдио — потпуковник ађутант Његове Светлости. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 46 страна.

8 АНЂЕЛКОВИЋ Ј. Појмови из ратоводства. Први део. Ј. Анђелковић ђенералштабни потпуковник, ађутант Његове Светлости, начелник ђенералштаба дринског кора. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни IV и 110 стр.

Штампано трошком војног министарства.

9 АНТИЋ Р. МИЛАН. Поуке из чаларства. Utilis labor . . . dulces fructus. Написао —— писар м. финанције. Одштампано из „Тежака“ о трошку „Друштва за пољску привреду.“ У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 1 л. 96 стр.

10 BADALIĆ HUGO. Nikola Šubić Zrinjski. Glasbena tragedija u tri čina (8 slika) Napisao ju . Uglasbotvorio Ivan pl. Zajc. U Zagrebu. Tiskom Drag. Albrechta 1876. На 12-ни 47 стр.

Vienac 1876, 695.

11 BASARIČEK STJEPAN. Teorija pedagogije ili nauk ob uzgoju. Sastavio —— —— učitelj kralj. preparandije u Zagrebu. Nakladom knjižare Lavosl. Hartmana 1876. На 8-ни 144 стр.

Српска Зора 1877, 46.

12 BASNE. Prekrojene poglavito za hrvatski puk u Istri. Svežčić I. Tisak primorske tiskare u Kraljevici. 40 стр.

Vienac 1876, 351. Из Obzora 1877 br. 75 види се, да им je писац dr. juris M. Лагиња

13 БИБИЋ ПАВЛЕ. Баштован или кратка настава о обделавању зелени и дрва. Написао —— —— свешт. меленачки. Панчево, штампарија браће Јовановића На 8-ни. Јавор 1876, 1119.

—— БИБЛИОТЕКА ЗА НАРОД. Види Његуш Петровић Петар.

14 BIŠĆAN. Vesele žene vindzorske. Opera u 3 čina od Mosenthala. Glasba od Nikolaya. Preveo —— U Zagrebu kod Albrechta стр. 87.

Vienac br. 12.

—— БЈЕРНСОН БЈЕРНСТЈЕРН. Види Суботић Јосиф.

15 BLAŽEKOVIĆ FRANE. Uputak o govedjoj kugi. Napisao ga po vlastitom iskustvu i posluživ se znanstvenimi spisi za liećnike živinare, gospodare i puk —— živinar. U Zagrebu. Troškom spisateljevim 1876. На 8-ни IV и 63 стр.

—— BOBALJEVIĆ MIŠETIĆ SABA. Види Stari pisci hrvatski.

16 BOGIŠIĆ V. Stručno nazivlje u zakonima —— Pismo prijatelju filologu. Spljet. Tiskom Antuna Zannoni-a 1876. На 8-ни 18 стр. Posebni otisak iz „Prava".

—— БОГУСЛАВСКИ. Види Облик пешачког боја; Мишковић Јован.

17 БОЖИЋ. Дар доброј деци. Уредио Чика Стева. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 32-ни 64 стр.

—— BRESZTJENSKI ALEKSANDAR. Bug. Govori.

18 BRESTOV FEDOR. Kletva nevjere. Roman od

——. U Zagrebu, nakladom dioničke tiskare. На 8-ни 478 стр. Obzor.

19 BRUSINA S. Prirodopisne znanosti, osobito zoologijske u obće i kod nas. Napisao — predstojnik zolog. odsjeka narod. muzeja. Tisak dioničke tiskare u Zagrebu. 102 стр. Vienac, 1876, 583.

—— БУДМАНИ ПЕТАР. Види Izvješće o c. kr. dubrovačkoj gimnaziji.

—— БУЛИЋ Ф. Види Izvješće o c. kr. dubrovačkoj gimnaziji.

—— ВАЛЕ ФР. Види Program realke rakovačke.

—— ВАЛДЕРСЕ. Види Велимировић Стеван.

20 VALENTIĆ J. Dr. Preobraženje. Novela Zschokeova. Senj. Tiskom Lusterovim 1876. Obzor 1877, br. 73.

21 VARJAČIĆ L. JOSIP. Mladice. Razne pjesme mladeži našoj. U Zagrebu, kod L. Hartmana. 1876. Стр. 136, на 12-ни. Obzor 1877, br. 76.

22 ВАСИЉЕВИЋ А. и ЈОВАНОВИЋ ВЛАДИМИР. Под белом заставом са црвеним крстом. (Штампано у државној штампарији 1876). На 8-ни 14 стр.

23 VEBER ADOLFO. Slovnica hrvatska za srednja učilišta. Napisao — kanonik zagrebački. Prodaje se po 1 for. 40 novč. a. v. U Zagrebu, troškom spisateljevim 1876. На 8-ни 226 стр. и 1 л.

Ово је треће издање.

24 ВЕЛИМИРОВИЋ СТЕВАН. Упут за изображавање пешадије у пољској служби. Написао Валдерсе. Превео — У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 4 л. 232 стр.

—— VERNE JULES. Види М. Т.

25 WESELY JOSIP. Kras hrvatske krajine i kako da se spasi, za tiem kraško pitanje upleške. Izdalo c. kr.

glavno zapovjedničtvo u Zagrebu. Zagreb u C. Albrechta i Fiedlera, 357 стр. с картом.

Штампано као рукопис. Obzor 1877 br. 13. „Српска Зора“ 1877, 72 јавља, да је књига хрватско-немачки и само немачки штампана.

26 ВЕСЕЛИНОВИЋ МИЛОЈКО. Варвара Убрих калуђерица краковска. Истинита прича. По пољском написао И. К. Превео ——— ——— II год. философ. У Београду, штампарија Н. Стефановића и Друга 1876. На 16-ни 144 стр. и један лист напред с дрворезом.

VIESTNIK narod. zemalj. muzeja u Zagrebu. Види Ljubić S.

—— ВОЈНА БИБЛИОТЕКА. I. В. Мишковић Јован.

27 ВОЈНА друмска служба. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 14 стр.

—— ВОЈНИ ШЕМАТИЗАМ. В. Министарство војно.

28 VRBANEC MIJO. Prirodopis bilinstva sa 601 slikom na 53 tablah. Zorna obuka mladeži za školu i dom. Izdano po prirodopisu dr. G. H. Schuberta od Prof. M. K. F. Hochstettera. Pohrvatio ——— učitelj na višoj djevojačkoj učioni zagrebačkoj. U Zagrebu. Nakladom sveučilištne knjižare Franje Župana (Albrecht i Fiedler) 1876. На fol. 2 л. 56 стр. и LII колорисане табле.

Други наслов. Prirodopis životinjstva, bilinstva i rudstva u bojadisanih slikah s razjasnjujućimi opisi. Drugi odjel : Prirodopis bilinstva.

29 ВУКИЋЕВИЋ Ђ. Н. Повесница угарска отачаствена. Са особитим обзиром на прошлост Србаља у Угарској, Хрватској и Славонији. У XXX приповедака за српску децу написао ——— Друго издање. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 63 стр.

30 ВУКИЋЕВИЋ Ђ. НИКОЛА. Изјашњење свете литургије за српску младеж. Написао — управитељ срп. нар. учитељске школе у Сомбору. Друго поправљено издање. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 132 стр.

31 ВУКИЋЕВИЋ Ђ. НИКОЛА. Библичне повести новога завета у библичним речима. За децу написао — Четврто поправљено издање. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 103 стр.

—— VUKOTINOVIĆ LJ. Види Schlosser C. J.

32 ВУЛОВИЋ СВЕТ. Српска читанка за више разреде гимназија и реалака српских, уз предавање српског језика и новије историје књижевности. Саставио — Књига трећа. У Београду. Штампа и издање државне штампарије 1876, VII и 558 стр.

У овој књизи су „прозни писци“, и уз избор дела њихових налазимо свуда мање или веће биографије и прегледе радње њихове.

—— GALOVIĆ MATIJA. Види Program gimnazije varaždinske.

33 GEITLER LJ. Etimologija imena Hrvat. Od —— Otisak iz 34 knj. Rada akademije. U Zagrebu, tiskom dioničke tiskare. На 8-ни 34 стр.

Vienac, br. 16.

—— ГАРНИЈЕ Ј. Види Савић Ј. П.

—— ГЕРТНЕР. Види Фрачковић Т. М.

34 ГЛАСНИК Српског ученог друштва. Књига XLIII. С картом Хомоља и статистичким графичким таблицама. У Београду. Штампано у државној штампарији 1876. На 8-ни 2 л. 379 стр.

35 ГЛИШИЋ Ђ. МИЛ. Тарас Буљба. Историјска приповетка Николе Васиљевића Гогоља. Превео — Издала књижара Вел. Валожића. (Прештампано из

„Српских Новина"). У Београду, штампано у државној штампарији 1876. На 16-ни 1 л. 180 стр.

36 GOVORI držani prigodom instalacije rektora na kr. sveučilištu u Zagrebu za godinu 1875/6. Zagreb, tisak Albrechtov, str. 64.

Ту је говор М. Месића пређашњег ректора, у ком је много података о постанку и развијању свеучилишта, поздравни говор др. Александра Брестјенског, говор новог ректора др. Стјепана Спевца о одношајима свеучилишта према државној власти.

— ГОГОЉ ВАСИЉЕВИЋ НИКОЛА. Види Глишић Ђ. Мил.

37 GOĐIŠNJE isvješće gimn. kotorske.

У њему је чланак O pjesmam M. Marulića, od L. Zora.

38 GOLUB V. Močnikova pouka u računici i algebri za više razrede srednjih učilišta. III izdanje. Preveo — Zagreb, str. 382.

Obzor 1877, br. 77.

39 GRBAĆIĆ JURAJ. Puška i streljivo Werndl'ova sustava za c. kr. pješačtvo. Po najnovijih izvorih spisao — c. kr. poručnik 48 pješ. pukovnije. U Zagrebu u dioničkoj tiskari 1876. На 8-ни 38 стр.

Vienac 1876, br. 9.

40 ГРЕСИ младости. Роман из енглеског живота. По немачком преводу с енглеског. (Прештампано из „Видова дана"). Издала књижара Велимира Валожића. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 1 л. 511 стр.

41 GRUNTOVNI red i naknadne mu naredbe. Zagreb, nakladom dioničke tiskare. На 16-ни 166 стр.

Obzor.

42 ДАВИДОВИЋ МИЛОШ. Наставнички испити у средњим школама. (У Београду у штампарији Н. Стефановића) На 8-ни 7 стр.

43 ДАНИЧИЋ Ђ. Основе српскога или хрватскога језика. Написао —— У Београду, издање и штампа државне штампарије 1876. На 8-ни VI и 463 стр.

44 ДАНИЧИЋ Ђ. Историја српскога народа. Написао А. Мајков. С рускога превео ——. Друго издање. У Београду, издање и штампа државне штампарије 1876. На 8-ни 2 л. 347 стр.

—— DELAVIGNE. Види Т. I.

45 DIVKOVIĆ M. Latinske vježbe za drugi gimn. razred. Zagreb 1876. str. 186.

Obzor 1877, br. 77.

—— ДИТЕС ФРИДРИХ Др. Види Шапчанин П. Милорад.

—— DAUDET ALFONZ. Види Miškatović J.

46 ДРАГАШЕВИЋ. Војничка речитост. Саставио —— ђенералштабни мајор, професор у војној академији. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 156 страна и напред 4 л.

—— DRIŽHAL IVAN. Види Pexider Ivan.

47 DUBROVNIK. Zabavnik štionice dubrovačke. IV godište. Uredili J. Bunić i Stj. Skurla. U Dubrovniku. Naklada tiskare Dragutina Pretnera 1876. На 8-ни 2 л. 316 стр. Са две дрворезне слике.

Поједини свешчићи излазили су још 1874. а ове је године довршен, пошто је уређење смрћу прво именованога уредника прекидано. Садржај је те свеске ово: Поп Андровић нови Обилић, приповијест Стј. Љубише; — Дидонка. Четврти спјев Виргилијеве Енеиде, превод Стј. Бузолића; — Живот владике црногорскога Петра II, написао Вук Врчевић; — Небожија комедија, писао Шишман Красински, а превео П. Б., трећа и четврта чест; — Крађа и прекрађа звона, приповијест Стј. Љубише; — Приморчева Љуба, пјесна Ј. Сундечића; — Апологија Сократа по Платону, с грчкога превео Ј. Пе-

ричић; — Епиграф уреднику забавника пок. Јос. Марк. Бунићу; — Робињица, спјевао Н. Водопић; — Гражина, приповиjетка из Литве Ад. Мицкијевића; пријевод Стојана Новаковића; — Народне питалице из збирке Вука Врчевића; — Госпођа Маре, посланица Ив. Стојановића; — Неке мудре изреке В. Гете, с немачког превео Ив. Стојановић; — Дубровник свршетком XV стол. по Стј. Скурли.

— ДУМИЋ МИЛУТИН. Види извештај о православној богословији у Карловцима.

48 ЂОРЂЕВИЋ ВЛАДАН Др. Скупљене приповетке ——— ——— III. Вера у Србина — Јединица — Гавран — Кита Цвећа — Газда Милић и славна комисија — Како се човек заљубљује — Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 12-ни 314 страна.

49 ЂОРЂЕВИЋ ВЛАДАН Др. Мајор. Црвен крст на белој застави. Јавна предавања која је у корист херцеговачких рањеника у дворанама београ. грађ. касине 2 и 8 Јануара 1876 држао ——— ——— лични лекар Њ. Св. књаза српског М. М. Обреновића IV. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 156 страна.

Иста књига изашла је и с насловним листом оваким „Јавна предавања Владана Ђорђевића. I. 1. Црвен крст на белој застави. 2. Да помогнемо, браћо, правој спротињи нашој". Друго предавање штампано је у 1872 г. (види у библиографији те године) и овде је само придодато.

— ЕСМАРХ Ф. Др. Види Радовановић М. М. — Српски архив за целокупно лекарство.

50 ЖИВАНОВИЋ ЈОВАН. Извод из старе словенске граматике својим ученицима. Саставио ——— професор у ђимназији. Друго издање. У Новоме Саду,

српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни 74 стр. и 1 л.

— ЖИВАНОВИЋ Ј. Види Програм карловачке гимназије.

51 ЖИЖАН велики или мали (само не средњи) шаљиви календар за годину 1876. Уређује га Жижиног деде син (ал има и абуказемовог масла). Илустрације цртао М. Мауковић. Издаје Арса Пајевић. У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни 102 стране.

52 ZABAVNA KNJIŽNICA. II dio. Devedeset tri. Roman. Napisao Viktor Hugo. Svezak 21 i 22. U Kraljevici, tisak i naklada „Primorske tiskare“.

Ту је завршен роман Хугов, а издавање је „Zabavne knjižnice“ са недовољног одзива публике обустављено. Vienac 1876, 583.

53 ZAJC D. IV. Milozvuk. Sbirka popjevaka za mladež obojega spola. Zagreb, tiskom dioničke tiskare 1876. Strana 64. Obzor 1877, br. 76.

— ZAJC pl. IV. Види Badalić Hugo.

54 ЗАКОН од 18 Јуна 1876 о преком суду. (У Београду у државној штампарији 1876). На 8-ни 11 стр.

55 ЗАКОН од 17 Јуна 1876 (о смањивању плата. У Београду у државној штампарији 1876). На 8-ни 2 стр.

56 ЗАКОН од 17 Јуна 1876 (о издржавању породица оних који су у рату. У Београду у државној штампарији 1876). На 8-ни 2 стр.

57 ЗАКОН од 17 Јуна 1876 (о употреби чиновника за војену службу. У Београду у државн. штампарији 1876. На 8-ни 2 стр.

58 ЗАКОН о казнењу кривица војника у добровољачким четама. (У Београду у државној штампарији 1876). На 8-ни 6 стр.

59 ZAKON i naputak za c. kr. oružništvo. Beč, str. 95.
Obzor 1877, br. 77.

—— ЗБИРКА. Види Sbirka.

60 ЗБИРКА народних песама за школску младеж. Панчево 1876.
Јавор 1876, 448.

—— ЗБОРНИК ПОЗОРИШНИХ ДЕЛА. Свеска десета. Види Костић Лаза др. Свеска једанаеста. Види Трифковић Коста. Свеска прва и друга у другом издању трошком књижаре браће М. Поповића у Нов. Саду. Види Трифковић К. и Јовановић Змај-Јован.

—— ЗБОРНИК. Види Сборник.

61 ЗЕГА С. Ј. Нов начин бојева. За официре стојеће војске. Израдио —— Београд 1876.
Јавор 1876, 448.

62 ZEMLJOVID Hrvatske istoričke, izdan prigodom osamstogodišnjice Zvonimirove.
Obzor 1877, br. 77.

—— ZORE L. Види God. izv. gimn. kotorske.

63 IVEKOVIĆ Dr. Život svetaca za mjesec Ožujak. Zagreb 1876. Чини једну књигу „Pučke knjižnice društva sv. Jeronimskoga“.

64 ИЗВЕШТАЈ управе београдске читаонице за 1875 годину. У Београду. Штампарија Н. Стефановића и друга 1876. На 8-ни 16 стр.

65 ИЗВЕШТАЈ о православ. патријаршеско-богословском училишту у Сремским Карловцима за школску годину 187⁵/₆. Уређује управа богословије. Година I. Књига I. У Новоме Саду 1876.

На првом је месту чланак Милутина Думића „О псалтиру“, за који Јавор 1877, 583 јавља, да је и у засебној књижици штампан.

66 ИЗВЕШТАЈ о српској великој гимназији у Новоме Саду за школску годину 187⁵/₆. У Новом Саду 1876.

У њему је чланак Ф. Оберкнежевића „Од каквог је значаја у гимназији изучавање језика, а нарочито класичких". Јавор 1876, 830.

67 IZVJEŠTAJ o školstvu u hrv.-slav. krajini za god. 187⁴/₅. Kod Albrechta u Zagrebu, str. 39.

Obzor 1877, br. 77.

68 IZVJEŠĆE o c. k. višoj dubrovačkoj gimnaziji koncem školske godine 187⁵/₆. U Dubrovniku. Tiskom Dragutina Pretnera 1876. На 8-ни 75 стр.

У „izvješću" имају ове три расправице: Ф. Булића Opis novaca zbirke dubrovačke gimnazije; проф. Петра Будмана Još jedan pokušaj o našoj narodnoj metrici; J. П. Iz prve knjige Oracijevih satira. Satira I.

69 IZVJEŠTJE kr. velike gimnazije u Pečuhu 187⁵/₆.

Rad XXXVI, 212.

70 IZVJEŠĆE kr. gospodarskoga i šumarskoga učilišta i ratarnice u Križevcih.

Vienac 1876, 552.

71 IZVJEŠĆE više djevojačke učione u Varaždinu.

У њему је расправица Фрање Степанка „Treba li narodu viših djevojačkih školah". Vienac 1876, 552.

72 IZVJEŠTAJ gradske više djevojačke i obćih pučkih dječačkih učiona u Zagrebu. Zagreb.

Vienac 1876, 552.

73 IZVJEŠĆE učione u Djakovu.

У њему је чланак Ивана Јерговића „Čistoća je zahtjev tjelesnoga uzgoja". Vienac 1876, 552.

74 IZVJEŠĆE obćih pučkih škola grada Koprivnice.

У њему је чланак „Родитељи, дјеца и школа". Vienac 1876, 631.

75 IZVJEŠĆE učione u Bakru.

У њему је чланак „Nekoliko rieči hrvatskim roditeljem", у ком писац Ф. Римавић разлаже последице ваљана узгоја. Vienac 1876, 552.

76 IZVJEŠĆE gradjanske i pučke djevojačke učione u Sisku.

У њему је чланак Драгутина Хирца „Dragulj tvorbe zemaljske“, и други „Svrha i korist gradjanske škole“. Vienac 1852, 552.

77 IZVJEŠĆE križevačke pučke škole.

У њему је „Disciplinarni propis za pučke škole“ и немачка листина од год. 1674 о устројству пучке школе у Крижевцима код отаца Паулина. Vienac 1876, 552.

78 IZVJEŠĆE više djevojačke i obćih pučkih škola u Karlovcu.

У њему је чланак „Kameno ulje (petrolej)“.

79 ИЗВОД војено-судског законика о казнењу опасних војених кривица, нарочито за ванредно и ратно стање. (У Београду у државној штампарији) 1876. На 12-ни 28 страна.

80 ILIJAŠEVIĆ STJEPAN Dr. Izabrane pjesme dra U Zagrebu. Troškom i nakladom spisateljevim 1876. Tiskom Dr. Albrechta. На 8-ни 189 стр.

Vienac 1876, 536.

81 ИЛИЋ НИК. МИХ. Нешто о турској коњици. С руског. Предавање у предуготовној школи за кадар народне пешадије. У Београду у држ. штампарији 1876. На 16-ни. Срп. Новине.

82 ИЛИЋ НИК. МИХ. Неколика упутства за борбу. Од В. Шерфа. С немачког. Предавање у предуготов. школи за кадар нар. пешадије. У Београду у држ. штампарији 1876. На 16-ни.

Срп. Новине.

83 ИЛИЋ НИК. МИХ. Коњичко оружје, спрема и начин употребе. Предавање у предуготовној школи за кадар народне пешадије. У Београду у државној штампарији 1876. На 16-ни. Срп. Новине.

84 ИЛИЋ НИК. МИХ. Коњица у битци од В. Шерфа. Предавање у предуготовној школи за кадар народне

пешадије. У Београду у државној штампарији 1876. На 16-ни. Срп. Новине.

85 ИЛИЋ НИК. МИХ. Напад аустријских улана у битци под Кустоцом (1866) с планом. С руског. Предавање у предуг. школи за кадар нар. пешадије. Београд, у државној штампарији 1876. На 16-ни.

Срп. Новине.

86 ИЛИЋ НИК. МИХ. 10-то и 11-то предавање у предуготовној школи за кадар нар. пешадије. Неколика практичка правила за марш; утицај земљишта на борбу; утицај ватреног оружја на борбу; утицај наравствене снаге на борбу. У Београду у држ. штампарији 1876. На 16-ни. Срп. Новине.

87 ИЛИЋ НИК. МИХ. Историјско развиће тактике. Предавање у предуготовној школи за кадар нар. пешадије. У Београду у држ. штампарији 1876. На 16-ни.

Срп. Новине.

88 ИЛИЋ НИК. МИХ. Историјски развитак коњице. Предавање у предуготовној школи за кадар нар. пешадије. У Београду у државној штампарији 1876. На 16-ни.

Срп. Новине.

89 ИЛИЋ МИХ. НИК. Савремено стање турске војне силе. Предавање у предуготовној школи за кадар нар. пешадије. У Београду у држ. штампарији 1876.На 16-ни.

Срп. Новине.

90 ИЛИЋ НИК. МИХ. Облик пешачкога боја за време рата пруско-францускога 1870—1 г. Из Богуславскога. С францускога. У Београду у држ. штампарији 1876. На 12-ни 22 стр.

91 ИЛИЋ НИК. МИХ. Путовање кроз поречину Дрина и Вардара. По препоруци царске академије наука, пропутовао у 1865 год. Ј. Г. Хан, аустријски конзул за источну Грчку. (Са једном картом). Превео с немачког

— — ђенералштабни капетан. У Београду у држ. штампарији 1876. На 8-ни. XVI + 576 стр. и 1 л.

92 JAGIĆ V. Prof. Gradja za historiju slovinske narodne poezije. Istraživanja — Prvi dio: Historijska svjedočanstva o pjevanju i pjesništvu slovinskih naroda. (Preštampano iz XXXVII knjige Rada Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. U Zagrebu. Tisak dioničke tiskare 1876. На 8-ни 1 л. 105 стр. и 1 л. исправака и додатака.

93 ЈАКШИЋ Ђ. Приповетке. I. Син седога Гамзе, приповетка старога доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 34 стр.

— — — II. На мртвој стражи. Приповетка новога доба. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 46 страна.

— III. Сужањ. Неверна Тијана. Краљица. Приповетке из српске прошлости. На 12-ни 60 стр.

— — JERGOVIĆ IVAN. Види Izvješće učione u Djakovu.

94 ЈОВАНОВИЋ БОГОЉУБ. Статистика наставе у кнежевини Србији за 1871—72 и 1872—73 школску годину. Израдио —— —— Са 42 статистичке карте. У Београду, у држ. штампарији 1876. На 8-ни VII и 153 стр. осим таблица, које су бојом израђене.

95 ЈОВАНОВИЋ БОГОЉУБ. Умирање учитеља основних школа у кнежевини Србији. Написао —— са 5 графичних таблица. На по се штампано из „Гласника“ Српског учевог друштва књига XLIII. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 35 стр.

96 ЈОВАНОВИЋ ВЛ. О представничкој влади. Написао Џон Стјуарт Мил у Лондону. С инглеског превео У Београду. Издање и штампа државне штампарије 1876. На 8-ни 4 л. 307 стр.

—— ЈОВАНОВИЋ ВЛАД. Види Васиљевић А.

97 ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ-ЈОВАН. Шаран. Шаљива игра у једној радњи. Написао —— —— Друго поправљено издање. У Н. Саду 1876.

Део „Зборника позоришних дела". Јавор 1876, 1055.

98 ЈОСИЋ ДИМИТРИЈЕ. Како се састављају питања. Прилог за усавршавање вештине настављања путем питања. По Х. Г. Шолцу српски удесио управитељ српске учитељске школе у Пакрацу. Одобрено од школског савета. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 91 стр.

99 **КАЛЕНДАРИ**. Велики српски народни календар за преступну годину 1876 која има 366 дана. Издаје и продаје књижара Фрање Штиглера у Н. Саду. 1875. Српска народна задружна штампарија у Новом Саду. На 4-ни, календарски табак и 48 стр.

100 —— DANICA. Koledar i ljetopis družtva sv. Jeronimskoga za godinu 1876. Na sviet izdalo družtvo sv. Jeronima. Zagreb.

101 —— DJAČKI BILJEŽNIK za 1876. Izdao L. Hartman u Zagrebu. Obzor 1877, br. 75

102 —— ŽEPNI koledar za 1876. Izdao L. Hartman u Zagrebu. Obzor 1877, br. 75.

103 —— ZIDNI kalendar za prestupnu godinu 1876. Nakladom Lavoslava Hartmana. Tisak Lavosl. Hartmana i družbe. Ha fol. 1 л.

104 —— JEFTINI hrvatski pučki kalendar za prestupnu godinu 1876. S dodatkom poučno-zabavnim. Tečaj VIII. U Zagrebu. Nakladom Lav. Hartmana. Ha 12-ни 83 стране.

105 —— КАЛЕНДАР за писарнице за 1876 год. Штампарија браће Јовановића у Панчеву. На fol. 1 лист.

106 —— КАЛЕНДАР СА ШЕМАТИЗМОМ књажества Србије за преступну годину 1876. У Београду, издање и штампа државне штампарије. На 8-ни 172 стране и 3 листа.

107 —— KOLEDAR i ljetopis bratovstine hrvatskih ljudi u Istri za 1876. U Kraljevici. Tiskom Primorske tiskare 1875. На 8-ни 48 стр.

Vienac 1875, 668.

108 —— KOLEDAR Matice Dalmatinske za 1876. Zadar.

Obzor 1877, br. 75.

109 —— МАЧВАНИН. Календар за 1876 годину.

Видов дан 1875 бр. 213.

110 —— NOVI ZAGREBAČKI koledar za puk. S dodatkom poučno-zabavnim za pristupnu godinu 1876. Ili tako zvani Novi „Zagrebački Šoštar". (Deseti tečaj). Nakladom Lav. Hartmana u Zagrebu. На 12-ни осим календарскога 5 стр.

111 —— NOVI zagrebački šoštar za 1876. Izdao Lav. Hartman.

U Obzoru 1877 br. 75, стоји, да га је издала књижара Л. Хартманова. Да ли то није исто што Novi zagrebački koledar? Како се може начинити забуна у библиографији, кад се наслови не наводе верно, и кад се сувише кратко белешке воде!

112 —— ОРАО. Велики илустровани календар за преступну годину 1876. која има 366 дана. Уз сарадњу српских књижевника уређује Стеван В. Поповић. Година друга. У Новоме Саду 1875. Српска народна задружна штампарија. Издање Арсе Пајевића. На 4-ни 1 л. слика и 143 стр.

113 —— ПАНЧЕВАЦ. Календар за народ са сликама. За преступну годину 1876. Уредио Панта Поповић уредн. „Гласа народа". Година V. У Панчеву, накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 100 стр.

114 — ПОЛАЖЕНИК. Календар за преступну годину 1876, која има 366 дана. Година пета. У Новоме Саду, издаје српска народна задружна штампарија. 1875. На 12-ни 53 стр. и 2 л.

115 — PRIMORSKI KOLEDAR za god. 1876. U Kraljevici, u primorskoj tiskari.

Obzor, br. 261.

116 — СРБИН. Календар за народ за преступну годину 1876, која има 366 дана. Издаје и уређује Милош Грабовачки. Година седма. У Земуну. Штампарија Јована Павловића 1875. На 8-ни 8 л. 46 стр. и 1 л.

117 — СРПКИЊА. Календар за народ. За преступну годину 1876, која има 366 дана. Издаје и уређује Милош Грабовачки. Година друга. У Земуну. Штампарија Јована Павловића 1875. На 8-ни 46 страна и 1 лист.

118 — СРПСКИ ГУСЛАР за 1876 са јуначким и љубавним песмама. Издао Ђорђе Л. Стајић. У штампарији Николе Стефановића и др. На 8-ни.

119 — HRVATSKI UREDOVNIK ili Dragoljub. Kalendar za urede, odvjetnike, bilježnike, privatne pisarne itd. u prestupnoj godini 1876. Tečaj XIII. Sastavio Gj. Stj. Deželić. U Zagrebu. Nakladom Lav. Hartmana. Tiskom Lav. Hartmana i družbe. Na 4-ни 98 + 52 стр.

120 — ŠKOLSKI KOLEDAR. Izdao hrv. pedag. zbor, sa šematizmom svih školskih oblasti, učitelja, škola itd. u Hrv. Slav. i Dalmaciji. Zagreb. Стр. 263.

Obzor 1877, br. 75.

121 КАРАЏИЋ СТЕФ. ВУК. Нови завјет. Нови Сад, у срп. нар. задр. штампарији.

Штампали Инглези у 40.000 ексемплара, да раздају по пароду. Српска Зора 1876, 71.

122 КАРАЏИЋ ОБРАД. ЈЕРЕМИЈА. Пјесме српским либералцима и ерцеговачко-босанским јунацима, живот или смрт. Спјевао и у стихове сложно —— —— српски народни пјесник. Београд, штампарија Н. Стефановића и друга. 1876. На 8-ни 20 стр.

123 KARTA hrvatske države. U Zagrebu u litografskom zavodu Albrechtovu.

Vienac 1876. 711. Издато приликом свечаности Звонимирове.

124 KAČIĆ-MIOŠIĆ ANDRIJA. Razgovor ugodni naroda slovinskoga. U Zagrebu 1876, nakladom Lav. Hartmana. На 16-ни 772 стр. и IV стр. садржаја.

На корицама је 1875, а на насловном листу 1876 г.

— — КЕРЊЕЈИ. Види Поповић Јован.

125 KLAJIĆ VJEKOSLAV. Kralj Dimitar Svinimir i njegovo doba. Napisao —— gimnazijalni učitelj u Zagrebu. U Zagrebu 1876. Troškom i nakladom kr. sveučilištne knjižare Fr. Župana (Albrecht i Fiedler). На 8-ни 34 стр.

126 KLAJIĆ V. Prof. Karta Hrvatske i Slavonije. Zagreb, izdala sveučilištna knjižara.

127 KLAJIĆ V. Prof. Novi atlas za pučke gradj. i više djevojačke učione. Zagreb, nakladom sveučil. Albrechtove knjižare. 13 карата.

Obzor 1877, br. 77.

128 KLAJIĆ V. Veliki atlas za srednje škole i za samouke. Zagreb, troškom Albrechta i Fiedlera. 30 карата.

Obzor 1877, br. 77.

129 KLAJIĆ FRANJO. Sustavna obuka u krasnopisu uz taktiranje. Priredio, izpravio i dopunio —— —— ravnatelj kralj. učilišta i gradskih učiona u Zagrebu.

Tisak i naklada Lav. Hartmana u Zagrebu. На 12-ни положеној.

130 КОВАЧЕВИЋ СТЕВАН. Јагњешце. Приповетка за децу и дечије пријатеље. Од Криштова Шмида. Превео —— парох елемирски. Друго издање. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 12-ни 75 страна.

131 КО ЈЕ РАД ЧУТИ што до сад није чуо, т. ј. какве преузвишене мисли имају талмутисте о анђелима и ђаволима, о рају и паклу, ево му књижице па нек је чита; али чик му га, ко се не насмеје. Преведено с грчког. Београд. Штампарија Н. Стефановића и Друга 1876. На 16-ни 23 стр.

Превод је Тодора Петровића, пензионованог председника суда. Унутра стоји, да је „одломак из описанија вјере еврејске и њових обичаја високоученим г. Павлом Медиконом учињеног“.

132 KORAJAC VILIM. Filosofija hrvatsko-srbskih narodnih poslovica. Složio ju —— U Osieku. Tiskarna Dragutina Šandora 1875. На 8-ни 134 стр.

133 КОСОВО. Српске народне пјесме о боју на Косову. Уређене као цјелина. Треће издање. У Биограду у државној штампарији 1876. На 8-ни XIV + 44 стр. и 1 лист.

С кратким приступом од Ст. Новаковића.

134 КОСТИЋ Л. Др. Ромео и Јулија. Трагедија у пет чинова од В. Шекспира. С инглеског превео —— За српску позорницу удесио А. Хаџић. У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 16-ни 96 страна. Други наслов: Зборник позоришних дела. На свет издаје Управа српског народног позоришта. Свеска десета. Ромео и Јулија. У Новоме Саду, трошком књижаре браће М. Поповића 1876.

135 КОСТИЋ МИЛАН. Школе у Црној Гори од најстарпјих времена до данашњега доба. Написао — — — бивши ректор цетињске богословије, садањи окружни прота ст. бечејски. (Ово је дело награђено од „Ученог друштва" у Београду са 30 дуката). Панчево 1876. У комисији књижаре браће Јовановића. На 8-ни 233 стране и 2 л.

135 KOCH-KUHAČ ŽAVER FR. Valpovo i njegovi gospodari. Napisao — Zagreb, tisak dioničke tiskare. На 8-ни 64 стр. Vienac 1876, 663.

— KREUTZER K. Види Šenoa A.

137 KRATKA katolička moralka za preparandije, gradj. i više djevojačke učione. U Zagrebu, tiskom Albrechtovim 150 str. Obzor 1877, br. 77.

138 KRŠNJAVI IZIDOR Dr. Dvie radnje o umjetnosti. Priobćuje — slikar. U Zagrebu, u dioničkoj tiskari 1876. На 8-ни 178 стр.

Једна о сликовној лепоти, друга о Г. Б. Тијеполу. Vienac 1876, br. 6.

KRUŠNJAK RUD. Види Program male gimnazije gornjokarlovačke.

139 КУЗМАНОВИЋ А. и НЕШКОВИЋ М. Мала школа. (Ђачка библиотека). Свеска I. Пишу — У Земуну 1876. Јавор 1877, 37.

140 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN. Pavao Skalić, gradjanin zagrebački, učenjak na glasu, svećenik katolički i protestanski, prvi ministar pruski, pustolov smjeli, nazvan Cagliostro XVI vieka. Napisao — sa slikom Skalićevom. U Zagrebu u dioničkoj tiskari 1876. 58 стр.

На по се штампано из Vienca са неким додацима.

141 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Izdaje —— —— —— Dio II. 1102—1200. U Zagrebu, tiskom Albrechta 1876, troškom društva za jugoslavensku posvjestnicu. На вел. 8-ни XXII и 279 стр. Vienac 1876, br. 6.

—— LAGINJA M. Dr. juris. Види Basne.

—— ЛАЗИЋ С. Види Програм карловачке гимназије.

—— ЛЕГУВЕ ЕРНЕСТ. Види Милићевић Ђ. М.

142 LIEČNIČKI stališ i občinstvo. Razprave njihovih medjusobnih dužnosti. Izdao odbor hrv.-slav. liečnika. Tisak Albrechtov. U Zagrebu. На 8-ни 16 стр. Vienac br. 11.

—— LUKARIĆ G. Види Program riečke gimnazije.

143 ЉУБИША СТЈЕПАН. Приповијетке Прештампано из „Отаџбине" о трошку уредништва. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 1 л. 77 страна.

144 LJUBIĆ Š. Viestnik nar. muzeja. II. svezak. Stari nadpisi u nar. muzeju zagreb.; Obrana zlatnih srbskih novaca; Popis starina kamene, mjedene i gvozdene dobe što se nalaze u nar. muzeju. Zagreb.

Прва два чланка изашла су у Radu; трећи је био намењен за предисторички нар. конгрес у Пешти, те је изашао и па по се. Obzor 1877, br. 76.

145 LJUBIĆ S. Na obranu pravosti staro-srbskih zlatnih novaca. Od —— Otisak iz 34 knj. Rada jugoslov. Akademije. U Zagrebu, tiskom dioničke tiskare. На 8-ни 39 стр. Vienac, br. 16

146 M. T. Izvanredna putovanja. Put oko zemlje za 80 dana. Sa 54 drvoreza. Franzeski napisao Jules Verne. Pohrvatio T. M. Na sviet izdala „Matica hrvatska". U Zagrebu. Tiskom dioničke tiskare 1876. На вел. 8-ни 189 страна.

Томислав Марєтић.

—— MAGDIĆ MILE. Гледај Program gimnazije senjske.

147 MAŽURANIĆ IVAN. Smrt Smail-age Čengića. Pjesan od —— —— Šesto ovlašteno izdanje sa slikom pjesnika i ilustracijami po nacrtu F. Kanitza risanimi od V. Katzlera. U Zagrebu 1876. Nakladom sveučilištne knjižare Franje Župana (Albrecht i Fiedler) На 12-ни XLI, 1 л. 60 стр.

Напред је расправа о тој песми др. Марковића.

148 MAŽURANIĆ STJEPAN. Hrvatske narodne pjesme, sakupljene stranom po primorju a stranom po granici. Sabrao —— —— učitelj. Svezak I. U Senju. Tiskom i nakladom H. Lustera 1876. На 12-ни 2 л. 204 стр.

—— MEYERBEER. Види Т. I.

—— МАЈКОВ А. Упор. Даничић Ђ.

149 MAIKSNER FRANJO. Latinska vježbenica za više razrede hrvatskih gimnazija. I. dio. Za V i VI razred Izdao —— U Zagrebu 1876. Nakladom Lav. Hartmana. На 8-ни 2 л. 230 стр. и 3 л.

150 МАКСИМОВИЋ М. МИЛАН. На Мураторвици. Прештампано из „Јавора“. Нови Сад 1876.

Јавор.

151 МАКСИМОВИЋ СТ. Збирка судских решења и чланака о праву. Написао и извео —— адвокат округа књажевачког. Књига I. У Београду 1876.

Јавор 1877, 37.

152 МАЛЕТИЋ Ђ. Беседа г. Живојина Јовичића професора богословије, говорена на парастосу погинулом јунаку Максиму Бачевићу, коју је с критичког гледишта осветлио —— Прештампано из „Истока“. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 28 страна.

153 MARIK Z. V. Slike iz hrvatske povjesti za mladež i puk. Zagreb, kod L. Hartmana, 1876.

Obzor 1877, br. 76.

154 MARIK ZABOJ VJENCESLAV. Krasuljak. Priče i pripoviedke za mladež. Sabrao i izdao ——
Vienac 1876, 488.

—— MARKOVIĆ FR. Dr. Види Mažuranić Iv.

—— MARULIĆ M. Види God. izv. gimn. kotorske.

155 MATKOVIĆ PETAR Dr. Zemljopisni atlas za obće pučke učione. U Beču kod Hölcela. 10 карата.
Obzor 1877, br. 77.

156 MAHULKA T. Praktička pjevanja za mladež pučkih, gradjanskih i srednjih škola. Prag 1876, 47 str.
Obzor 1877, br. 76.

157 МЕЂУНАРОДНА КОНВЕНЦИЈА за олакшање судбине рањених војника на бојном пољу, потписана у Женеви 22 Августа 1864 год. Издање главног одбора „друштва за приватну помоћ рањеницима и болесницима у време рата". (У Београду у државној штампарији 1876) На 8-ни 4 стр.

—— MESIĆ M. Види Govori.

158 МИЈАТОВИЋ ЧЕДОМИЉ. На ђердану! Написао —— Прештампано из „Видов-дана". У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 32 стр.

159 MIKULČIĆ FRAN. Narodne pripoviedke i pjesme iz hrvatskoga primorja. Pobilježio ih čakavštinom —— U Kraljevici, tiskom primorske tiskare. На 8-ни 174 стране.
Vienac 1876, 319.

—— МИЛ. СТ. ЦОН. Види Јовановић Влад.

160 MILAROV S. Iz uspomena jednoga političkoga patnika. Od —— (Preštampano iz Obzora 1875—6.) U Zagrebu. Tisak dioničke tiskare. На 8-ни 4 л. 222 стране.

161 МИЛИЋЕВИЋ Ђ. М. Кнежевина Србија. Географија — орографија — хидрографија — топографија — археологија — историја — етнографија — статистика —

просвета — култура — управа. Написао —— први секретар министарства просвете и црквених дела, редовни члан „Српског ученог друштва", прави члан „Општества љубителеј росијској словесности" у Москви, почасни члан „Хрватског педагошког збора" у Загребу, уредник „Школе". С малом картом Србије, и са четири картице статистичке. У Београду, у држ. штампарији 1876. На 8-ни XXIV и 1253 стр.

162 МИЛИЋЕВИЋ Ђ. М. Морална историја жéна. Написао Ернест Легуве, члан француске академије. Превео с француског —— уредник „Школе". У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 4 л. и 222 стр.

163 МИЛУТИНОВИЋ Д. ЈОВ. Устанак Херцеговаца и Бошњака. Слободу или смрт. Спевао и издао —— Садржина: I. Слобода или смрт! II. Ноћ. III. Зора. IV. Бојеви око Плане. V. Више бојева на Дуги. VI. Босански устанак. VII. Збор. VIII. Бој на Вучијаку. У Земуну у штампарији Милоша Грабовачког.

Српска Зора 1876, 191.

164 МИНИСТАРСТВО ВОЈНО. Упут за управљање и командовање војском у ратно доба. У Београду, у држ. штампарији 1876. На 8-ни 90 стр.

165 МИНИСТАРСТВО ВОЈНО. Таблице гађања за пољску артилерију. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 27 стр.

166 МИНИСТАРСТВО ВОЈНО. Војени шематизам за 1876 (Удешен према стању до краја Априла и. г.) У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 64 стр.

167 МИНИСТАРСТВО ВОЈЕНО. Правила артиљеријске службе. Део II. Рађња на изолученим пољским топовима од 8 сантиметра. У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 1 л. 99 стр.

Део IV. Маневровање једне пољске и брдске батерије. На 12-ни 1 л. 96 стр.

168 МИНИСТАРСТВО ВОЈЕНО. Пројект војног судског законика. У Београду у државној штампарији 1876. На 4-ни 4 л. и 139 стр.

С настанком рата овај је закон оглашен као прави закон.

169 МИНИСТАРСТВО ВОЈНО. Настава о маршевима, предстражној логорној служби и о служби, кад су војници по квартирима размештени. Прештампано. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 80 страна и 2 л.

170 МИХАИЛ митрополит. Беседа говорена војсци на Делиграду при објављењу ратне прокламације кнеза Милана М. Обреновића IV. У Параћину. На fol. 1 л.

Штампано у одељењу штампарије, које је уз главни војени штаб.

171 MIŠKATOVIĆ J. Sidonija. Roman. Napisao francezki Alfonz Daudet. U Zagrebu tisak dioničke tiskare 1876. На 8-ни 3 л. 291 стр.

Прве знаке имена и презимена писац је потписао под предговором.

172 МИШКОВИЋ ЈОВАН. Војна библиотека. I. Облик пешадијске борбе у француско-пруском рату 1870—71 год. од Богуславског. На првом официрском састанку у Алексинцу читао —— —— ђенералштабни капетан командир IV чете 1 батаљона I пешадијског пука. У Београду у држ. штампарији 1876. На 8-ни 24 стр.

173 MODEC LJUDEVIT. Razvitak metoda u čitanju i pisanju. Napisao —— —— ravnatelj kr. preparandije i vježbaonice. Zagreb. На 8-ни 25 стр.

На по се штампано из Programa učiteljišta zagrebačkoga. Vienac 1876, 536.

- MOSENTHAL. Види Bišćan.

—— MOČNIK. Види Golub

—— NALJEŠKOVIĆ NIKOLA. Види Stari pisci hrvatski.

174 NAPUTAK za drvare na kneževskih gospoštijah Brod-Grobnik. Zagreb, tisak dioničke tiskare 47 str.
Vienac 1876, br. 7.

175 NAPUTAK za provedbu zakonskog članka XL 1868 ob obranbenoj sili. U Zagrebu, kod Lj. Gaja. 353 str.
Obzor 1877, br. 77.

176 NAPUTAK za procjenu šuma pri provedbi zak. čl. VII. 1875 ob uredjenju zemljarine. Zagreb, dionička tiskara 78 str. Obzor 1877, br. 77.

177 NAPUTAK o vojničkom službenom odnošaju osoba linijskog i pričuvnog stališa. Budapešta 116 стр.
Obzor 1877, br. 77.

178 NAREDBA o podžupanijskih učiteljskih sastancih. U Zagrebu. Tisak tiskarne „Narodnih Novina".
Vienac 1876, 384.

179 НАРОДНА ЛИРА. Штампано трошком Х. А. О. П. У Београду 1876. Јавор, 1876, 448.

—— НАСТАВА о маршевима. Види Мин. војно.

—— НАТОШЕВИЋ Ђ. Види Српске народне загонетке.

180 НЕКОЛИКО нар. песама за учење на изуст у српским основним школама. Чист приход од ове књижице даје се фонду учитељских сирота. Ново попуњено и поправљено издање. У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни 86 стр. и 1 л.

181 НЕСРЕЋАН! Зашто несрећан? Беч, наклада сународне књижаре за хришћанске народне књиге од Фридриха Приген. Гетрајде-Маркт № 4; тиском Виктора Хорњанскога у Будимпешти 1876. На 12-ни 12 стр.

182 НЕШКОВИЋ МИТА. О беседама. Говорио на беседи Фебруара 1876 године учитељ. У Земуну, штампарија Милоша Грабовачког 1876. На 8-ни 24 стр.
Српска Зора 1877, 21.

— НЕШКОВИЋ М. Види Кузмановић А.

183 НИКОЛИЋ К. Д. Опште таблице за брзо и тачно прорачунавање интереса на суму капитала од 1 до 1,000.000 за све вредности новца. По Ј. Хаугу — У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни XIV, 2 л. и 116 страна.

184 НИКОЛИЋ М. ДИМИТРИЈЕ заступник штампарије Н. Стефановића и Друга. „Истоку" и његовим патронима. (У Београду, у штампарији Н. Стефановића). На fol. 1 лист.

185 — Најамнику „Малог Бизмарка". (У Београду у штампарији Н. Стефановића). На fol. 1 лист.

186 NOVA MJERA i nova vaga. Izdala uprava „Pučkoga prijatelja". Vienac br. 13.

НОВАКОВИЋ СТОЈАН. Види Косово.

187 **НОВИНЕ.** БОМБА. Сатирично-поучни лист. Издаје Милош Грабовачки у Земуну.

Уз главни лист иде као прилог „Огласник". Српска Зора 1876, бр. 4.

188 — БОСНА. Година XI. Политичне службене новине. Излазе у Сарајеву у тамошњој вилаетској штампарији. На fol.

189 — BRŠLJAN. List za mladež. Tečaj III. U Zagrebu.

190 — BUNJEVAČKA i ŠOKAČKA VILA. Poučni, gospodarski i politični list. Godina VI. Urednik Ivan Antunović. Kalača. Obzor 1877, br. 78.

191 — BUNJEVAČKI GLASNIK. U Subotici.

У другој поли године престао излазити. „Српска Зора" 1876. 191.

192 — ВИДОВ ДАН. Година XVI. Излази сваки дан осим дана иза недеље и празника, а у те дане из-

ванредно. Издаје уређује и одговара М. Поповић. У државној штампарији, на фолију 1 л.

С крајем прве четврти престао излазити.

193 —— VIENAC ZABAVI i POUCI. Godina VIII. Izlazi svake subote na dva arka. Odgovorni urednik August Šenoa. Vlasničtvo, naklada i tisak „dioničke tiskare“ u Zagrebu. На 4-ни.

194 —— ГЛАС НАРОДА. Лист за народне ствари, привреду, поуку и забаву. Година VI. Излази сваке седмице на читавом табаку. Власник „задруга за српску нар. штампарију“, уредник Панта Поповић. На 4-ни. У Н. Саду, у српској нар. задр. штампарији.

Са 8 бројем престао је излазити са рђава одзива.

195 —— ГЛАС ЦРНОГОРЦА. Недељни лист за политику и књижевност. Година VI. Излази суботом на Цетињу у држ. штампарији. Уредник и издавалац Симо Поповић.

196 —— GLASNIK sv. JOSIPA.

Obzor 1877, br. 78.

197 —— GLASNIK DJAKOV. BISKUPIJE.

Obzor 1877, br. 78.

198 —— GOSPODARSKI LIST. Godina XXIV. Izdaje hrvatsko gospodarsko družtvo. Tiska Drag. Albrecht. Uredjuje u ime odbora gospod. družtva Petar Zoričić. Izlazi svake nedelje на 4-ни на 2 л.

Види примедбу при овом листу у Гласнику XLIV, 331.

199 —— GOSPODARSKI LIST dalmatinski, talijanski i hrvatski.

Obzor 1877, br. 78.

200 —— ГРАНИЧАР. Лист за политику, просвету и привреду. Власник и уредник Јован Павловић. Година II. У Земуну.

Почео излазити 1 Маја, но пред јесен опет обустављен, с тога, што је уредник затворен.

201 — ДЕЧИЈИ ПРИЈАТЕЉ. Поучно-забавни лист за децу. Издање „Нове Школе". Излази месечно један пут. У Земуну.

202 ЗАСТАВА. Година XI. Излази редовно: средом, петком и недељом, а по потреби и уторником. Година XI. Власник и одговорни уредник др. Св. Милетић. Издавалац „задруга за срп. нар. штампарију". Српска народна задружна штампарија". У Н. Саду. На fol.

Од 22. Јуна у напредак примио је уредништво др. Милан Ђорђевић.

203 —— ZEMLJAK. Nedjeljni list. U Zadru.

Није излазио до краја године, него је у другој половини престао. „Српска Зора" 1876, 191.

204 —— ИСТОК. Лист за материјалне интересе и политику. Година VI. Излази у Београду три пут на недељу. Одговорни уредник и издавалац Аксентије Мијатовић. У држ. штампарији. На фол.

205 —— ЈАВОР. Лист за забаву, поуку и књижевност. Уређује др. Илија Огњановић. Излази сваке недеље на читавом табаку. Српска народна задружна штампарија у Новом Саду.

С крајем Августа престао излазити због недовољног броја уписника.

206 JUGOSLAVENSKI STENOGRAF. Uredjuje Art. Bezenšek, stud. phil. i saborski stenograf u Zagrebu. Izlazi jedan put u mjesecu.

Vienac 1876, 10.

207 KATOLIČKI LIST. Излази сваке недеље један пут у Загребу на 4-ни.

208 — MJESEČNIK pravn. družtva u Zagrebu. Godina II. Uredjuje u ime odbora pravničkoga družtva dr. Blaž Lorković. Vlasnik i nakladnik pravničko družtvo u Zagrebu.

209 — МЛАДА СРБАДИЈА. Илустровани лист, забавни и поучни. Година I. Излази 1, 10 и 20 дана сваког месеца. Властник и издавалац Никола Капамаџија. Штампарија јерменскога манастара Сајдла и Мајера у Бечу, за уредништво одговара К. Крапс. На 8 листа вел. 4-ине са једним листом моде у fol.

Није излазио дуго.

210 —— NAPREDAK. Časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži. Glasilo „Hrvatskoga pedagogijskoga književnoga sbora". Tečaj XVII. u Zagrebu.

Нисам видео ни једног броја. Држим ипак да излази.

211 —— NARODNE NOVINE. Izlaze u Zagrebu svaki dan osim nedjelje i praznika na čitavom tabaku. Godina XLII. Tiskom vlastite tiskare. Odgovorni urednik M. Zec.

212 —— NARODNI LIST. Godina XV. Izdavatelj i odgovorni urednik Juraj Biankini. Vlasnik Dr. Miho Klajić. Tiskarnica Narodnoga Lista. Na fol.

213 —— НАРОДЊАК. Лист за народну привреду, поуку и забаву. Година I. Излази сваке седмице на читавом табаку. Власник, одговорни уредник и издавалац К. Трумић. Народна штампарија К. Трумића у Винковци.

Почео је излазити ћирилицом (али се не види да ли у исти мах и ћирилицом и латиницом). Уредништво је у позиву на претплату огласило, да ће „сваки предплатник добити лист по жељи, латиницом или ћирилицом штампан". Мислим, да је са шестим бројем почео само латиницом излазити.

214 —— NAŠA SLOGA. Političko-gospodarski list. U Trstu.

Орган истарских Хрвата.

215 —— НОВА ШКОЛА. Учитељски лист. Уредник Мита Нешковић. У Земуну.

216 —— OBZOR. Izlazi svaki dan osim nedjelje i blagdana na čitavom arku. Godina VI. Odgovorni urednik Josip Miškatović. Vlasničtvo, naklada i tisak dioničke tiskare u Zagrebu.

217 —— OGLASNIK DALMATINSKI.

Талијански и хрватски. Службени лист у Задру.

218 —— ПАНЧЕВАЦ. Лист за просветне и материјалне интересе. Излази на целом табаку. Година VIII. У Панчеву, штампарија браће Јовановића.

Течајем прве четврти престао је излазити због слабог одзива.

219 —— ПОЗОРИШТЕ. Година V. Уређује А. Хаџић. Српска народна задружна штампарија у Новом Саду. Излази четири пута на недељу на по табака у 4-ни.

Лист тај не излази преко целе године, него за онолико, колико се дружина срп. нар. позоришта у Новом Саду бави.

220 —— PRAVO. Pravničko-upravni list. Vlastnik, izdavalac i odgovorni urednik Antun Šimonić. Godina III. Tiskom Ivana Woditzke u Zadru. Izlazi jedan put u mjesecu na dva arka.

221 —— PRIMORAC. U Kraljevici.

222 —— PUČKI PRIJATELJ.

И ове године као и лане излазио у Вараждину, и опет, колико могох разабрати, под уредништвом Францеља.

223 —— РАДОВАН. Поучан и забаван лист за српску децу. Издаје и уређује Ст. В. Поповић. У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни у месечним свескама, свеска за јануар, 64 ступца по 2 на страни велике осмине.

224 —— SEOSKI GOSPODAR.

Obzor 1877, br. 78.

225 —— СИОН. Лист за свештенике, родитеље и васпитатеље. Година трећа. Излази један пут недељно на

табаку у 8-ни. Издаје и уређује Архимандрит Нестор. У Београду у државној штампарији.

226 SISAČKI VIESTNIK. Trgovački organ, pisan hrv. i njemački. Obzor 1877, br. 78.

227 —— SMILJE. Zabavno-poučni list sa slikami za mladež. U Zagrebu. Izlazi svakog mjeseca na cielom arku.

228 СРБАДИЈА. Илустрован лист за забаву и поуку. Година II. Власник и издавалац Стеван Ћурчић. Штампарија јерменскога манастира у Бечу.

Излазила је неуредно.

229 —— СРБСКИ НАРОД. Лист за политику и народну просвету. Година VIII. Властник, издавалац и одговорни уредник др. Јован Грујић. Излази средом и суботом у Новом Саду. У штампарији Игњата Фукса на 2 л. у фол.

230 —— СРПСКЕ НОВИНЕ. Година XLIV. Излазе сваки дан осим недеље и празника. У Београду у државној штампарији. На табаку in fol.

Службени лист кнеж. Србије. Уређивао пок. Јован Бадалицки.

231 СРПСКА ЗОРА. Забавно-поучни лист са илустрацијама. Година I. Власник и издавалац Коста Мандровић. Одговорни уредник Мита Георгијевић. Излази свакога месеца 1 свеска од 24 стр. на већој 4-ни. Штампарија јерменскога манастира Сајдла и Мајера у Бечу.

232 СТАРО ОСЛОБОЂЕЊЕ. Лист за науку и политику. Година I. Излази недељом, средом и петком у Крагујевцу. Власник, издавалац и одговорни уредник Илија Тодорић. Штампарија Пере Тодоровића. На fol.

233 SUBOTIČKI GLASNIK. List za prosvitu, zabavu i gazdinstvo. Godina III. Vlastnik i odgovorni urednik Kalor Milodanović. U Subotici.

234 —— ТЕЖАК. Илустровани лист за пољску привреду Година VIII. Издаје „друштво за пољску привреду“. Уређује привремено Милован Спасић. Излази сваког 15 и 30 дана у месецу. У државној штампарији у Београду, на табаку у 4-ни.

235 —— ТЕЛЕГРАФСКЕ ВЕСТИ СА БОЈНОГА ПОЉА.

За време рата издавала је државна штампарија у већим и мањим листовима.

236 —— ШКОЛА. Лист за учитеље, родитеље и децу. Година IX. Уређује и издаје М. Ђ. Милићевић. Излази на табаку у 8-ни три пута на месец. У Београду у државној штампарији.

С почетком рата престала излазити.

237 —— ŠKOLSKI PRIJATELJ.

238 —— ШУМАДИЈА. Лист за политику, науку и књижевност. Излази три пута преко недеље: уторником, четвртком и недељом. Издавалац и одговорни уредник Димитрије Алексијевић. Штампарија Н. Стефановића и Друга у Београду. На fol.

Први број изашао је 2 Марта, а с обуставом закона о штампи у Мају и овај је лист престао излазити.

239 NOVOTNI VJEK. Slovnica jezika staroslovenskoga. Složio —— — — U Zagrebu, tipografički i litografički zavod C. Albrechta. 1876, стр. 68.

Јавор 1876, бр. 1 и 2, Obzor 1877, br. 77.

240 ЊЕГУШ ПЕТРОВИЋ ПЕТАР. Горски вијенац. Историјски догађај при свршетку XVII вијека. Сачинио —— У Бечу, штампарија јерменског намастира 1876. На 16-ни 6 л. и 124 стр.

Други наслов: Библиотека за народ. Издаје Стеван Ћурчић. Књига прва. Горски вијенац. У Бечу 1876.

241 ОБЕРКНЕЖЕВИЋ Ф. Од каквог је значаја у гимназији изучавање језика а нарочито класичких. Од —— професора на срп. вел. гимназији новосадској.

Прештампано из „Извештаја" срп. вел. гимназије новосадске за годину 1875/6. У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни 1 л. и 8 страна.

Види Извештај.

242 OBREDOSLOVICA. Napisao Dr. A. Ricker. preveo jedan svećenik nadbiskupije zagrebačke. II izd. Zagreb troškom sveučilištne knjižare 1876, 55 стр.

Obzor 1877, br. 77.

243 ОБРТНА правила првог цес. кр. овл. дунавског-паробродског друштва. За тим: Услови обезбеђења (осигурања) при преносу добара на лађама и шлеповима. Цена 20 нов. а. вр. Беч 1876. Наклада I ц. кр. ов. дунав. пароброд. друштва. Штампарија браће Јовановића у Панчеву. На 8-ни 62 стр. и 2 л.

244 ОГЊАНОВИЋ ИЛИЈА Др. О дифтеритичној вратобољи. За српске матере написао —— —— У Новоме Саду. Српска народна задружна штампарија 1876. Издање А. Пајевића. На 12-ни 60 стр.

245 ОДГОВОР на књигу: „Ко је рад чути, што до сад није чуо". Београд, штампарија Н. Стефановића и друга 1876. На 8-ни 16 стр.

Потписано „Неколико српских Јевреја". Књижицу на коју се одговара, тражи такође у овој години.

—— d'ОНГАРО ФРАНЧЕСКО. Види Шимић.

246 PAVIĆ ARMIN. Odgovor gospodi V. Jagiću i L. Zoru. Od —— U Zagrebu str. 18.

Одговор на одломак о Дубровчанима у чланку дра В. Јагића „Најстарија свједочанства о прошлости срп. нар. пјесама" у „Отаџбини" 12, од 1875 и на чланак дра Л. Зоре у Radu XXXIV.

247 PAVLINOVIĆ M. Razni spisi. Zadar, tiskarna Narodnoga Lista.

248 PAVLINOVIĆ MIHOVIL. Pučki spisi Zadar. Brzotiskom Narodnog Lista. На 8-ни 539 стр.

Књига се дели на одсек „Starostavne knjige" и „Razgovori". Vienac 1876, 552. Из Vienca br. 17 изгледа, да је ово четврта књига скупљених списа (raznih) Павлиновићевих. По непотпуним белешкама хрватских листова тешко је бити на чисто.

249 PAVLINOVIĆ M. Razgovori. Zadar, tiskarna Narod. Lista. 184 страна. Obzor 1877, br. 75

250 PAVLINOVIĆ M. Razgovori o Slavenstvu, Jugoslavenstvu, Srbo-hrvatstvu. III popunjeno isdanje. Zadar, tiskarna Narodnoga Lista. 113 стр.

Obzor 1877, br. 75. Ова и она пред њом књижица само су засебни истисци из пређашње две врсте скупљених списа.

—— PAKOSTA J. Види Program gimn. Vinkovačke.

251 ПАНЧИЋ ЈОСИФ Др. Јестаственица у основној школи. Написао —— Прештампано из „Школе" г. IX бр. 8, 9, 10, 11 и 12. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 1 л. 24 стр.

252 PEXIDER IVAN. Geometrija za male gimnazije. Od Ivana Drižhala. Pohrvatio —— —— prof. na kralj. gimnaziji zagrebačkoj. I dio. Treće s obzirom na metričnu mjeru izpravljeno izdanje. U Zagrebu 1876. Troškom sveučilištne knjižare Fr. Županа (Albrecht i Fiedler). На 8-ни I. dio 2 л. и 91 стр.; II. dio. Drugo s obzirom na metrične mjere i uteze ispravljeno izdanje 2 л. 112 стр.

—— PELEGRINOVIĆ MIŠA. Види Stari pisci hrvatski.

—— P. J. (Peričić J.) Види Izvješće o c. kr. dubrovačkoj gimnaziji.

253 ПЕТРОВИЋ МИТА. Човечије тело и његова нега. За учитељске и више девојачке школе. По дру Боку

и другима написао —— професор природних наука у учитељској школи у Сомбору. Са више слика. Панчево 1876. Јавор 1876, 1129.

254 ПЕТРОВИЋ МИТА. Основи физике. За више разреде народних школа, више девојачке школе и сродне заводе написао —— исп. гимназијални професор, главни учитељ учитељске школе у Сомбору, прави члан хрватскога педаг. књижевнога збора у Загребу. Са 47 слика. Панчево 1876. Штампа и наклада браће Јовановића. На 8-ни 2 л. и 80 стр.

—— ПЕТРОВИЋ М. Види поука о кућарству.

255 ПЕТРОВИЋ НАСТАС. О рату и ратном праву. Говорио у грађанској касини —— —— професор велике школе. Београд, државна штампарија 1876. На 8-ни 2 л. 64 стране.

256 ПЕТРОВИЋ Ј. НИКОЛА. III издање Чупићеве задужбине. Кућа као васпитаоница. Немачки од дра Карла Фолкмара Стоја, професора универзитета јенског и директора васпитачког завода у Јени. Српски од дра —— професора учитељске школе у Крагујевцу. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 6 л. и 122 стр.

—— ПЕТРОВИЋ ТОДОР Види: Ко је рад чути.

257 PLOHL-HERDVIGOV FERD. Hrvatske narodne pjesme. Po narodu sakupio te rodu i svietu predao —— Svežčić III. U Varaždinu tisak Platzera. 94 стр. Vienac br. 17.

258 PODUKA za obć. načelnike glede doputnika stalne vojske. Pešta 55, str. Obzor 1877, br. 77.

259 POLITIČKO i sudbeno razdieljenje uz alfabetski popis mjesta hrvatsko-slavonske Krajine. U Zagrebu, tisak Albrechtov 65 str. Obzor 1877, br. 77.

260 ПОПОВИЋ ЈОВАН. Права и дужности грађана у Угарској. По Керњејиу с додатком: срп.-народна црквена и школска самоуправа. Од —— управ. српске више девојачке школе у Панчеву. У Панчеву. Накладом књижаре браће Јовановића 1876. На 8-ни IV и 100 страна.

261 ПОПОВИЋ ЈОВАН. Кратак наук маџарског језика. По Шамарјају. Од —— управитеља више девојачке школе у Панчеву. Друга књига. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 70 стр.

Српска Зора 1876, 191.

262 ПОПОВИЋ ПАНТА. Барјактар Бојана. Приповетка из херцеговачког устанка 1875. Написао —— Панчево. Штампарија браће Јовановића 1876. На 12-ни 30 страна.

263 ПОПОВИЋ В. СТЕВА. Радованов дар са 22 слике и уз то 2 повеће слике уздарја. Књига I. Млађаној браћи својој уређује чика Стева.

Јавор 1877, 37.

—— ПОПОВИЋ В. СТЕВА. Види Божић.

264 ПОУКА О КУЋАРСТВУ за учитељске и више девојачке школе, као и за домаћу потребу са предговором од М. Петровића, професора природних наука у учит. школи у Сомбору. Панчево 1876.

Јавор 1876, 1055.

—— ПРАВИЛА артиљ. службе. Види Минист. војно.

265 ПРАВИЛА главног српског друштва за приватну помоћ рањеницима и болесницима у време рата. (У Београду у државној штампарији 1876). На 16-ни 12 страна.

266 ПРАВИЛА ваљевске штедионице. Београд, штампарија Н. Стефановића и друга, 1876. На 8-ни 24 стр.

267 ПРАВИЛА дружине типографских радника. Београд. Штампарија Н. Стефановића и друга. 1876. На 8-ни 14 страна.

—— PRELOG MIO. Види: Program zagrebačke velike realke.

—— ПРИГЕН ФРИДРИХ. Види Несрећан.

—— PRIRODOPIS životinstva, bilinstva i rudstva. Види Vrbanec Mijo.

268 ПРОГРАМ велике гимназије карловачке за школску годину 1876. Год. XXIV. Књига XVII. Н. Сад 1876.

У програму су чланци: J. Живановића „Како би се имале писати словнице за гимназије"; С. Лазића „Марија Поповића добротворка карловачке гимназије".

269 ПРОГРАМ и правило за испите нижих чинова у србској војсци. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 24 стр.

270 PROGRAM gimnazije Vinkovačke za 187⁵⁄₆ školsku godinu.

У њему је чланак J. Пакосте Virgilius in definiendis moribus heroum. Obzor 1877, br. 77.

271 PROGRAM gimnazije zagrebačke za školsku 187⁵⁄₆ godinu. Zagreb.

У њему је Тада Смичикласа чланак о Бабукићу, који је и за се штампан. Тражи на име Смичикласово.

272 PROGRAM gimnazije senjske za 187⁵⁄₆ školsku godinu. Senj.

У њему је чланак учитеља Мила Магдића „Топографија и повјест града Сења".

273 PROGRAM gimnazije varaždinske.

У њему је расправа катикете Матије Галовића „Naravno odredjenje čovjeka". Vienac 1876, 536.

274 PROGRAM gimnazije osiečke za škol. god. 187⁵⁄₆.

У њему је расправа проф. Ед. Стреера Borba Europe sa islamom. Vienac 1876. 536.

275 PROGRAM gimnazije požežke.

У њему је чланак Јосипа Форка „Zemljopis na srednjih učilištih.“ Vienac 1876, 536.

276 PROGRAM riečke gimnazije za školsku 187⁵/₆ god.

У њему је чланак Г. Луцарића „Хисторичан нацрт падежнога обличја у језицих славенских у опће а хрватском или српском на по се“. Obzor 1877, br. 77.

277 PROGRAM male gimnazije gornjokarlovačke.

У њему је чланак Руд. Крушњака „Organična fosforescencija bilja“. Vienac 1876, 552.

278 PROGRAM zagrebačke velike realke. Zagreb.

У њему је чланак Мије Пренога „Nešto o resinah i njihovoj rasplodnji“.

279 PROGRAM realke rakovačke za 187⁵/₆ školsku god.

У њему су чланци: Нешто о животу повјестничком од Фр. Вале, и Ein Beitrag zur Bestimmung der Mittagslinie od V. Maražeka. Obzor 1877, br. 77.

280 PROGRAM realke osiečke za školsku 187⁵/₆ god.

У њему је чланак Ф. Тителбаха: Слободно ручно цртање на реалци. Obzor 1877, br. 77.

281 PROGRAM učiteljišta zagrebačkoga za školsku 187⁵/₆ godinu

У њему је чланак Развитак методе у читању и писању од Љ. Модца. Obzor 1877, br. 77.

282 PROGRAM učiteljišta petrinjskoga za školsku 187⁵/₆ godinu.

У њему је чланак Опсег математичких наука на учитељиштих од J. Стипетића. Obzor 1877, br. 77.

283 ПРОЈЕКТ војног судског законика. Види Министарство војно.

284 ПРОКЛАМАЦИЈА кнеза Милана М. Обреновића IV од 18 Јуна 1876 на Делиграду, којом је оглашен рат Турцима. На fol. 1 л.

285 PROPIS ob opetovnoj obuci pri obćih pučkih školah. Zagreb. Tisak tiskarne „Narodnih Novina“.

Vienac 1876, 384.

286 PROPIS ob ispitih za učiteljsku službu na gradjanskih školah. Zagreb. Tisak tiskarne „Narod. Novina“.

Vienac 1876, 384.

PUČKA KNJIŽNICA družtva sv. Jeronimskoga. B. Danicu koledar, Šulek, Iveković.

287 RAD jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1876. U knjižarnici Lavoslava Hartmana na prodaju. На 8-ни.

Knjiga XXXIV 2 л. и 3 л. литографисана. Борба народа хрватскога за анжовинску кућу проти угарскому краљу Арпадовцу, Андрији III. Од Ивана Ткалчића. — Како би се имале писати словнице за гимназије, уз неке протуопаске на опаске госп. дра Јована Туромана. Од Адолфа Вебера. — Прилог к физикалним теоријам. Од Ант. Ласке. — На обрану правости старо-српских златних новаца од С. Љубића. — Етимологија имена Хрват. Од дра Лавослава Гајтлера. — Књижевне обзнане: Нове билине и друга Addenda Флори Хрватској, од Љ. Вукотиновића; Примједбе на расправу Армина Павића Прилог к хисторији Дубровачке хрватске књижевности. Rad XXXI, 134—195, од Љ. Зоре; Отворено писмо професору Ј. Хањелу поводом његова чланка у „Radu jugoslovenske akademije“ XXXII књизи 175 стр. наштампанога; — Југославенска академија знаности и умјетности почетком године 1876. — Изводи из записника југославенске академије. — Поклоњене књиге југославенској академији. — Spicilegium monumentorum archaeologicorum in terris quas Slavi australes incolunt repertorum 1—28. Од С. Љубића (у особитом прилогу).

Knjiga XXXV, 2 л. 189 стр. Са 2 стр. бакрореза. Хрватска дворска канцеларија и њезине исправе за владавине народне династије. Од дра Фр. Рачкога. — Новословенски компаратив према старословенскому гледе на формацију. Од М. Ваљавца. — О десценденцији или родословју билина. Од Љ. Вукотиновића. — Извјештај о аркиварских истраживањих у Далмацији. Од И. Ткалчића. — Изводи из записника. — Поклоњене књиге

југословенској академији. — Spicilegium monumentorum 28—74 (у особитом прилогу).

Knjiga XXXVI, 2 л. 212 стр. и 2 л. литографисана. Оцрт литерарне повјести права ческога. Од дра J. J. Хањела. — Природописне зпаности, особито зоологичке, у опће и код нас. Од С. Брусине. — Стари пријеписи хрватских исправа до XII. вијека према матицам. Од Фр. Рачкога. — Symbolae ad „Caryophilleas“ et „Melanthaceas“ florae croaticae. Од В. Борбаша. — Књижевне обзнане: Скровиште римских царских новаца у злату из првога стољећа открито у Земуну 16 просинца 1875, од С. Љубића. — Одговор на неке примједбе нумисматичнога листа бечкога у послу старо-српских златних новаца, од С. Љубића. — Изводи из записника. — Поклоњене књиге југословенској академији. — Spicilegium monumentorum etc. 75—90 (у особитом прилогу).

Knjiga XXXVII, 2 л. 224 стр. Брсково, Дањ и царина у светога Спаса и путови с јадранскога приморја у старе српске земље. Од проф. Стојана Новаковића. — Стара штампања за Бугаре. Од проф. Стојана Новаковића. — Грађа за словинску народну поезију. Од проф. В. Јагића. — Фрањо Палацки. Од дра J. J. Хањела. — Књижевна обзнана „Notizie naturali e storiche sull'isola di Veglia, compilate dal dr. Giambatista Cubich. Trieste 1874“. Од Симе Љубића. — Друго отворено писмо г. дру Хањелу. — Свечана сједница југославенске академије знаности и умјетности дне 25 студенога 1876. — Spicilegium monumentorum etc. 90—102 (у особитом прилогу).

288 РАДИЋ ЂОРЂЕ Др. Очење или каламљење с листом. Написао др. — Друго издање. У Панчеву 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 23 стр.

289 RADOVAN. Osvetnici. IV. Kiko i Zelić. Dogadjaji u Bosni od godine 1832. Piesma od — Čist prihod postradaloj hercegovačkoj i bosanskoj sirotinji 1876.

Јавор 1876, 928.

290 РАДОВАНОВИЋ М. М. О дејству хлорал-хидрата у периоди отварања материце и истурања плода. Инаугурална дисертација др. Раисе Свјатловској из Петрограда, санитетскога капетана и ординариуса у болници женског друштва и црвеног крста у Београду. (По оцени г. профес. П. Милера бернски медицински факултет одобрава да се рад овај штампати може. У Берну 28 Фебр. 1876) декан мед. факулт. проф. др. Кохер. С немачког превео —— санитет. поручик и ординаријус у војеној болници у Београду. (Цео приход од ове књижице намењен је Женскоме Друштву). У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 43 стр. и 1 таблица.

—— РАДОВАНОВИЋ М. М. Види Српски архив за целокупно лекарство.

291 РАКИЋ МИТА. Пореза. Покушај за студију. Од —— —— секретара министарства унутрашњих дела, редовног члана „Српског ученог друштва". I. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 1 л. 56 страна.

— RAKOVAC LADISLAV Dr. Види Godišnjak itd.

292 RAČKI FR. Dr. Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije. Od dr. —— Preštampano is 36 knjige „Rada". U Zagrebu 1876. Tisak dioničke tiskare. 49 стр. на 8-ни.

Vienac 1876, 438.

293 RAČKI FR. Dr. Stari priepisi hrvatskih izprava do XII vieka prema maticam. Od dr. —— Preštampano iz XXXVI knjige Rada. U Zagrebu. Tisak dioničke tiskare. На 8-ни 32 стр.

294 REGULACIJA Save, za tijem izsušba i natapanje Posavja u Hrvatskoj i Slavoniji uz osobiti obzir na

hrvatsko-slavonsku krajinu. U Zagrebu на вел. 8-ни XVI и 272 стр. с плановима картама.

Штампано као рукопис. Obzor 1877, br. 13. По том хрватско-немачки и само немачки. Српска Зора 1877, 72.

295 RIBOLI J. Prof. Starinske uredbe i običaji naroda rimskoga. Priredio i o svom trošku izdao za potrebu gimnazijskih učenika pri tumačenju latinskih spisatelja —— gimn. učitelj. U Zadru, tisak Iv. Wodicke. На 8-ни 114 стр.

Vienac 1876, 616. Упореди Rad XXXIV, 217.

ROMANIĆ FR. Види Izvješće učione u Bakru.

—— RICKER A. Dr. Види Obredoslovica.

—— РОСКИЈЕВИЋ. Види Анђелковић Ј.

296 RUBETIĆ CVJ. Kratka katolička moralka. Za preparandije, gradjanske i više djevojačke škole. Priredio —— učitelj vjere na kr. velikoj realci zagrebačkoj. Odobrio preč. nadbiskupski stol. U Zagrebu nakladom sveučilištne knjižare Albrechta i Fiedlera 1876. На 8-ни 150 стр.

297 РУВАРАЦ ДИМИТРИЈЕ. Извешће о унутарњем стању земунских срп. основно-главних школа за 1875—6 годину. Од —— Земун 1876.

Јавор 1877, 231.

298 САВИЋ Ј. П. Први појмови политичке друштвене или индустријске економије. Написао Јосиф Гарније писац расправе о политичкој економији, расправе о финансијама итд., професор у политехничкој и вишој трговачкој школи. Са францускoг превео —— секретар у министарству правде. У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни 4 л. 169 + VI стр.

Књига је ова „II издање Чупићеве Задужбине". Унутра је краћи наслов него на корицама.

299 SANOVNIK, Najnoviji veliki egipatski zajedno sa sigurnim tumačenjem sanjah, odnosećih se na nje

brojevah i slikah, te 7 načinah lutrijskih igarah. Drugo izdanje. U Zagrebu. Nakladom Lavoslava Hartmana 1876. На 8-ни 88 стр.

300 SBIRKA zakona i uredaba o preustrojstvu pučkoga školstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Svezak I. U Zagrebu 1876. Nakladom Lav. Hartmana. На 8-ни 56 стр. Svezak II. На 8-ни 111 стр.

301 SBIRKA zakona i naredaba koji se tiču uprave seoskih občina i zakon o zadrugah s komentarom i provedbenom naredbom. Zagreb, nakladom dioničke tiskare, 350 стр. на 8-ни. Obzor.

302 СБОРНИК законах и наредаба ваљаних за краљевину Хрватску и Славонију. Година 1876. У Загребу. Брзотиском тискаре „Народних Новина".

— СВЈАТЛОВСКАЈА РАИСА Др. Види: Радовановић М. М.

SCRIBE. Види Т. I.

303 SKRIŽALJKE za metričku mjeru. (Preračunanje stare mjere u novu i obratno). Službeno izdanje. U Zagrebu. nakladom dioničke tiskare. Obzor.

304 SKRIŽALJKE za slaganje drva u metre. U Zagrebu, nakladom dioničke tiskare. Obzor.

305 SKURLA STJEPAN. Svibanj posvećen bl. Djevici Mariji ili razmišljanja o poglavitim otajstvima Marijina života s molitvama i izgledima, preko mjeseca Svibnja; čemu se nadodaju Misne Molitve, priprava na ispovjest i sv. pričešćenje, i neke druge pobožne zabave; a za tim kita pjesmica na čast bl. Djevice Marije. Uredio kan. ——— ——— U Dubrovniku. Naklada tiskare Dragutina Pretnera. 1876. На 12-ни XII стр. 1 л. 409 и III стр.

306 СЛОВЕНСКИ буквар за српске народне школе. Пан-

чево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 64 стране.

307 SMIČIKLAS TADE. Život i djela Vjekoslava Babukića. Napisao —— —— Sa slikom. Čist prihod namienjen za spomenik Babukiću. U Zagrebu. Tiskara „Narodnih Novina" 1876. На 8-ни 89 стр.

На по се штампано из Programa gimnazije zagrebačke за $187^5/_6$ школску годину.

—— SPEVEC STJEPAN Dr. Види Govori.

308 СРПСКЕ НАРОДНЕ ЗАГОНЕТКЕ. Прво коло. У Новоме Саду. Издала српска народна задружна штампарија 1876. На 32-ни 39 стр.

То је рад Ђ. Натошевића.

309 СРПСКИ АРХИВ за целокупно лекарство. Одељак други. Књига друга. Прва помоћ рањеноме. Предавање Д-ра Ф. Есмарха професора хирургије. С немачког превео М. М. Радовановић студ. медицине. У Београду у државној штампарији 1876. Други наслов: Прва помоћ итд. као што је горе. На 8-ни 4 л. 46 стр.

310 STEIN LJUDEVIT. Otvoreno pismo pučkim učiteljem pakračke podžupanie — Tisak dioničke tiskare 15 страна.

Предмет је обука у штедњи. Vienac 1876, br. 7.

311 STARI PISCI HRVATSKI. Knjiga VIII. Pjesme Nikole Nalješkovića, Andrije Čubranovića, Miše Pelegrinovića i Sava Mišetića Bobaljevića, te Jegjupka neznana pjesnika. U Zagrebu, на 8-ни 272 стр.

312 STARINE. Na sviet izdaje jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga VIII. U Zagrebu 1876. U knjižarnici Lavoslava Hartmana na prodaju. На 8-ни 2 л. 252 стр.

Садржај: Извјештај о манастирих на Фрушкој Гори у Сријему, подастрт кр. далм.-хрв.-слав. намјестничкому вијећу. Од Фр. Миклошића. — Liber de introitibus sta-

cionum et territorii communis ragusini 1286—1291. Од Ивана Ткалчића. — Апокрифи једнога српског ћириловског зборника XIV вијека. Од Стојана Новаковића. — Кореспонденција Крчелићева и нешто грађе из његове велике правде. Од М. Месића. — Допуњак грађе за повијест хрватско-славонске сељачке буне год. 1573 и неколико исправа о хрв. политици Фрањи Филиповићу. Од Фр. Рачкога.

312 STARČEVIĆ A. Slavoserbska pasmina po Hrvatskoj. Zagreb.

Obzor 1877, br. 77. Vienac 1876, 663, говори за ову књигу: „ovo je paškvil najgnusnije vrsti, koj je ikad sviet ugledao".

313 STATISTIČKI LJETOPIS za god. 1874. Izdao ga statistički ured kr. dalm. hrv. slav. zemaljske vlade. Zagreb 1876. Tipografički zavod C. Albrechta. На 8-ни.

Српска Зора 1877, 46.

314 STEPANEK F. Kratak nauk o voćarstvu. Sa 32 slike. U Varaždinu. 48 str. Obzor 1877, br. 77.

— STEPANEK FRANJO. Види Izvješće djev. škole u Varaždinu.

315 СТЕФАНОВИЋ ДАНИЛО. Нарочитом одбору скупштинском. (Одговор на изјаву 20 посланика поднесену скупштини народној. У Београду у државној штампарији 1876). На 12-ни 12 стр.

316 СТЕФАНОВИЋ ДАНИЛО. У одбрану. (У Београду у државној штампарији 1876) На 4-ни 2 л.

Поводом неког чланчића у „Истоку" о горе споменутој књижици.

317 STIGLIĆ MARTIN Dr. Razprava o časoslovu. U Zagrebu, tisak dioničke tiskare. Стр. 102.

Vienac 1876, 438.

318 STIGLIĆ MARTIN Dr. Časoslov (Breviarium). Napisao —— U Zagrebu. Dionička tiskara 1876. На 8-ни 110 стр.

— — СТИПЕТИЋ J. Види Program učiteljišta petrinjskoga.

— — СТОЈ ФОЛКМАР КАРЛО. Види Петровић J. Никола Др.

319 СТОЈКОВИЋ А. Метарске мере за саобраћајну употребу. Од — У Београду у државној штампарији 1876. На 64 ни 32 стр.

320 STRAŽIMIR DRAGUTIN. Vinogradarstvo. Drugo, popravljeno izdanje. Sa 71 slikom. U Zagrebu kod Albrechta, 302 str. Obzor 1877, br. 77.

321 СТРАТЕГИЈА. Београд, у држ. штампарији 1876. На 8-ни.

Не знам ништа ближе.

—— STREER ED. Види Program gimn. osiečke.

322 СУБОТИЋ ЈОСИФ. Рибарка. Приповетка из Норвешке, од Бјернстјерна Бјернзона. Превео —— —— Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 12-ни 109 стр. Србадија 1876, 96.

—— ТАБЛИЦЕ за гађање. Види Министарство војно.

323 T. A. Varaždinske toplice. A. T. U Zagrebu. Tiskom Dragutina Albrechta 1876. На 8-ни 73 стр. са једним листом литографисаних снимака.

324 T. I. (Trnski Ivan). Roberto djavo. Velika opera u pet čina. Francezki napisao Scribe i Delavigne, uglasbio Meyerbeer, preveo I. T. U Zagrebu, tisak Albrechtov стр. 102. Vienac 1876, 351.

—— ТИТЕЛБАХ. Види Program realke osiečke.

325 TKALČIĆ IVAN. Borba naroda hrvatskoga za anžuvinsku kuću proti ugarskomu kralju Arpadovcu Andriji II. Od —— —— Otisak iz 34 knjige Rada akadem. U Zagrebu, tiskom dioničke tiskare. На 8-ни 34 стране. Vienac br. 16.

326 TOMŠIĆ LJUDEVIT. Početnica hrvatske povjestnice. Za mladež pučkih škola napisao — učitelj doljnogradske učione u Zagrebu. Drugo izpravljeno i popunjeno izdanje. U Zagrebu, tiskom Lav. Hartmana 1876. На 8-ни 80 стр. Vienac 1876, br. 5.

327 ТРЕПЕТНИК или предсказатељ. Радознала и лепа мала забава. С француског. Друго издавање. III свеска. Трошком Чобанића. У Сомбору 1876. Тискано код Ф. Битермана. На 12-ни 16 стр.

328 ТРИФКОВИЋ КОСТА. На бадњи дан. Драмолет у једној радњи. — Пола вина, пола воде. Шаљива игра у једноме чину, У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 12-ни 1—38 страна први комад. 39—61 други, сваки с особеним насловом.

Чини једанаесту свеску „Зборника позоришних дела", који издаје Управа српског народног позоришта у Новоме Саду.

329 ТРИФКОВИЋ КОСТА. Школски надзорник. Шаљива игра с певањем у једној радњи. Написао —— —— Друго издање. У Новом Саду 1876.

Део „Зборника позоришних дела". Јавор, 1876, 1055.

330 ТУРОМАН ЈОВАН Др. Шта вреди изучавати класичке језике и литературу. Приступно предавање професора др. —— —— на великој школи у Београду дана 4 (16) Децембра 1875. Прештампано из „Јавора" за годину 1876. У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни 8 стр. у два ступца.

ЋУРЧИЋ СТЕВАН. Види Његуш Петровић Петар.

331 UBL JOSIP. Sudbeno živinarstvo. Sastavio —— —— profesor živinarstva i živinogojstva na kr. gospodarsko-šumarskom učilištu križevačkom. U Zagrebu. Tiskom Dragutina Albrechta 1876. На 8-ни 1 л. 50 стр.

и 1 л. На корицама: Nakladom sveučilištne knjižare Albrecht i Fiedler.

— УПУТ за управљање војском. Види Мин. војно.

332 UPUTA u službu za šumarsko pomoćno osoblje na kneževskih Thurn-Taxisovih imanjih u Hrvatskoj. U Zagrebu, tisak dioničke tiskare, 47 str.

Vienac 1876, br. 7.

333 УПУТСТВО за службу војн. санитета. У Београду у државн. штампарији 1876. На 4-ни.

334 УРЕЂЕЊЕ и распоред пољске и градске артиљерије и покретних артиљеријских завода у дивизијама. У Београду, у државној штампарији 1876. На 12-ни 25 страна.

335 УСТАВ I. панчевачке заједнице за ваћевину. Statuten des Ersten Pancsovaer Vorschuss-Vereines. Панчево. Штампарија Браће Јовановића 1876. На 8-ни 2 л. и 24 стр.

336 УСТАНАК у Турској 1875. У Винковци. Народна штампарија К. Трумића 1876. На 8-ни 1 л. и 17 стр.

На крају је потписан †

337 FILIPOVIĆ IVAN. Kratka stilistika za gradjanske i više djevojačke škole. Priredio — županijski školski nadzornik u Zagrebu, dopisujući član srbskog učenog družtva i pravi član hrvatskog pedagogijsko-književnog sbora. U Zagrebu. Nakladom knjižare Lav. Hartmana. 1876. На 8-ни 140 стр.

338 FILIPOVIĆ IV. Hrvatsko-njemački riečnik. U Zagrebu Nakladom Lav. Hartmana.

Издавање је прешло у 1877, у којој је то дело довршено.

— FORK JOSIP. Види Program gimnazije požežke.

339 ФРАЧКОВИЋ Т. М. Јестаственица за школу и домаћу наставу. По Гертнеру. Израдио — Четврто

поправљено издање. Панчево 1876. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни 84 стр.

340 HAJDENAK A. Uzroci kratkovidosti učenika. Napisao —— Tisak Hartmanov u Zagrebu. На 8-ни 48 стр.

341 HALPER Z. Hrvatska pjesmarica. Zbirka rado pjevanih pjesama. U Kraljevici, u primorskoj tiskari 1876.

Obzor 1877, br. 72.

—— ХАН Г. Ј. Види Илић Ник. Мих.

—— HARC DRAGUTIN. Види Izvješće o učioni u Sisku.

—— HOCHSTETTER F. K. M. Види Vrbanec Mijo.

342 HRVATSKA pjesmarica. Nova sbirka rado pjevanih hrvatskih pjesama. Naklada i tisak primorske tiskare u Kraljevici. 108 стр. Vienac 1876, 738.

343 HRVATSKI DOM. Zabavnik hrvatske omladine za godinu 1876. Izdalo ga djačko družtvo „Hrvatski dom" na hrvatskom sveučilištu. U Zagrebu. Tiskom dioničke tiskare 1876. На 8-ни 325 стр.

Vienac 1876, 568.

HUGO VIKTOR. Види Zabavna knjižnica.

344 ШЕ ЈОЗЕФ. Дечија Лира. Песме за школску омладину. Прво коло. За два гласа сложио —— Право умножавања свих песама задржава си издаватељ. Натискао Ем. Стари и друж. у Златном Прагу. На 8-ни 1 л. и 12 стр све литографисано.

345 ЦЕНИЋ Д. Ђ. Је ли прекорачена сума одређена буџетом за пензионирање чиновника за 1874 годину? У Београду у државној штампарији 1876. На 12-ни 33 стране.

346 ЧАКРА ЕМИЛ. Нови Сад и Новосађани. I. Предавање Емила Чакре. Сва права задржава писац. У Новоме Саду. Српска народна задружна штампарија 1876. На 8-ни 8 стр.

347 ЧИЖЕК ДРАГУТИН. Чернајевљев марш за клавир. Саставио —— Београд 1876.

Србадија 1876, 96.

348 ЧОБАНИЋКА П. АНКА. Говор бројева. Забавна књижица за младеж. Приредила † Анка П. Чобанићка. Трошком Глише Чобанића. Панчево 1876. Штампарија браће Јовановића. На 32-ни 47 стр.

—— ČOKE H. Види Valentić J. Dr.

—— ČUBRANOVIĆ ANDRIJA. Види Stari pisci hrvatski.

—— ЧУПИЋЕВА ЗАДУЖБИНА. В. Савић J. Панта, Петровић J. Никола.

349 ШАПЧАНИН П. МИЛОРАД. Дра Фридриха Дитеса Методика за народне школе на историјској основи, за потребу наставника основних и средњих школа. Превео —— секретар министарства просвете и црквених дела У Београду у државној штампарији 1876. На 8-ни XIII стр. 1 л. и 285 стр.

250 ŠVRLJUGA K. I. Francezka slovnička vježbenica za srednje i gradj. škole. Zagreb, tiskom dioničke tiskare 1876, стр. 272. Obzor 1877, br. 77.

351 ШЕМАТИЗАМ православне епархије бококоторско-дубровничке за годину 1876. У Задру. Печатња Ивана Водицке. На 8-ни 36 стр.

352 ŠENOA AUGUST. Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga, sa uvodom o poetici. Sastavio —— a izdala Matica hrvatska. U Zagrebu. 1876. Nakladom „Matice hrvatske“, a tiskom Dragutina Albrechta. На 8-ни 2 л. XLVIII и 404 стр.

353 ŠENOA AUGUST. O poetici. Sastavio po R. Gottschallu —— —— Pretiskano iz hrvatske antologije. U Zagrebu 1876. Nakladom „Matice hrvatske“, a tiskom Dragutina Albrechta. На 8-ни 48 стр.

354 ŠENOA A. Noćište u Granadi. Opera od K. Kreutzera. Preveo —— Tisak Nar. Novina. U Zagrebu. 54 стр.
Vienac 1876. 724.

355 ŠENOA AUGUST. Sabrani spisi — —— I svežčić. Čuvaj se senjske ruke. Historička pripoviest od — U Zagrebu, nakladom dioničke tiskare 1876. На 8-ни 126 стране. Vienac 1876, 772.

—— II svežčić. Ilijina oporuka. Pripoviest. U Zagrebu, nakladom dioničke tiskare 1876. На 8-ни, 122 стр.

—— ШАРФ В. Види Илић Ник. Мих.

356 ШИМИЋ МИЛАН ЈУСТИН. Црногорка. Од Франческа д'Онгаро. С немачког превео —— У Новоме Саду, српска народна задружна штампарија 1876. На 12-ни 62 стране.

357 SCHLOSSER CAL. JOS. Dr. i VUKOTINOVIĆ LJUDEVIT. Bilinar. Flora excursoria. Uputa u sabiranje i označivanje bilinah u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Sastavili —— —— Podporom jugoslavenske akademije. Dobiva se u knjižari L. Hartmana. Zagreb. Tiskom L. Hartmana i družbe 1876. На 8-ни 606 страна.

—— ШМИД КРИШТОВ. Види Ковачевић Стеван.

—— ШОЛЦ Г. Х. Види Јосић Димитрије.

358 ŠTIGLIĆ M. Dr. O časoslovu. U Zagrebu.
Obzor 1877, br. 76.

—— SCHUBERT H. G. Види Vrbanec Mijo.

359 ŠULEK BOGOSLAV. Hrvatsko - njemačko - talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja, osobito za srednja učilišta. Po nalogu kr. dalm. hrv. slav. zemaljske vlade sastavio dr. Deutsch-kroatische wissenschaftliche Terminologie. Terminologia scientifica italiano-croata. U Zagrebu. 2 свеска на 1372 стр. у 8-ни.

Vienac br. 11. Исти лист од 1875, 588 јавља, да је штампање овога дела трајало осам година.

360 ŠULEK B. Dr. Prirodni zakonik za svakoga ili popularna fizika. III. Svjetlarstvo. U Zagrebu. Tisak dioničke tiskare 1876.

Чини једну књигу „Pučke knjižnice družtva sv. Jeronimskoga". Дело је награђено Драшковићевом закладом. Vienac 1876, 488.

1 A LADY'S visit to the Herzegovinian Insurgents. London. By George du Maurier and H. Allingham.
Јавор 1876, 864.

—— BALABANOFF D. MARKO. Види Zankoff D.

2 BAN MATIJA. Драма његова „Мејрима и Бошњаци" изашла је у руском и пољском преводу, и оба су се превода продавала у корист балканских Словена.
Српска Зора 1876, 216.

3 BAUER EDG. Dr. Die orientalische Frage und der europäische Frieden. Von . München. Literarische Institut von Dr. M. Huttler. № 8 и 9 Blätter für deutsche Politik und deutsches Recht. На 8-ни 171 стр.

4 BEGRÄBNISSGEBRÄUCHE der österr. Südslaven. „Globus". Vienac 1876, 319.

5 BIDERMAN J. H. Legislation autonome de la Croatie et aperçu de l'histoire du droit croate par le Dr. —— professeur à l'université à Graetz. Gand 1876.
Rad XL, 235.

6 BLAU O. Dr. Reisen in Bosnien und der Hertzegovina. Topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen. Mit einer Karte und Zusätzen. Berlin, Reimer. На 8-ни 231 стр.

7 DAS BLAUBUCH über Bosnien u. der Hercegovina. 109 стр. Коресподенција дипломатска од 2 Јула 1875 до 13 Фебруара 1876. Јавор 1876, 576.

—— BOGIŠIĆ V. Види Demelić.

8 BOLANDEN v. CONRAD. Der Pascha. Eine Erzählung für d. Volk.
Посматра пашовање у устаничким земљама.
Јавор 1876, 704.

9 BOUGEAULT ALFRED. Histoire des littératures étrangères. II. Histoire des littératures slaves. (Russie, Pologne, Bohème, Serbie).

Јавор 1876, 574.

10 БРАТСКАЯ ПОМОЧЬ пострадавшимъ семействамъ Босніи и Герцеговины. Изданіе петербургскаго отдѣла славянскаго комитета. Санктпетербургъ. Въ типографіи А. А. Краевскаго (Литейная № 38) 1876. На 8-ни 493 стране.

О нама имају чланци „Россія уже тѣмъ полезна славянамъ, что она существуетъ, В. И. Ламанскаго"; „Кровная месть въ Старой Сербіи, Н. А. Попова"; „Вукъ Стефановичъ Караджичъ, И. И. Срезневскаго"; „Русское общество передъ лицемъ бѣдствій въ Герцеговинѣ и Босніи, Г. К. Градовскаго".

11 BRAUN-WIESBADEN KARL. Eine türkische Reise. I Band. Die Donau — Serbien — Rumänien. Stuttgart.

Јавор 1876, 704; Vienac 1876.

12 CASSANY de MEZET. Fd. Études sur les peuples slaves et l'Europe orientale. Paris.

Јавор 1876, 830.

13 ЦЕРЕТЕЛЕВЪ А. Князь. Бадній день и Божичъ въ Сербіи.

У једном московском журналу, чини ми се „Руском вјеснику".

COURTEILLE PAVET. Види Ubicini.

14 CREAGH JAMES. Over the borders of Chistendom and Eslamiah. A journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the nort of Albania in the summer of 1875. Bog pobjeze iz Stambula grada. In two volumes. London. Samuel Tinsley. 1876. I: VII, 341 стр. — II: VII, 333 стр.

15 CROUSSE FRANZ. La péninsule gréco-slave, son passé, son présent et son avenir. Étude historique

par Franz Crousse major d'état-major. Bruxelles, 1876. На 8-ни 523 и III стр. и карта.

16 CYRILLE. Voyage sentimental dans les pays slaves. Dalmatie. Monténégro, Herzégovine, Croatie, Serbie, Bulgarie, Galicie, Bohême, Slovénie. Paris. V. Palmé. 1876. На 12-ни 311.

17 ČERNY M. JAN. Hercegovina, země a lid. Dle zápisků vlastenců a zkušeností cizinců vypravuje — Као број 18 зборника. Osvěta lidu. Biblioteka prostonarodních přednášek, а ту као број I. Slovanského jihu. На 8-ни 30. Čas. čes. m. 1876, 554.

18 DEFERT H. Études sur les peuples slaves et l'Europe orientale. Paris. Јавор 1876, 830.

19 DEMELIĆ FEDOR. Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après les recherches de M. V. Bogišić. Par —— Extrait de „Revue de Legislation ancienne et moderne, française et étrangère" Paris. E. Thorin 8-на 156 стр.

20 ДРИНОВЪ С. М. Южніе Славяне и Византія въ X вѣкѣ. Москва 1876.

21 DUFF M. E. G. The eastern question. A lecture delivered at Invecurie on 14th November 1876. Edinburgh. На 8-ни 62 стр.

22 DUMONT ALBERT, directeur de l'Ecole française d'Athènes. Le Balkan et l'Adriatique. 2-ème édition. Paris 1876. Јавор 1876, 830.

23 EBINGER. Studien über Bosnien und Herzegovina. На 4-ни 24 стране.

Штампано у школском програму гимназије у Демину. Јавор 704.

24 EINE Fata Morgana am politischen Horizonte und die Machination der Diplomatie im Oriente. 1876. Berlin, Stuhr. На 8-ни 63 стр.

Јавор 1876, 864.

25 EUGÈNE-MELCHIOR de VOGÜÉ. Le mont Athos. Un voyage dans le passé. Revue des deux mondes 15 Janvier 1876.

26 EVANS J. ARTHUR. Through Bosnia and the Herzégovina on foot during the insurrection, August and September 1875, with an historical review of Bosnia and a glimps of the Croats, Slavonians, and the ancient republic of Ragusa. With a map and fifty-eigth illustrations from photographs and sketches by the author. London, Longmans, 1876. На 8-ни LXIII и 435 страна.

27 FARLEY LEWIS J. Turks and Christians. A solution of the Eastern question. By —— London 1876.

Јавор 1876, 415; Српске Новине 1876, бр. 239 и 240; Српска Зора 1877, 22.

28 FARLEY LEWIS. Cross or Crescent. A review of the Eastern question. By —— London 1876.

Српска Зора 1877, 21, Срп. Новине 1876, бр. 239.

29 FICKERT LUIGI Prf. Bielka di Bosnia. Tragedia nazionale. Atti 3. Venezia 1876.

Rad XXXVI, 212.

30 FORSYTH WILLIAM. The slavonic provinces south of the Danube. A sketch of their history and present state in relation to the Ottoman Porte. With a map. London. John Murray, 1876. На 8-ни 193 стр.

31 FRILLEY G. et VLAHOVITJ JOVAN. Le Monténégro contemporain. Par —— officier de la legion d'honneur et —— capitaine au service de la Serbie. Ouvrage orné d'une carte et de dix gravures. Paris. E. Plon et Com. imprimeurs éditeurs. 1876. На 8-ни 2 л. 504 стр.

32 GENERAL-KARTE von Bosnien, der Herzegovina, von Serbien und Montenegro. Nach den neuesten und

besten Quellen entworfen und ausgeführt im k. k. militärisch-geographischen Institute. 1876. Mass-stab 1 : 300000 der Natur oder 1 Centimeter = 3 Kilometer На 12 листа.

Уз карту иде брошира од 4 л. у којој је извештај о изворима, по којима је карта израђена.

33 GENERALKARTE der europäischen Türkei nebst Rumänien, Serbien und Montenegro, dann Griechenland und den angrenzenden Ländern etc. Mass-stab: 1 : 2,500000. Wien, Hartleben's Verlag.

Јавор 1876, 928.

34 GERIPPKARTE des Territoriums der (bestandenen) 22 Infanterie-Truppen-Division zu Carlstadt. 1 : 144000. Издато од ц. кр. географ. завода у Бечу.

Обухвата све граничарске регименте, како јавља Јавор 1876, 704.

35 ГЕРЦЕГОВИНСКОЕ возстаніе и восточный вопросъ. Ст. Петербургъ 1876. С картом Херцеговине и сликом М. Љубибратића. Јавор 1876, 255.

36 GFRÖRER AUG. Byzantinische Geschichte. Von Fortgesetzt von Dr. F. B. Weiss. III. Band. Graz, Vereinsbuchhandlung.

37 GLADSTONE. Bulgarien terrors and the Oriental question. London 1876.

38 ГЛАДСТОНЪ. Болгарскіе ужасы и восточный вопросъ.

Rad XL, 234.

39 GRÄF C. Karte des Kriegsschauplatzes in der Türkei von Ingenier-Geograf —— Geogr. Institut zu Weimar.

Јавор 1876, 864.

40 ГРИГОРОВИЧЬ В. Объ участіи Сербовъ въ нашихъ общественныхъ отношеніяхъ. Одесса 1876.

Rad XL, 234.

41 La GUERRA d'Oriente 1876. Cronaca illustrata. Un volume in 4 con incis. Milano.

42 HANDKARTE vom Kriegsschauplatze in der Herzegovina, Bosnien, Dalmatien, Montenegro und Serbien. Weimar, Geogr. Inst. Јавор 1876, 831.

43 HANDKARTE der europäischen Türkei mit den Vasalenstaaten. Weimar, Geogr. Inst.
Јавор 1876, 831.

44 HOLEČEK JOS. Bosna.
Расправа у чешком часопису Osvěti. Vienac 1876, 664.

45 HOLEČEK JOSIP. Pisně hercegovske. Prag I. L. Kober. Vienac 1876, 664.

46 HOVELAQUE A. Les Slaves du sud en Hongrie par —— Extrait de la Réforme économique 1 Avril 1876. Rouen. Imprimerie Léon Deshayes. 1876. На 8-ни 20 страна.

ITINÉRAIRE pour les arrivants. Види Указатељ.

47 JIREČEK JOS. KONSTANTIN. Dějiny národa bulharského. Dle původních pramenův sepsal —— V Praze 1876. Nákladem B. Tempského. На 8-ни VIII и 536.

48 JIREČEK J. KONST. Geschichte der Bulgaren. Prag. Verlag von F. Tempsky 1876.

49 JOVANOVITS JOVAN. Rózsák. Szerbből forditotta Pavlovics Jenö. A Kisfaludy társaság pártfogása melett. Zombor 1875.
Јавор 1876, 317 и д. где се о том преводу препирка водила.

50 KANITZ F. Tirnovo's altbulgariche Baudenkmale. Eine Reisestudie zur Kunstgeschichte. Von — Mit 12 Illustrationen im Texte. Wien 1876. In Commission bei Karl Gerold's Sohn, Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften. На 8-ни 20 стр.
Српска Зора 1876, 216.

51 KAPPER SIGFRID. Montenegro. Писма под тим насловом у часопису Deutsche Rundschau.

52 KARTE der gesammten Türkei sammt Vasallenstaaten. Wien, Hartleben. Јавор 1876, 864.

53 KINBERGER WILH. Ćengić Aga's Tod von Ivan Mažuranić. Aus dem Kroatischen übersetzt von — Agram. Albrecht und Fiedler.

Српска Зора 1876, 216.

54 KIEPERT H. Carte du Montenegro, de la Bosnie et de la Dalmatie. Dressée par H. Kiepert. Nouvelle édition. Tirage en couleur. Paris.

Јавор 1876, 831.

55 KINNEL G. Die christlichen Unterthanen der Türkei in Bosnien und der Herzegovina. Ein Vortrag von —— Professor am Eidgenössischen Polytechnicum. Basel. Benno Schwabe.

Српска Зора 1876, 216.

56 KOHN A. Begräbnissgebräuche der österreichischen Südslaven. „Globus" бр. 7—9.

Јавор, 415.

57 КОЧУБИНСКІЙ А. Отчеть о занятіяхъ славянскими нарѣчіями командированнаго за границу доцента имп. новороссійскаго университета —— За время отъ 1—20 Февраля 1875 по 1 Февр. 1876 года. Одесса 1876.

Из XVIII и XIX тома „Записокъ" имп. новороссійскаго университета.

58 Die LAGE im Orient.

„Deutsche Rundschau" за травањ. Vienac 1877, 319.

59 LANDESKUNDE des Königreiches Dalmatien und seiner Hinterländer I Heft: Dalmatien (98 стр.); II Heft: Bosnien und Herzegovina (61 стр.) Wien 1876. Verlag von Moritz Perles.

Писац је некакав L. Vienac 1876, 584. Јавор 1876, 320, 448 помиње да је ово издало уредништво војничког листа „Ведете".

60 LAY FELIX. Ornamente südslavischer nationaler Haus- und Kunstindustrie.

Види Гласник XXXV, 312, где је, мислим, почетак или оглед овог дела. Белешка ми је из „Јавора“ 1876. 320. Ја дела нисам видео. Упореди још Vienac 1876, 32.

61 LEGER LOUIS. Etude sur les Slaves d'Autriche, чланак у 81-ој години Bibliotèque universelle et Revue Suisse. Vienac 1876, br 10.

62 LINDENMAYER P. EMERICH Dr. Serbien, dessen Entwickelung und Fortschritt im Sanitäts-Wesen, mit Andeutungen über die gesammten Sanitäts-Verhältnisse im Oriente. Von —— quiesc. chef des furstlich-serbischen Sanitäts-Wesens, corresp. Mitglied der k. k. Gesellschaft der Aerzte in Wien, etc. etc. Temesvár. Druck und Verlag der csanáder dioecesan-Buchdruckerei 1876. На 8-ни XI и 439 стр.

63 LJUBIĆ SIMEON. Commissiones et relationes venetae. Collegit et digesit —— —— eiusdem akademiae socius ordinarius. Tomus I Annorum 1433—1527. Zagrabiae 1876. Sumptibus academiae scientiarum et artium. На 8-ни 5 л. и 242 стр.

Чини volumen VI у Monumenta spactantia historiam Slavorum meridionalium.

64 LJUBIĆ ŠIME. Dispacci di Luca de Tollentis vescovo di Sebenico e di Lionello Cheregato vescovo di Traù, nunzi apostolici in Borgogna e nelle Fiandre 1472—1487. Izdao prof. —— čuvar nar. muzeja u Zagrebu. Tisak dioničke tiskar. 64 стр.

Vienac 1876, 568.

—— MAŽURANIĆ IV. Види Kienberger Wilh.

65 MASING LEONHARD. Die Hauptformen des serbisch-chorvatischen Accents. Nebst einleitenden Bemerkungen zur Accentlehre insbesondere des griechischen und des Sanscrit. Inauguraldissertation, zur

Erlangung des philosophischen Doctorgrades, verfasst und der hohen philosophischen Facultät an der Universität zu Leipzig eingereicht von —— —— aus Ösel. St. Petersburg 1876. На 4-ни 4 л. 96 стр.

Mémoires de l'académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, VII. série. Tome XXIII. № 5.

66 МЕЩЕРСКІЙ Кн. Правда о Сербіи. Ст. Петербургъ 1876.

67 MEYLAN A. A travers l'Herzégovine. Par —— Paris, Sandoz et Fischbacher 1876, на 12-ни IX и 307 стр.

68 MIKLOSICH FRANZ. Vergleichende Grammatik der slavischen Wortbildungslehre. Vom französischen Institute gekrönte Preisschrift. Zweite Ausgabe. Wien 1876. Wilhelm Braumüller. На 8-ни 2 л. 550 стр.

69 MILL JOHN. The Ottomans in Europe or Turkei in the present Crisis. London 1876.

Српска Зора 1877, 94.

70 MOLTKE v. HELMUTH. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Zweite Auflage. Berlin 1876. 431 стр. с картом.

—— MONUMENTA spectantia historiam Slavorum meridionalium. Volumen VI. Види Ljubić Simeon.

71 MÜLLER WILH. Prof. in Tübingen. Politische Geschichte der Gegenwart. IX Tom. 1875. Berlin 1876.

72 Die NEUE Organisation u. Kriegs-Ordre de bataille des serbischen Heeres. У „Streuffler's öster. milit. Zeitschrift. IV.“ Јавор 1876, 736.

73 NICCOLO Cav. de Sarmić di Vallrociata. Per molti estimatori. Zara. Tipografia del Nazionale 1876. На 8-ни 17 стр.

„Неколико штоватеља врлога складатеља „Славјанске мајке“ (La madre slava) почастило га је овом књижи-

цом, истичући његову вјештину и заслуге за глазбену умјетност". Vienac 1876, 536.

74 OESTERREICH und die südslavische Bewegung. Јавор 1876, 255.

75 Zur ORIENTALISCHEN Frage. Ein Mahnruf an die öffentliche Meinung. Von einem Deutschen in Oesterreich. Berlin F. Luckhardt. На 8-ни 14 стр.

76 ОТЧЕТЪ о дѣятельности славянскаго благотворительнаго комитета въ Москвѣ за 1875 годъ съ приложеніями. Москва 1876.

—— PAVLOVITS JENÖ. Види Jovánović Jován.

77 PANČIĆ J. Dr. Eine neue Conifere in den östlichen Alpen. Von —— Belgrad, In der fürstl.-serbischen Staatsdruckerei. 1876. На 8-ни 8 стр.

78 PILAR GJURO Dr. Ein Beitrag zur Frage über die Ursache der Eiszeiten. Zagreb, dionička tiskara. На 8-ни 76 стр.

Прерађен превод расправе о истој ствари, која је штампана у Radu XXVIII. Vienac 1876, br. 8.

79 PERROT GIORGIO. Gli Slavi meridionali. Bosnia, Erzegovina, Croazia, Slavonia, Confini militari. Ricordi di un viaggio. Con una carta geografica e 54 disegni dal vero di Theodoro Valerio. Milano, fratelli Treves editori 1876. На 8-ни XII, 198 стр. и 1. л.

У Biblioteca di viaggi. XXXV. Колико се опомињем изашло је на француском у Tour du monde.

80 PETROVIĆ J. N. Das Slava-Fest d. Serben. У Globus, № 13—15. Јавор 1876, 768.

81 POPOVITS V. SANDOR. Jelentés a „Frusca gora" hegységben tett geologiai gyüjtés — és kutatásról. Irta —— szerb. fögymn. tanár Ujvidéken. I. Rész. Eruptiv közetek. Budapest 1876. — II. Rész. Budapest 1877.

Јавор 1876, 830 јавља, да је ова расправа саопштена у мађ. геогр. друштву и да је засебан иштисак из Földtani közleny-a.

82 Die REGULIRUNG des Saveflusses dann die Ent- und Bewässerung des Savethales in Kroazien und Slavonien mit besonderer Berücksichtigung des kroat.-slavon. Grenzgebietes. Als Manuscript gedruckt und herausgegeben über Anordnung des k. k. General-Kommando in Agram als Landes-Verwaltungsbehörde der kroatisch-slavonischen Militärgrenze. Agram 1876. Kommissions-Verlag der Universitäts-Buchhandlung Albrecht et Fiedler. На 8-ни XVI и 272 стр. и 6 кар.

83 REINACH J. La Serbie et le Monténégro. Paris, Calman Lévy 1876. На 12-ни 327 стр.

84 РОВИНСКІЙ П. Сербская Морава. Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи въ 1867 году. У „Вѣстнику Европы“ за Април.

85 РОДНОЕ ПЛЕМЯ. Сборникъ въ пользу раненныхъ Сербовъ и Черногорцевъ и вообще въ пользу пострадавшихъ отъ войны и турецкаго насилія жителей Болгаріи, Босніи, Герцеговины и Старой Сербіи. I. Москва 1876 года.

86 RÜSTOW W. Der Krieg in der Türkei. Zustände und Ereignisse auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1875 und 1876. Mit Karten und Plänen. Zürich. Druck und Verlag von Schultheis 1876.

87 SCHAEFER. Karte der Türkei in Europa und Asien. Bearbeitet v. —— 1 : 300,000. Berlin. Alb. Abelsdorf. Lithogr. Јавор 1876, 831.

88 SCHAEFER M. Karte der europäischen Türkei. Nach den neuesten und besten Hülfsmitteln bearbeitet. 1 : 3,000.000. Gr. fol. Berlin, A. Abelsdoeff.
Јавор 1876, 831.

89 SCHEDA Oberst Jos. Ritter v. General-Karte der europ. Türkei u. d. königr. Griechenland. 1 : 864,000 Neue Ausgabe v. 1876 Wien, Artaria et C-ie.

Јавор 1876, 831.

90 SCHLACHER. Karte von Bosnien, Herzegovina, Serbien und Montenegro nebst einem grossen Theil der angrenzenden Länder v. —— k. k. Hauptmann 1876. Wien, Rudolf Lechner. Јавор 1875, 864.

91 SCHMELING KARL. Janitschar und Serbe, oder v. Satan verfolgt. Historische Erzählungen. 3—20 Lieferungen. Magdeburg, Weber.

Јавор 1876, 574.

92 SCHWEIGER-LERCHENFELD Freiherr v. Amand. Unter dem Halbmonde. Ein Bild des ottomanischen Reichs und seiner Völker. Nach eigener Anschauung und Erfahrung geschildert v. —— Leipzig, W. Engelmann. Јавор 1876, 574.

93 SCHWICKER J. W. Prof. Zur Geschichte d. kirchlichen Union in der kroat. Militärgsenze. Eine geschichtliche Studie nach den Acten des Archivs der ehmaligen königl. ungar. Hofkanzlei. Wien, Gerold.

На по се штампано из Abhandlungen der philosoph.-historischen Classe d. kais. Akademie d. Wissenschaften zu Wien. Јавор, 704.

94 СЛАВЯНЕ. Сборникъ стихотвореній, касающихся жизни славянскихъ народовъ. Ст. Петербургъ 1876.

Выпускъ 2-й донео је слику М. Г. Черњајева.

95 СЛАВЯНСКІЙ СБОРНИКЪ. Томъ II и III. Изданный подъ наблюденіемъ члена славянскаго комитета П. А. Гильтебрандта. Ст. Петербургъ 1876.

96 СЛАВЯНСКІЯ ЗЕМЛИ на Балканскомъ полуостровѣ. Ст. Петербургъ 1876.

97 SIROVICH ANDREA. I martiri della Serbia. Racconto storico del secolo XIX. Trieste 1876.
Српска Зора 1877, 120.

98 SPANNBAUER NEP. JOH. Die Kanalisirung der slavonischen Drau-Donau-Ebene. Tisak Karla Šandora u Osieku 147 стр. Vienac 1876, 599.

99 СРЕЗНЕВСКІЙ И. И. Вукъ Стефановичъ Караджичъ. Очеркъ біографическій и библіографическій. Ст. Петербург 1876.
На по се штампано из зборника „Братская помочь".

100 SZAVITS EMIL. Der serbisch-ungarische Aufstand vom Jahre 1735. Historische Abhandlung zur Erlangung der philosophischen Doctorwürde an der Universität zu Leipzig, vorgelegt von —— —— Leipzig, Schmaler u. Pech 1876. На 8-ни 51 стр.
Јавор 1876, 1024.

101 ŠKWOR HAUPT. JOSEPH. Orts-Lexicon der Länder der ungarischen Krone, enth. nebst der Ortsschaft den Nachweis d. polit. Bezirks, d. Jurisdiction (Comitat, Stuhl, District etc.), Bezirksgerichtes, d. Gerichtshofes. d. Heeres (Marine). Ergänzungsbezirkes und d. Landwehrbataillons zu welchem dieselbe gehört. Buda-Pest, Grill et C. 161 стр. на 8-ни лексик.
Јавор 1876, 830.

102 СТАРИЦЬКИЙ М. Сербські народні думи и пісні. Пер. —— Чиста виручка на корист Братів-славян. Київ 1876. III + 420 на мал. 8-ни.

103 TH . . . . . v. K. Oesterreich und die südslavische Bewegung. Leipzig. Vienac 1877, 319.

104 TERSTJANSKY AUG. Das strategische Verhältniss des serb.-bosnischen und bulgarischen Kriegsschauplatzes gegenüber dem öster.-ungar. Staate. Nach den

besten Quellen bearbeitet v. kgl. ung. Honved-Oberst. Teschen, Karl Prohaska.

Јавор 1876, 830.

105 TONDINI CÉSAIRE P. Le pape de Rome et les papes de l'église orthodoxe d'Orient. D'après les documents originaux grecs et russes avec un appendice sur les moyens de coopérer efficacement à la reunion des Eglises. Par le —— barnabite.

Јавор 1876, 574.

106 UBICINI A. et de COURTEILLE PAVET. État présent de l'empire ottoman. Statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes, etc. etc. d'après le Salnâmèh (Annuaire impérial) pour l'année 1293 de l'hegire (1875—76) et les documents officiels les plus récents. Paris 1876. На 8-ни VIII, 267.

107 UEBERSICHTSKARTE der europäischen Türkei mit den Vasallenstaaten. Weimar. Geogr. Inst.

Јавор 1876, 831.

108 UEBERSICHTSKARTE vom Kriegsschauplatze, Herzegovina, Bosnien, Dalmatien u. Montenegro. Weimar. Geogr. Inst.

Јавор 1876, 831.

109 УКАЗАТЕЛЬ для пріѣзжихъ. Itinéraire pour les arrivants. 1. Такса за помѣщенія въ гостинницахъ, 2. Прейсъ-курантъ кушаньямъ и винамъ, 3. Курсъ деньгамъ, 4. Извощики, 5. Почтовое сообщеніе, 6. Сохраненіе вещей и 7. Русское справочное бюро. Бѣлградъ. Печатанно въ правительственной типографіи 1876. На 12-ни 20 стр.

110 VALEČEK G. EDUARD. Nikolaj Alexějevič Kirjejew. Životopisni nástin. Sepsal S podobiznou. V Praze. Tiskem Josefa Kolaře 1876.

Српска Зора 1877, 22.

111 VAMBERY. Bosnien und Hercegovina und die slavischen Unterthanen der Türkei.

Deutsche Rundschau. Vienac 1876 br. 8.

—— VLAHOVITJ JOVAN. Види Frilley G.

—— de VOGÜÉ. Види Eugène Melchior.

112 VYMAZAL FRANT. Slovanska poezije. Vybor z národného a umélého básnictva slovanskeho v českyh překladeh. Sestavil a literárními úvody opatřil —— V Brne 1876. Rad XXXVI. 211.

—— WEISS B. T. Dr. Види Gfrörer Aug.

113 WESSELY, Gen.-Domänen-Insp. Forstakad.-Dir. a. D. Jos. Das Karstgebiet Militär-Kroatiens und seine Rettung, dann die Karstfrage überhaupt. Hrsg. vom k. k. General-Commando in Agram als Landes-Verwaltungsbehörde der kroat.-slavon. Militärgrenze. Lex. 8. IX. 366 страна с картом. Agram 1876. Suppan in Comm. Allgemeine Bibliogr. 1877, 127.

—— WIESSBADEN BRAUN KARL. Види: Braun-Wiessbaden.

114 WINTERFILD v. A. Der Fürst von Montenegro. Roman. 3 Bde in 8⁰, стр. 294, 272, 228.

Јавор 1876, 320, 830.

115 ВУКАЛОВИЧЪ ЛУКА. Первое герцеговинское возстаніе. Переводъ съ сербскаго. Изданіе дамскаго отдѣленія Славянскаго благотворительнаго комитета въ Москвѣ. Москва. Типографія русскихъ вѣдомостей. На 8-ни 28 стр.

116 X***. Attention aux Balkans! Bucharest 1876. Typographie et litographie André Ziotti. На 8-ни 34 стране.

117 YRIARTE CHARLES у Le tour du monde штампао је

путописне слике из Далмације са илустрацијама Valeria, Rion-a, Grandsira i Storika.

Vienac 1876, br. 8.

118 YRIARTE CHARLES. Une excursion en Bosnie et dans l'Hercegovine pendant l'insurrection. Revue des deux mondes 1-er Mars 1876, по том 1 Јуна, 1 Марта и 1 Маја 1877.

119 YRIARTE CHARLES. Bosnie et Herzégovine-Souvenirs de voyage pendant l'insurrection. Ouvrage enrichi de quinze dessins de vierge d'après les croquis de l'auteur et d'une carte spéciale. Paris, E. Plon. 1876. На 12-ни 326 стр.

120 ZANKOFF D. et BALABANOV D. MARKO. La Bulgarie. Par ses deux délegués —— Londres 1876.